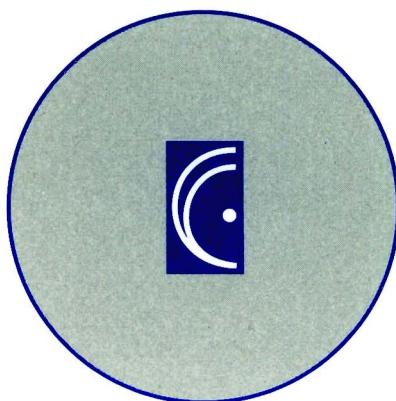

СТУДИЈЕ О СРБИМА

Никита И. Толстој

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
ВУКОВА ЗАДУЖБИНА
МАТИЦА СРПСКА

Никита И. Толстој

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ ИЗ ИСТОРИЈЕ
СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

Никита И. Толстој

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ ИЗ ИСТОРИЈЕ
СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
ВУКОВА ЗАДУЖБИНА
МАТИЦА СРПСКА

Редактор
Александар Младеновић

Превела са руског
Људмила Јоксимовић

Едиција СТУДИЈЕ О СРБИМА

Уређивачки одбор: проф. др Божидар Ковачек, председник, проф. др Предраг Пипер, заменик председника, проф. др Јелка Ређеп, проф. др Милорад Радовановић, Милош Јевтић и др Петар Пијановић

ISBN 86-17-12099-1

УЗ ПИТАЊЕ О СТАРОМ СЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ КАО ЗАЈЕДНИЧКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ ЈУЖНИХ И ИСТОЧНИХ СЛОВЕНА

Даља плодна и успешна изучавања раних периода историје словенских књижевних језика, пре свега источнословенских и јужнословенских – руског, делимично украјинског и белоруског, српског и бугарског, у знатној су мери отежана, услед одсуства истраживања књижевног старог словенског језика, тј. старословенског и црквенословенског језика¹. Прећутно или директно признање постојања старог словенског књижевног језика у епохи средњовековља и чак у донационалном периоду може се наћи у многим радовима из прошлости и у низу скорашињих радова, али се до данас проблеми повезани с његовом историјом, по правилу, готово и нису изучавали самостално и покретани су углавном у вези с разматрањем различитих периода историје појединачних словенских језика, у вези с питањем о овим или оним утицајима, с проблемом самобитности, с проблемом међусобног односа «књишког» и «народног» почетка. Међутим, подаци писаних споменика различитих словенских народа допуштају да се постави питање постојања јединственог словенског књижевног језика, који је функционисао од IX готово до краја XVIII в. и био распрострањен код Источних и делом Јужних Словена, а у свом раном периоду и међу Западним Словенима. Стари словенски књижевни језик може, на тај начин, да има и своју спољашњу и унутрашњу историју и своју специфичну проблематику.

Историју старог словенског књижевног језика у првим етапама истраживања било би корисно градити користећи се методом синхроних резова, тј. разматрања хронолошки истовремено написаних или преписаних споменика, насталих на територији такозваног «грчко-словенског света», тј. у средини православних Источних и Јужних Словена и Влаха-Молдаваца². Правећи синхроне ре-

¹ Уместо широко распрострањеног термина «црквенословенски језик» употребили смо термин «стари словенски», зато што црквенословенски језик није функционисао само у црквеној сferи, већ знатно шире, и у прошлости је најчешће имао једноставно назив «словенски».

² Споменици који су по свом језику повезани с писаном традицијом утврђеном у наведеном ареалу, али који су настали изван његових граница (моравски, хрватски, словеначки) морају се, по свој прилици, у процесу истраживања узимати у обзир и разматрати накнадно, тек после утврђивања одговарајућег заједничког модела за низ споменика руског, српског и бугарског порекла.. У сваком случају, питања проучавања старих књижевних

зове по епохама, о јединству старог словенског књижевног језика можемо говорити само у случају ако прихватимо не само поставку о смени норми на дијахронијском плану (тј. промене у изговору овог или оног гласа, на пример φ, замена ове или оне морфолошке форме или синтаксичке конструкције другом, измена речничког састава и сл.), него и поставку о променљивости слободе норме, њених граница, допустивости већег или мањег броја варијантних форми и језичких елемената.

У последњем случају, приликом поређења различитих синхроних резова, често ћемо открити знатне разлике и бићемо принуђени да се за сваку појединачну епоху користимо поступком близким поступку моделирања, тј. мораћемо да утврђујемо одређене норме, које не одговарају у потпуности историјски познатим нормама ове или оне школе писмености (на пример, трновске или ресавске). Другим речима, критеријуми за одређивање јединства старог словенског књижевног језика биће у различitim епохама различити, као што ће се различитима показати и сфере функционисања старог словенског књижевног језика у разноврсним жанровима литературе (писмености), која је постојала код поједињих јужнословенских и источнословенских народа.

1.

Старословенски језик је до сада разматран првенствено као систем или модел од кога се полазило приликом реконструкције прасловенског језика³, тј. приликом утврђивања језичког стања ранијег периода, или приликом објашњавања појединачних, дијахронијски истраживаних чињеница историјске фонетике и граматике конкретних словенских језика, тј. приликом објашњавања стања доцнијег периода. Старословенски језик је тек недавно почeo да се разматра с позиције науке о књижевном језику и то првенствено на плану његове спољашње историје, док, међутим, ништа мање није важан ни задатак унутарњег разматрања

словенских језика изван горе наведеног ареала компликују се чињеницом латинско-словенског, а у неким случајевима и немачко-словенског и италијанско-словенског двојезичја, као и низом других факата.

³ Упор. мишљење А. Мејеа: «Састав овог писаног језика пружа, с једне стране. лингвистима готово еквивалент општесловенског, а с друге – представља за њих суштинске потешкоће: словенски народи, припадници источне цркве, усвојили су га као религиозни језик и претворили га, слично грчком, византијском или средњовековном латинском, у вештачки језик, називан црквенословенским. Услед тога ми немамо нити један стари споменик који би савршено тачно преносио бугарски, српски или руски језик» (Меје, 1951, стр. 7). Ми под термином «старословенски језик» подразумевамо само језик низа споменика X–XI в. (око 20). Круг ових споменика је у принципу већ установљен и прихваћен код готово свих проучавалаца (в. Sadnik und Aitzetmüller, 1955, с. VII–VIII).

старословенског језика као структурне целине⁴, која се после своје појаве у својству књижевног језика нашла у одређеним корелацијским односима са живим словенским, међу њима и са јужнословенским и старомакедонским дијалектима. Био је то «свети», тј. нормализовани језик, функционално, као и сваки књижевни језик, различит од народно-разговорног језика, у извесној мери вештачки и у спохи средњовековља ареално-интернационалан (упор. у његовом саставу моравизме, источнобугаризме, грцизме, латинизме и сл.)⁵.

Сличној представи о старословенском језику нимало не противречи чињеница да је његова дијалекатска основа било старо македонско наречје⁶. У типолошких сличним условима и међусобним односима дошло је сасвим недавно до настанка савременог македонског књижевног језика, који готово да и није имао ближу књижевну традицију и који је за веома кратко време створен на основу централних македонских говора. Савремени македонски књижевни језик не би требало сматрати простим фиксирањем прилепско-велешких говора у књижевности: он је од последњих различит и функционално и формално.

Настао у својству књижевног језика, старословенски језик је постао онај еталон-модел који је одређивао формалну, у знатној мери лексичку и чак стилистичку страну старог словенског књижевног језика готово током целе његове историје.

⁴ Од последњих радова потребно је споменути реферат Ј. Курца на IV скупу слависта (Kurz, 1958) и чланак А. Достала (Dostál, 1959).

⁵ Вештачки и интернационални карактер старословенског језика осећао се и у старини. У овом су смислу интересантне у науци познате представе Константина Костенечког (ХV в.) о томе да творци старословенског језика за преношење јелинских (или сиријских, или јеврејских) финеса «нѣзбрѣшѣ тѣнчайшіи и краснѣши рѹшкыи Ѵзыкъ, къ нѣмъже помошь вѣдасе блѣгарскыи и срѣбскыи и вѣснскыи и словѣнскыи и чѣшкаго чѣ и хрѣвѣтскыи Ѵзыкъ, въ ёже вѣмѣстити вѣтвнаа писанїа». Константин Костенечки спомиње постојање књига првога издања («книги прѣвѣааго ізданїа», по претпоставци В. Јагића – азбукувра), које су садржали «нѣзбрѣшнѣ рѣчи Ѵзы си». Творци старословенског језика су, по његовоме мишљењу, одбацили неумесне или «просте» или «тесне» речи, «дѣбрѣк же рѣчи и коејоже Ѵзыка вѣдеше, и исплатнише фѣлишнаа єдиныи дрѹгыи и нѣдасе сице». Аутор Књиге о писменима такође даје објашњење о томе зашто језик треба називати словенским: «того' рѣн кнїжевнїи си ни блѣгарскоу ни срѣбскоу си ю наричнотъ, и словѣнскоу, Ѵже є вѣстѣхъ сиխъ плѣменъ, и ѿбаче рѹсь вѣвшє» (в. Јагић, 1885–1895, стр. 396–398 и тумачења на стр. 491–492).

⁶ Упор. важан закључак А. Достала: «Најраширенје је гледиште да је старословенски језик постао књижевни тек доцније, пре свега у црквенословенском периоду, када је црквенословенски језик био признат за међусловенски књижевни језик (словенски латински). Неопходно је, међутим, признати литерарност старословенског језика већ у периоду настанка старословенских споменика, пошто су од самог почетка на овај језик били преведени текстови, важни у своме времену, и пошто је у њима од самог почетка ишчезао карактер локалног језика. Константин и Методије су пак, насупрот овоме, прве текстове написали за западну словенску област и помишљали су на стварање велике словенске књижевности» (Dostál, 1959, резиме, стр. 138).

Овоме је умногоме допринела и околност што су стари споменици, преводилачки рад Ћирила и Методија и њихових ученика, имали у старој словенској писмености водећу улогу с тачке гледишта канона онога времена и налазили се хијерархијски на највишој позицији. Ако се јужнословенска и источнословенска писменост – старе јужнословенске и источнословенске књижевности – не разматра на плану њене националне особености (што, разуме се, такође може да се покаже неопходним) или с гледишта које захтева одређивање норми и функционалних граница књижевног језика, уз строго историјски приступ, који не допушта модернизацију или замену старих норми и канона савременим представама – онда та писменост може бити схематски приказана као фигура с низом хијерархијски подређених галерија, одраза различитих жанрова, у којој после канонских (јеванђеље, псалтир и др.) и литургијских текстова следи аскетска, проповедничка («слова» и сл.), хагиографска, историјска (хронографије, летописи), ходочасничка («хожђенија» и сл.), уметничко-поетска, публицистичка и друга књижевност. Јасно је да међусобни однос слојева по жанровима унутар ове фигуре захтева подробност и да је тај однос далеко сложенији од наведеног пописа. Међутим, приликом одређивања норми старог словенског књижевног језика потребно је имати принципски у виду добро познату чињеницу да се текстови горње галерије показују као конзервативнији, и прецизније нормирани, да пружају мањи број одступања од модела утврђиваног за сваку епоху, а да се у текстовима доње галерије строгост норме показује далеко слободнијом, изложенијом утицају народно-разговорног «супстрата». При том поједини споменици у потпуности остају изван граница које смо утврдили, изван сфере старог словенског књижевног језика. Истина, овакав ће међусобни однос бити различит у различитим епохама; осим тога, близкост језичкој норми или удаљеност од ње може за највишу галерију бити потпуно неједнака и унутар једног жанра (на пример, у жанру повести).

Постојаност (али не и непроменљивост) основних елемената модела старословенског језика током векова објашњава се постојаношћу књижевности коју је опслуживао стари словенски језик. Као прво, ова је књижевност у свом основном језгру (у које пре свега улазе горње галерије) била јединствена за читав «грчко-словенски» ареал, као друго, у њој готово да и није било дела која су за доцније епохе имала само историјско-књижевно значење у данашњем схватању те речи. Њени су споменици сачували потенцијал савремености за читаоце у току пет и више векова⁷. Дуготрајност књижевног живота споменика као што су Александрида, Прича о Индијском царству, Житије Варлаама и Јоасафа, Историја Јудејског рата Јосифа Флавија, Тројанска прича, Стефанит и Ихнилат и др., о канонским делима да и не говоримо, и, коначно, прилично висока техника и тачност ко-пирања преписа⁸ – подржавали су непрекидност традиције старог словенског

⁷ На ову чињеницу је својевремено скренуо пажњу В. М. Истрин (в. Истрин, 1922, стр. 54), а недавно ју је поново истакао Н. А. Мешчерски (в. Мещерский, 1960, стр. 63).

⁸ При том су поједини преписи били до те мере блиски један другом и тако су слабо одражавали «територијални супстрат», тј. црте источнословенских или јужнословенских

књижевног језика који је био један од основних формалних показатеља средњо-вековне «синкретичке» књижевности⁹. Карактеристично је да се његов нестанак дешава готово истовремено с нестанком саме ове књижевности, с њеним преласком од «синкретизма» ка уметничкој вредности, с нестанком читавог комплекса религиозних, моралних и естетичких представа, карактеристичних за грчко-словенски свет у периоду X–XVII в.

2.

Тежња ка очувању старих норми и трагање за старим преписима карактеристични су за епохе све до XVII в. Она се нарочито снажно и особено одразила у московској Русији где су обе непријатељске стране – и присталице Никона, који је исправљао књиге по древним обрасцима, и расколници, који су чували старину с незнатним и прилично раним одступањима, схватаним као норма – браниле један те исти принцип «свете старине». Одступања у нормама старог словенског књижевног језика нису била коренског карактера и сводила су се углавном на појединости. Разлике међу редакцијама¹⁰ у такозваном средњем старом словенском периоду (в. ниже схему периодизације) често у принципу нису биле веће него међу троструким и двоструким «алилуја».

Сам појам норме старог словенског (црквинословенског) језика, који је заменио старословенски, може бити представљен у историјском аспекту и усвојен за неке епохе прилично широко, с допуштањем поједињих, пре свега фонетских, а затим и граматичких и лексичких варијанти¹¹. Двојаки изговор слова **ж** (као у код

дијалеката, различите од црта старог словенског књижевног језика, да је у низу случајева немогуће тачно одредити «редакцију споменика». У другим случајевима такође остаје спорно питање о првобитној «редакцији», тј. о месту превода споменика. Таква је ситуација и с Хроником Георгија Амартола и с низом других преведених дела. Језички подаци нам често у овом смислу пружају веома мало. «Одредити језик превода за X–XI–XII в. уопште је – истиче А. С. Орлов – веома тешко. Руси су из Бугарске добили књижевни језик и могли су тако добро да пишу на књижевном језику Бугарске и да га тако вешто подражавају, да су тек у незнатној мери испољавали свој русизам» (Орлов, 1937, стр. 44).

⁹ Упор. Гачев, 1958; Азбелев, 1959, № 4.

¹⁰ Говорећи о редакцијама – руској, бугарској, српској, не смео да испуштамо из вида чињеницу да је поред извесног броја преписа с прилично «чистим» редакцијама постојало мноштво преписа такозваних «мешовитих» редакција, на пример споменика с цртама руског и бугарског народног језичког супстрата (овде се има у виду исти онај «средњи период» историје старог словенског књижевног језика). Такав је, на пример, текст «Пчеле» из 1599. год. (в. Сперанский, 1904, стр. 371–392). Истраживања су такође открила «црквинословенски језик бугарско-српске редакције», «црквинословенски језик српско-бугарске редакције» и др. О њиховим особеностима в.: Соболевский, 1908, стр. 80.

¹¹ Лексичке варијанте су у већини случајева представљене као синоними (понекад са стилском обојеношћу).

Руса и Срба и, вероватно, као ъ код Бугара) и слова **ѧ** (као 'а код Руса и као е код Јужних Словена) или чак писање **ѹ** (ѹ) уместо **Ж** и **€** уместо **ѧ**¹² ничим се у начелу не разликује од познатога у савременом српскохрватском књижевном језику двојаког изговора: екавског и јекавског – рефлекса некадашњег Ѣ (лѣпо: лепо – лијено) и низа других сличних ортоопских варијаната.¹³ Још мањи значај треба придавати ортографским варијантама типа записа **їа** – **їа**, **aa** – **аа** и т.сл. и пре свега колебањима у писању **ъ** и **ь**.¹⁴ Подела многих старих словенских споменика и њихова класификација по различитим редакцијама (руској, српској, бугарској и т.сл.) потчињавале су се пре свега задацима изучавања историје преписа и текстова и историје језика (најчешће историјске фонетике и граматике, којима су потребни макар и фрагментарни и скромни, али довољно стари писмено фиксирали подаци), и у мањој мери задацима изучавања историје књижевног језика, који у датом случају захтевају другачији критеријум и приступ. Међутим, различит изговор једне графеме (на пример Ѣ, ж, Ѽ) или «варијанте» типа **ночь** – **ноць**, **свѣща** – **свѣча** могу се у целини и безусловно с пуним правом разматрати као варијанте једне, донекле шире схваћене норме, него као несклад у запису типа **чвѣтъ** – **цвѣтъ**, **цаша** – **чаша** (новгородско, двинско, псковско) или **враждѫ** – **враждѹ**, **жиžнею** – **жиžнею**, **написи** – **напиши** (псковско) или из каснијег периода (XVII в.) типа **Ондрѣй** – **Индрѣй**, **Офонасей** – **Ифанасій** (северноруско, московско) итд. На сличан се начин може поставити и питање о морфолошким, синтаксичким и лексичким варијантама.

¹² Основне особености различитих редакција нису у суштини бројне (в. А. И. Соболевскиј, 1908, стр. 75–87).

¹³ У Бугарској се потенцијално постојање двеју ортоопских норми испољило у различитом изговору Ѣ – источни као 'а (бѧх) и западни као е (бех). До 1944. год. ова двојност је била подржана ортографијом и слово Ѣ је често изговарано двојако (в. С. Стойков, Ятовият въпрос в новобългарския книжовен език, «Годишник на Софийския ун-т», Ист.-филол. фак-т, т. XLIX, кн. 4, 1948). Сличну разлику у изговору слова Ѣ (као у, или а, или ъ) допуштали су средином XIX в. поједини бугарски и македонски филологи и писци, на пример Неофит Рилски, Р. К. Жинзифов и др.

¹⁴ Вредно је пажње мишљење А. Вајана, недавно изнето у резимеу издања старог словенског текста Епифанијеве проповеди: «Он је (аутор А. Вајан) сматрао да је важно обратити пажњу не само на различита читања која исправљају искварени текст, него и на она различита читања која пружају сведочанства за историју црквенословенског језика и за историју преображаја двеју старословенских редакција, западне (македонске) и источне (бугарске), у познијој редакцији. Потребно је, разуме се, начинити избор различитих читања из поједињих рукописа и зауставити се само на онима која имају известан значај, и у потпуности одбацити искључиво ортографске варијанте. Зашто би се, на пример, наводили бескрајни случајеви колебања јерова – ъ и ь? Претерана пажња према ситним ортографским појединостима, која може бити назvana «јероманијом», показала се фаталном за изворну старословенску филологију Јагићеве школе, мада је сам Јагић био велики филолог» (в. Vaillant, 1958, р. 101).

Ако бисмо узели одређене споменике, који се хронолошки односе на исти период, на пример на XV или XVI век, и спровели њихово поређење, пренебрегајући овом приликом појединачне фонетске, ортографске и друге варијанте, тј. допуштајући извесну слободу норми, онда ће се у многим случајевима испоставити да су неки споменици, на пример руски, удаљени по цртама језика и стила од других руских споменика исте епохе далеко више него од низа српских, бугарских и словено-влашко-молдавских споменика¹⁵.

Језик списка Курбског или Грозног, да и не говоримо о «Домостроју» (овај споменик, изгледа, уопште не треба разматрати у сferи историје књижевног језика), биће даљи од језика радова митрополита Кипријана, Максима Грека, Зиновија Отенског и др., његов језик последњих од језика Григорија Цамблака, Константина Костенечког и др. Говорни језик радова протопопа Авакума (XVII в.) мало се поклапа с делима његових савременика (да и не говоримо о преписима дела насталим у ранијем периоду, које такође треба узимати у обзир, будући да су били реалност књижевног живота своје спохе). А «руски» језик оних дела као што је Александрида, у раним преписима ће се мало чиме разликовати од језика српске и бугарске Александриде.

У суштини биће нам у овом, као и у многим другим случајевима, згодније да језик српске, бугарске, руске, српско-бугарске, руско-бугарске и др. редакције прогласимо јединственим старим словенским (или «црквенословенским», или «књишкословенским») књижевним језиком, независно од чињенице да је он у различитим епохама могао да се налази под утицајем одређеног народно-разговорног супстрата, који је служио као извор његовог богаћења, и да тим самим мења свој изглед.

Одредивши норме старог словенског књижевног језика, тачније непроменљивост норми, за сваку епоху, морамо такође да одредимо круг споменика који улазе у његову сферу. При том ће се читав низ руских, бугарских, српских споменика, нарочито оних из позног периода, наћи изван граница ове сфере, али ће се приликом њиховог проучавања крајње важним показати одређење припадности њиховог језика старом словенском језику. Не може се процес развоја старог руског књижевног језика (тј. језика споменика који не улазе у стару словенску сферу коју одређујемо) описати одвојено од процеса историје старог словенског књижевног језика, будући да се први није одвијао паралелно и независно од последњег. Стари словенски књижевни језик играо је улогу стабилизатора, тако да је проучавање старих источнословенских и јужнословенских књижевних

¹⁵ Ствари су сложеније када су у питању преписи споменика чији се настанак односи на раније епохе. У том случају, у принципу, језик споменика треба стратиграфисати у складу с временом преписа, а не писања или превода. Овакво решење не сматрамо лишеним недостатака, већ најповољнијим на плану задатака историје књижевног језика (а не оних задатака који су историјско-књижевни). Језик преписа споменика који имају многовековну историју, нарочито позних, одражава често знатне измене норми и карактера књижевног језика. Неки од њих већ у потпуности излазе изван оквира старог словенског књижевног језика. Упор.. на пример, преписе Александриде (белоруска Александрида XVII в. и др.), «Пчеле» (украјицка «Пчела» с почетка XVIII в.) и др. (в.: Анічэнка, 1960; Щеглова, 1910).

језика без увида у њихове корелацијске односе с општим старијим словенским језиком крајње отежано. При том се између поменутих «језика» у средњословенском периоду (в. ниже схему периодизације) нису успостављали односи двојезичја (двојезичје је пре постојало на плану књижевног и разговорног језика)¹⁶, већ односи основног језгра и сфере распоређених по његовој периферији, где су делале центрифугалне и центрипеталне силе. Спљашње сфере у односу на стари словенски књижевни језик и на језик споменика изван његових граница (тј. с прилично јасно обожијеним руским, српским и бугарским цртама изван норми старог словенског језика), које су, међутим, деловале на целокупни систем сфера (или «типове») језика старе словенске писмености, били су живи народни дијалекти које смо због њихове функционалне улоге означили као народно-разговорне супстрате. Деловање народно-разговорних супстрата на стари словенски књижевни језик у многим се случајевима није одвијало непосредно,

¹⁶ Овакво стање је у целини било карактеристично за Московску Русију (упор. познато сведочанство Хенрика Лудолфа о томе да «разговарати треба на руском, а писати на словенском», али је у Западној Русији (у Украјини и у Белорусији) стање било нешто другачије: «западноруски језик» (стари украјински и стари белоруски) постојао је у XVII в. у књижевности напоредо са старијим словенским, о чему сведочи постојање књига с паралелним текстовима (на пример «Лѣкарство на оспалый умысль человѣчій» [изд. у Острогу, 1607] и др.). Интересантно је мало познато сведочанство Зиновија Отенског (XVI в.) о «књишком говору» и «општенародном говору», изложено у делу «Истины показаніе къ вопросившимъ о новомъ ученіи» (Зиновий Отенский, 1863). Један од црквених појаца по имениу Захарије питао је како треба говорити: *чаю* («очекујем, надам се») или *жду* («очекам»), позвавши се на мишљење неких да *чаю* изражава недовољну увереност. Зиновије је појаснио да *чаю* припада књижевном говору, а *жду* – општем, народном. Значење несигурности у речи *чаю* унели су у општи народни говор «христоборне велможе» (алузија на животствујуће и јерес Теодосија Косог, против које је усмерен читав Зиновијев рад), док је семантика речи *чаю* иста као и *жду*: «Чаяніе бо отъ христоборныхъ вельможъ яко двоемышлено въ народъ; сего ради Максим „жду“ глагола; а не по книжной рѣчи глагола вмѣсто „чаю“ „жду“, мняше бо Максимъ, по книжнѣй рѣчи у нась и обща рѣчь. Мню же и се лукаваго умышленіе въ христоборцѣхъ или въ грубыхъ смысломъ, еже уподобляти и низводити книжныя рѣчи отъ общихъ народныхъ рѣчей. Аще же и есть полагати приличнѣйши, мню, отъ книжныхъ рѣчей и общія народныя рѣчи исправляти, а не книжныя народными обезчещати. Максиму же нѣсть зазрѣнія, не познавшу опаснѣ языкка русскаго; но зазрѣніе на христоборцевъ, лукавновавшихъ на священное писаніе. Намъ же любящимъ Христа, знающимъ языкъ свой и народа общую рѣчь и вѣдущимъ въ богодуховенномъ писаніи лежащи о извѣстнѣй надежди чаяніе, не подобаетъ глаголати: „жду воскресенія мертвымъ“; ио глаголати намъ тако, якоже святі исперва преложиша отъ греческаго языка на русскій языкъ: „чаю воскресенія мертвымъ“. Иже бо кто извѣстився о нейже вещи чаетъ ея; неизвѣстенъ же кто о обѣщаніи, отчаявается» (разређена слова су моја. – H. T.) (с. 967).

већ кроз периферне сфере (упор., на пример, улогу писаног пословног језика у позном периоду развоја старог словенског књижевног језика).

Уколико би се пошло од локалног критеријума, тј. од критеријума места писања споменика, његовог превода или копирања («преписа») и ако би се разматрао само језик споменика, повезаних с једним ареалом (на пример источнословенским, тј. староруским), откриће се постојање двају «типов» књижевног језика (према терминологији В. В. Виноградова [Виноградов, 1958]) – «књишкословенског» и «народно-књижевног»¹⁷. «Књишко-словенски» «типови» староруског, старосрпског и старобугарског¹⁸ књижевног језика ући ће као компоненте у сферу старог словенског књижевног језика. Споменици «народно-књижевног» језика наћи ће се или изван његове сфере, или ће стајати тик уз њу (напоменимо да је број споменика који јасно одражавају «народно-књижевни тип» малобројан: овај ће тип само у ретким случајевима бити представљен у свом «чистом» виду, без елемената «књишко-словенског»).

Изложени ставови могли би да се прикажу у виду следеће схеме (страна 14) која је у извесној мери примењива на све периоде историје старог словенског књижевног језика, али најбоље одражава стање XIV–XVI в.:

¹⁷ Посебно питање се јавља у вези с фолклорно-уметничким «стилом», или, како неки научници сматрају, «типом». Он је далек од сфере старог словенског књижевног језика и налази се на граници «народно-књижевног» типа и народно-разговорног «супстрата» (или готово у целини у сferи последњег).

¹⁸ Термин «старобугарски књижевни језик» не одговара овде познатом термину «старобугарски» (=старословенски), већ пре термину «срдњи бугарски».

При оваквом постављању питања о јединственом старом словенском књижевном језику мора се имати у виду да је у различитим историјским епохама степен његовог јединства био неједнак. У историји старог словенског књижевног језика периоди деловања центрифугалних сила били су смењивани периодима деловања центрипеталних сила, које су водиле ка унификацији норми књижевног језика. При том је на «спољашњем» плану важно имати у виду миграције центара, а на «унутрашњем» плану – смену периода с мањом или већом слободом норме. Са сменом центара често је долазило и до смене норми под утицајем овог или оног народно-разговорног «супстрата». Самим тим ће одређивање норме у различитим епохама (другим речима, приликом различитих синхроних пресека) бити различито. Ове «норме», или модели, неће се у већини случајева поклапати с нормама поједињих школа (на пример с трновском или ресавском), које су реално постојале у старини. У принципу ће се важним показати одређење непроменљивог типа и на његовој основи грађеног модела у свакој конкретној епохи, а затим, за одређење историјског процеса, утврђивање наследности модела и њиховог односа према материјалу који не подлеже моделирању, тј. споменицима, који не фиксирају језичке чињенице које би се могле квалифиkovати као варијантне у односу на норму. Дакле, напоменимо то још једном, у сферу примене старог словенског књижевног језика неће ући сви споменици старе словенске писмености (руске, српске, бугарске и др.).

Недостатак конкретних истраживања отежава изграђивање макар и схематске историје старог словенског књижевног језика и његове периодизације. Па ипак је оваква градња неопходна: стари словенски језик није остајао непромењен, без обзира на већ поменуту организаторску и нормализаторску улогу старословенског језика. Широ се круг писаних споменика, писменост се богатила жанровски (иако су у јужнословенским и источнословенским књижевностима постојали жанрови за које је употреба старог словенског књижевног језика била мање или мало карактеристична); али је много већи значај имала чињеница да су се у историји старог словенског књижевног језика смењивали хронолошки периоди с центрипеталним и центрифугалним тенденцијама и да је долазило до прилично доследне смене центара, до њихове постепене миграције с југа на исток. У неким се периодима, као, на пример, у XVII в., открива постојање двају или чак више центара (у наведеној епохи – Вилна, Кијев, Москва), које је водило ка познатој двојности и паралелизму норми (упор., на пример, разлике у првом и другом издању граматике Мелетија Смотрицког). Са сменом центара измено се карактер међусобног односа јединственог старог словенског књижевног језика с народно-разговорним «супстратима». Природно је да је на развој старог словен-

¹⁸ Термин «старобугарски књижевни језик» не одговара овде познатом термину «старобугарски» (=старословенски), већ пре термину «средњи бугарски».

ског књижевног језика утицао онај супстрат где се налазио центар. Међутим, ни ово се питање не може решавати праволинијски, без обазирања на конкретне историјске услове: ако је за школу патријарха Јефимија карактеристично одбацивање црта живог бугарског језика (аналитизам, неке фонетске појаве и сл.) које су продирале у књижевни језик, онда је за нешто доцнију епоху (на пример за московску школу) карактеристично директно прихватање низа фонетских, морфолошких и лексичких елемената живог руског језика (тако је настала позна руска редакција црквенословенског језика).

Центрипеталне тенденције су се, као што смо већ напоменули, изражавале у унификацији норми старог словенског књижевног језика (подвлачимо још једном: оне су могле да буду различите у различитим епохама), повезаној с делатношћу поједињих књишних школа које су извршиле утицај на писменост готово целог јужнословенског и источнословенског ареала. Овде, не узимајући у обзир рану епоху Ђирила и Методија и епоху цара Симеона, треба истаћи делатност и ауторитет трновске школе патријарха Јефимија у Бугарској, ресавске школе у Србији и с њом повезану активност Константина Костенечког и Григорија Цамблака, други јужнословенски утицај у Русији и «исправљение книжног» митрополита Кипријана, енциклопедијски рад митрополита Макарија, делатност Пахомија Логотета, Максима Грека и др., почетак штампања књига (неколико центара: Краков, Вилна, Острог; Обод, Бсоград, Горажде; Москва, Трговиште и др.), као и формирање «западноруске» (ране украјинско-белоруске) школе, делатност кнеза Острошког и кнеза Курбског, стварање Кијевске академије (митрополит Петар Могила и др.), затим уједначујући улогу норми граматике Мелетија Смотрицког и њен утицај на словенском Истоку и Југу и, коначно – у извесној мери – делатност проповедника и преводилаца петровског и постпетровског времена у Русији и утицај њихових норми на књижевни језик Србије и делимично Бугарске у XVIII веку.

Центрифугална стремљења носила су локални карактер у односу на јединствени грчко-словенски свест, уколико се није дешавало да су ове или оне локалне норме доцније, у вези с миграцијом центра, постајале свеопште. Оне су биле заправо српске, бугарске, руске, украјинске итд. Међутим, оне су неретко биле локалне и у односу на појединачни ареал једне од словенских народности (на пример псковске, новгородске црте). Нарочито су се снажно испољавале локалне тенденције код Источних и Јужних Словена-«иновераца» (муслимана, протестаната, католика и др.), јер је одрицање од старог словенског језика означавало неприхватање низа норми религиозног и друштвеног живота и одговарало захтевима «мисионарства». Ове тенденције су се делимично, али само делимично, испољиле у новој књижевности расколника, где су се архаични клишеи често уметали у жив народни говор (Sørensen, 1957), и у пуној мери у књижевности Белоруса муслимана с арапским писмом (XVI в.), у књижевности седмоградских Бугара протестаната у с латинским писмом (XVI в.) и Бугара «павлијанаца» (католика) у Бугарској (XVIII в.). Микролокални потенцијално књижевни језици Белоруса муслимана и Бугара протестаната и католика налазили су се у потпуности изван сфере старог словенског књижевног језика. Што се тиче књижевних језика ширег локалног типа, они нису били ослобођени утицаја језичког

модела старог словенског књижевног језика и то се чак понекад није у толикој мери испољавало у коришћењу поједињих формалних елемената (фонетског и морфолошког карактера), колико у општој структури и одабиру језичких средстава (пре свега лексичких) из арсенала народног језика.

4.

Усмеравајући се ка питањима периодизације историје старог словенског књижевног језика, важно је истаћи да се уопште приликом периодизације историје књижевног језика треба руководити другачијим моментима него приликом периодизације историје језика на плану историјске фонетике и граматике. Овде пре свега треба да се одрази другачији приступ језичком материјалу и изворима. Ово није важно само у оним случајевима када је неки етнички комплекс – који се користио једним језиком и који је, као, на пример, Срби и Хрвати имао један народно-разговорни «супстрат» – имао у одређеним периодима два (или чак више) књижевна језика. Судбина књижевног језика у средњовековној Србији била је ближа судбини бугарског књижевног језика (оба су се, у принципу, користила старим словенским), него судбини хrvатског књижевног језика где је црквенословенска традиција прилично рано била сужена, а доцније готово напуштена и где су се развијале веома значајне «обласне» књижевности са својим књижевним језицима (далматинска, славонска, кајкавска). Ово је важно и онда када се један народ користио једним књижевним језиком (као, на пример, бугарски и македонски) који је у раној епохи настао сам на темељу једног од народних дијалеката.

Историчар бугарског језика (не књижевног!) не може, на пример, да заобиђе споменик XIV в. под називом Прича о Троји (из ватиканског преписа Манасијевог летописа). У овом науци широко познатом тексту први пут су се снажно испољиле граматичке црте савременог бугарског језика. Овај је текст, међутим, по свом језику усамљен међу споменицима XIV, чак XV и почетка XVI в. Природно је да је његов значај за историчара језика толико велик, да се периодизација историје бугарског језика умногоме градила, а делимично се и данас гради на његовим показатељима. Не мали значај имају за историчара језика и сведочанства Чергедских молитви (споменик XVI в. седмоградских Бугара протестантата, који одражава народни језик митрополије ранијег времена). Међутим, за историчара књижевног језика ови споменици немају готово никакав значај. Поменути препис Приче о Троји може се у најбољем случају разматрати као изузетан покушај увођења разговорног језика у књижевни, а исправније би га било сматрати узором књижевне неукости писара. Напоредо с овим усамљеним преписом постоји знатан број преписа исте ове Приче о Троји, који прилично доследно одражавају стари словенски књижевни језик¹⁹.

¹⁹ В., на пример, попис преписа Приче о Троји у библиографском приручнику: Адрианова-Перетц и Покровская 1940, стр. 118–123.

Књижевни језик се, по правилу, разликовао у епохи средњовековља од народног језика, од дијалекатског говора. Проучавалац књижевног језика, као што је већ било речено, утврђује након проучавања круга споменика непроменљивост норме за одређену епоху (синтетизујући процес, после индуктивне анализе), а тек затим, полазећи од ове норме, врши класификацију свих споменика према обележју њихове припадности књижевној норми (дедуктивни процес). Приликом ових операција изузетну улогу игра и статистички фактор. Према томе, за историчара књижевног језика основни и нужни оријентир представља књижевна норма. Питање потешкоћа њеног утврђивања за древне периоде не оповргава ову нужност. Насупрот овоме, за историчара језика неки споменик, максимално удаљен од књижевне језичке норме и понекад чак јединствен у овом смислу, постаје често централни путоказ у његовим научним конструкцијама.

Савремени истраживачи књижевних словенских језика, посебно источнословенских, не ретко се ослањају на схему историје језика (тј. историјске граматике и лексикологије) и придају нарочит значај оним споменицима који одступају од опште непроменљиве норме књижевног језика и више но други одражавају црте народног «супстрата». Ово је у неким случајевима изазвано подсвесном тежњом ка модернизацији древног периода историје књижевног језика, тежњом да се у њему уоче црте блиске савременом књижевном језику, те да се оне схвате као главне, карактеристичне за целокупан процес развоја. При том се појам књижевног језика (а тим самим и споменика овог језика) често готово недогледно шири, у његову сферу укључује чак и приватна преписка (на пример, новгородске брезове повеље), појединачни правни документи, остварења усменог народног стваралаштва и др.²⁰ Међутим, категорија књижевног језика је историјска, променљива појава. У древном периоду књижевни језик није био поливалентан (тј. није опслуживао све области друштвеног живота), он је био ограничен у својој функционалној сferи и различит од језика народног «супстрата». Није редак случај да се историја књижевног језика (нарочито неки њени хронолошки делови) гради на нешто перифернијим моментима²¹; истовремено, из ње се лако

²⁰ Тешко да је приликом утврђивања историје књижевног језика оправдано ослањање на такве изворе какви су, на пример, опис газдинства замака (опис Кијевског, Черкаског, Каневског, Луцког замка; XVI в.) у прегледу историје украјинског књижевног језика (в. «Курс історії української мови», за ред. І. К. Білодіда, Київ, 1958, стр. 57–61) или жалбе (жалба полоцког газде Некраша на Цигане; XVI в.) у прегледу историје белоруског књижевног језика (в. Шакун, 1960, стр. 68–69).

²¹ Тешко да се довољно веродостојна слика историје књижевног језика старијег периода у Русији може добити ослонцем на четири одвојено узета споменика (Слово о полку Игореве, Русская Правда, Моление Данила Заточника и Поучение Владимира Мономаха), од којих нам је први познат по једином и. изгледа, позном препису (према претпоставци низа истраживача, XVI в.), где је други правни кодекс, који одсликава писмено-пословни језик, а два последња представљају посебне споменике који су до нас дошли такође у преписима XV, XVI в. и познијег времена, и при том не самостално, већ као делови летописа и зборника (приликом њиховог проучавања требало би обратити пажњу на језик летописа и зборника у целини). На ово је исправно указивао В. В. Виноградов: «Стилска структура и

искључују канонски текстови, аскетски и апокрифни текстови, а понекад и целокупна преводна књижевност, која је у древној Русији и на словенском јту имала огроман утицај на судбине књижевног процеса и развоја књижевног језика²².

Непажња према преводној књижевности објашњавала се, изгледа, њеним извором, јер језик те књижевности није био ни грчки, ни латински или старојеврејски, већ сопствени – стари словенски. Осим тога, књижевни проблем «свог и туђег» није се у епохи словенског средњовековља и нешто доцније нипошто схватао на оном плану како је отпочео да се схвата у ново време и како се схвата данас. У приступу овом проблему код неких историчара језика опет, изгледа, пробија модернизација. Развоје није ишло толико по националној (тачније, народно-племенској) линији, колико по културно-религиозној. Историчар књижевног језика мора да има представу о старим словенским књижевностима у целини, о њиховој жанровској разноврсности при општем, у принципу синкретичком, карактеру, о специфичној тежини и ауторитету дела појединачних жанрова, о њиховом друштвеном функционисању и улози у историји књижевности и писмености и, коначно, о њиховој улози у развоју књижевног језика и његових стилова. У вези с овим не треба пренебрегавати статистичке податке о споменицима који су, на пример, постојали у древној Русији. Не придајући статистици одлучујућу улогу у датом случају и схватајући да сачувано наследство не одражава у потпуности и сасвим тачно старо стање, напоменимо да подаци бројчаног односа међу споменицима ипак допуштају прављење важних закључака. Опис рукописа државних архива и некадашњих приватних збирки пружа

функционални обим књижевног језика мењају се историјски. Књижевни језик у правом смислу те речи не сме се чак ни у односу на древноруску епоху бркati и поистовећивati с «писаним језиком» или с «писано-пословним језиком», тј. с писано-пословним говором, како се то често чини (упор. позивања на «књижевни језик» «Руске правде», новгородских брезових повеља и сл.). Да бисмо се уверили у навику изједначавања појмова «књижевни језик» и «писанi језик», у необичну и неосновану ширину обима појма «књижевни језик» у примени на староруску епоху, доволно је навести неколико цитата из општепознатог рада С. П. Обнорског «Очерки по истории русского литературного языка старшего периода». Овде се и «споменици црквено-религиозног садржаја», и творевине Владимира Мономаха, и «Слово о полку Игореве», и «Руска правда» у једнакој мери сматрају „источничцима руског књижевног језика“ (Виноградов, 1958, стр. 78).

²² Навешћемо сведочење А. И. Собольевског: «Преводна књижевност је у древној Русији имала далеко већи значај од оригиналне. Она је била неупоредиво богатија од оригиналне. У првим вековима постојања руске писмености број превода, које су Јужни Словени сачинили с грчког на црквенословенски језик и који су од Јужних Словена прешли нама, био је приличан. Могуће је сматрати да су у то време Руси већ могли да читају готово све оне јужнословенске преводе IX–X в., који су нам познати по преписима доспелим до нас. Број руских оригиналних књижевних дела био је, међутим, сасвим ништаван. У XIV–XV веку књижевно богатство Московске Русије било је освежено приливом нових јужнословенских превода с грчког на црквенословенски језик, те се процентуални однос између броја преведених и броја оригиналних руских дела знатно повећао у корист преводне књижевности» (Соболевский, 1903, стр. V).

драгоцен материјал, али су материјали о саставу старих (на пример, манастирских и приватних) библиотека далеко убедљивији. У њима се може уочити апсолутно преовладавање канонске, аскетске, хагиографске и њима сличне књижевности. Ова, већим делом преводна књижевност, била је заједничка за Источне и део Јужних (православних) Словена, а такође за Влахе и Молдавце. На узорима ове књижевности и пре свега псалтира заснивао се систем обучавања писмености и књижевном језику.

Само се у процентуално малом делу, углавном у познијој епохи, може у руској, а такође и у српској и бугарској књижевности уочити постојање творевина којих није било код других словенских народа «грчко-словенског света». У њих треба убројати споменике пословног говора Источних и Јужних Словена²³, који су у читавом низу случајева такође настајали према различitim византијским узорима (Станојевић, 1933). Међутим, без обзира на знатан утицај старог словенског књижевног језика на језик ових споменика, тешко да је за њих могуће стварање јединственог језичког модела; проучавање њиховог језика треба да се обавља изван сфере старог словенског књижевног језика, засебно за сваки језик – српски, бугарски, руски, украјински итд. Улога језика пословне писмености у периоду који је претходио формирању националних књижевних језика код Руса (тачније, код Источних Словена), с једне, и код Срба и Бугара, с друге стране, била је различита. Док је на словенском Истоку, оформивши се претходно, она постепено почела да продире у књижевни језик, дотле је на словенском Југу, услед одсуства државности у овом периоду, она играла незнантну улогу, што допушта да се чак говори о њеној деградацији у поређењу са средњовековним периодом. У епохи XVII в. у Русији народно-разговорни «супстратски» говор проради у стари словенски књижевни језик углавном посредно, преко пословне писмености, «чиновничког језика», а непосредно у српски и бугарски. У XVIII в., у његовој другој половини, средњепословни стил руског језика извршио је снажан утицај на српски, а делимично и на бугарски књижевни језик.

5.

Трагања за дијалекатском основом старог словенског књижевног језика у целини или поједињих његових компоненти у одређеним епохама исправна су за проучаваоца историјске граматике и лексикологије овог или оног језика, али за проучаваоца књижевног језика питање територијалне распрострањености речи или форме у дијалектима, тј. њиховог првобитног извора, често има другостепени значај. Ушавши у систем говорних и стилских средстава књижевног језика, ове

²³ По умесној напомени Ф. П. Филина, «треба имати у виду да повеље, договори, писма и сл. нису, по правилу, били намењени за упознавање страних лица с њима. Пословни документи нису били намењени «широкој публици», нису били књижевност, те је њихов утицај на норме стварања и развијања књижевног језика био ограничен» (в. Вопросы языкознания, 1960, № 3, стр. 42).

речи и форме већ морају да се разматрају као компоненте његовог система, тако да постојање или одсуство поједине речи у овом или оном локалном «супстрату», њена разумљивост или неразумљивост за читаоца, мало близкости с «премудрошћу књижном», не могу бити одређујући и квалификујући критеријуми, уколико се не постави специјалан проблем односа старог словенског књижевног језика с разговорним.

Чак се и тражења дијалекатских извора за старословенски језик више односе на област спољашњих лингвистичких истраживања и могу да се не узимају у обзир приликом проучавања тога језика с «унутрашње» стране, тј. приликом његовог разматрања као језичког система који је вршио одређену функцију књижевног језика. Одговор на питање «одакле?» нипошто не даје увек могућност разрешења питања како се користи овај или онај елемент (или низ елемената) и у каквом се односу он (или они) налази с елементима унутар система (или једноставно остаје изван њега). Далеко је исправније питање функционише ли овај елемент или не, да ли је ушао у систем или му је стран, другим речима – одговара ли он норми или не. Познати су, разуме се, и покушаји стварања нове норме (на пример језик украјинског Пересопницког јеванђеља), али се тада пре свега прерађује систем, а осим тога је важно да ли је та норма заједничка за читав источнословенски и јужнословенски ареал, или за неки његов део, или је она, коначно, уско локална.

За разлику од књижевног средњовековног латинског у Европи или од арапског књижевног језика на Истоку, распрострањених на територијама које су обухватиле народно-разговорне језике различитих породица, старословенски језик, настао на основу једног од јужнословенских дијалеката, опслуживао је, искључујући Влахе и Молдавце, само књижевност народа који су говорили на њему блиским наречјима једне језичке породице, те је зато релативно лако прихватао црте других словенских дијалеката. Овај процес је јачао током средњег и позног старог словенског периода и био је тесно повезан с чињеницом миграције центара. На темељу народних «супстрата» настајале су нове речи и форме које се условно могу означити као «славенорусизми», «славенобугаризми», «славено-србизми». Оне су такође (истина не све – и овде је још потребно обавити специјално истраживање) улазиле у структуру заједничког старог словенског књижевног језика. Савременици су, користећи их као компоненте старог словенског књижевног језика, често увиђали њихов најстарији дијалекатски изворник²⁴. Интернационални карактер старог словенског књижевног језика појачавао се та-

²⁴ Крајње је интересантан философки део расправе Лаврентија Зизанија с игуманом Илијом и «справшчиком» Григоријем. Наводимо један њен део: «И как игумен Илья спросил у Лаврентия про т? имена: для чего он их переменил, а написал за л?ти хл?бы, а за купину пень? И Лаврентий, розсмеявшись, молвил: Я де купину купиною пишу, а не пнем, а лепти л?птями, а не хл?бами; вы де в?даете, что купина. И мы ему рекли: В?даем серbsким языком купина, а по рускi кустъ. И потом учал говорить, чтобы де я только в?дал, и я бы де свою книгу подал всю на словенском языке государю святейшему патриарху, а то де много перевотчик не так поставил» (в. Прение, 1859, стр. 88).

које обиљем грцизама (у синтакси, у фразеологији – калкови, у лексици). При том не треба сматрати да је грчки утицај био исте врсте и типичан само за први период историје старог словенског књижевног језика. Он је био карактеристичан готово за све епохе, укључујући и релативно позне (упор., на пример, грцизме у граматици Мелетија Смотрицког и примедбе Јурја Крижанића).

У различитим епохама долазило је до сложеног међуодноса елемената, наслеђених од старословенске писмености, с елементима који су продирали из овог или оног народног «супстрата» и, коначно, с другим језичким (несловенским) елементима, пре свега грчким, који у разним периодима историје старог словенског књижевног језика такође нису били исте врсте по свом саставу и карактеру.

Без обзира на тешкоће постављеног задатка, истраживач ипак може да одреди норме старог словенског књижевног језика у различитим епохама, да уз помоћ низа синхроних резова изгради серију модела²⁵, одређујући при том састав споменика који улазе у сферу старог словенског књижевног језика и оних који излазе изван његових граница. При том је неопходно нарочито прецизно и строго утврђивање граница старог словенског књижевног језика, који ми схватамо као јединствен језик, а не као конгломерат различитих књижевних језика, мада је природно да је овде могуће открити низ прелазних момената.

Напоменимо да реконструкција историје старог словенског књижевног језика не пориче важност проучавања историје појединачних словенских књижевних језика, већ да она, напротив, представља неопходан услов стварања последњих, будући да је, како је већ било речено, без евиденције корелативних односа «локалних» стarih словенских књижевних језика (староруског, старосрпског, старобугарског, затим украјинског и белоруског старије епохе) са старијим словенским књижевним језиком њихово изучавање крајње отежано. Другим речима, користећи се терминологијом В. В. Виноградова, «народно-књижевни тип» се услед крајње непостојаности његових норми, а можда и њиховог непостојања у најстаријој епохи, не да лако истражити без корелације с моделом (нормом) «књишкословенског типа».

Историја старог словенског књижевног језика може се без залажења у детаље приказати у следећој сасвим прелиминарној периодизацији:

Период I: IX–X, делимично XI в. – рани стари словенски књижевни језик – старословенски језик. Епицентар: Македонија, источна Бугарска.

Период II: XII–XVI в. – средњи стари словенски књижевни језик:
а) XII–XIII в. – извесна децентрализација;

²⁵ Означимо, с наше тачке гледишта важно, методолошко стање: модел не може да буде правилан или неправилан, он може да буде успешан или неуспешан, изоморфнији или мање изоморфан у односу на моделовани материјал. Потпуна корелација материјала и модела не може се, изгледа, постићи.

б) XIV-XV в. – централизација. Центри: трновска школа, ресавска школа. «Други јужнословенски утицај» у Русији;

в) крај XV и почетак XVI в. – мешање центара. Центри: западна Русија, Москва. Почетак децентрализације. Друга половина XVI в. – излазак једног дела канонске и црквено-проповедничке књижевности у појединим локалним ареалима (Пересопнишко јеванђеље, дамаскини) из сфере старог словенског књижевног језика.

III период : XVII–XVIII в. – позни стари словенски књижевни језик:

а) XVII в. – децентрализација. Паралелан развој «ареалних» и «локалних» књижевних језика изван сфере старог словенског књижевног језика. Центри: Кијев, Вилна, Москва;

б) XVIII в. – последња централизација под утицајем старог словенског књижевног језика позног руског типа. Центар: Москва. Напоредо с овим, нарочито у другој половини XVIII в., рађање националних књижевних словенских језика.

*

Период такозваног позног старог словенског књижевног језика – тј. епоху XVII–XVIII в. – карактеришу сложени процеси који су припремали терен за формирање националних књижевних словенских језика. Отпочиње «криза» јединственог старог словенског књижевног језика, који је попримио знатан број елемената руског народно-разговорног «супстрата», сужава се његова функционална сфера, али се у XVIII в. његова унификујућа улога у односу на српски и бугарски локални ареал још не губи. Знатно се компликује слика корелације старог словенског књижевног језика с «пословним говором», с латинским и западноевропским елементима, с разним «стиловима» у појединим словенским књижевним језицима. Сва ова питања морају бити размотрена појединачно, али неопходну претпоставку за то представљају горе изнесени ставови.

УЛОГА СТАРОГ СЛОВЕНСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА У ИСТОРИЈИ РУСКОГ, СРПСКОГ И БУГАРСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА У XVII–XVIII ВЕКУ

Посвећено проф. Франку Волману

Позни период историје старог словенског књижевног језика (XVII–XVIII в.) суштински се разликује од раног и средњег периода. Уобичајено је да се рани период карактерише као епоха настанка и «златни век» старе словенске књижности, средњи – као епоха даљег развоја, извесне диференцијације (редакције), а затим стабилизације, окончане својеврсним «препородом» старе словенске књижне културе (почев од трновске школе и завршавајући такозваним другим словенским утицајем у Русији), а позни период – као епоха кризе заједничког старог словенског језика. Позни период се у појединим областима јединственог «грчко-словенског» ареала одликује такође и сложенијим међусобним односом система старог словенског језика с језиком народно-разговорног «супстрата», са системом пословног – «прописаног» – језика (тамо где је овај постојао), с елементима других несловенских система и, коначно, знатним ширењем сфере књижевности, функционисања књижевног језика, процесом ликвидације синкретизма у књижевности и појавом нових жанрова – њене другачије структурне специфики, коју условно именујемо као уметничку.

Нови услови живљења довели су на крају крајева до губљења оног доминантног положаја који је био карактеристичан за стари словенски (црквено-словенски) језик у периоду средњовековља; али је у многим сферама културног живота, истина, различито у различитим локалним ареалима, још одржавана традиција која је чувала и средњовековну синкетичку књижевност, и стари систем образовања и духовног васпитања. Не би требало занемарити ни покушаје примене старог словенског књижевног језика у сферама нове световне образованости (на пример «Аритметика» Магницког и сл.).

Тако се, примењено на позни период историје старог словенског језика, може говорити о могућности и нужности употребе синхроних пресека, о важности утврђивања инваријантних типова и норми и градњи модела на њиховим основама, о постојању јединственог центра и центрипеталних тенденција, тј. о истим оним истраживачким поступцима које смо предложили приликом разматрања ранијих епоха историје јединственог старог словенског језика¹.

При оваквој поставци питања обично се појављују две замерке. Прва: да треба говорити само о појединачним старословенским елементима у историји овог или оног конкретног словенског књижевног језика (русског, српског и сл.), и

¹ Толстой, 1961. (В. овде претходни чланак, стр. 5–22).

друга, која делимично проистиче из прве: да није било јединственог, старог словенског књижевног језика и његове историје, већ да је било само различитих спољашњих утицаја с Југа на Исток, с Истока на Југ и сл., утицаја на овај или онај словенски књижевни језик од стране другог словенског језика.

Нама се ипак чини да оваква донекле ограничена поставка питања указује само на смер центрипеталних тенденција у историји старог словенског књижевног језика и демонстрира у крајњој линији тек низ атомистички узетих факата, али не открива иманентну еволуцију старог словенског језика, чак ни изоловано приказану у сваком локалном ареалу (тј. на локално ограниченом кругу споменика), не објашњава узроке такозваног утицаја и испосредне везе појединачних етапа дуготрајног развоја јединственог старог словенског књижевног језика.

Ако би се за епоху средњовековља, а такође и за XVII и XVIII век, целокупно питање сводило на утицај или позајмљивање различитих елемената из једног словенског књижевног језика од стране других без постојања јединственог старог словенског (црквенословенског), нејасно је ком конкретном словенском језику (српском, бугарском, руском) треба приписати многоbroјне архаичне елементе (на пример, беспредложни датив, форме аориста, имперфекта итд.) који су били познати као живи само у старословенској епохи или нешто доцније. Јасно је да ће они у већини случајева (ако се искључи подударање с формама у појединим словенским језицима) бити стари словенски или просто старословенски. Постојање знатног броја оваквих елемената у књижевном језику, који је у старини постојао код Јужних и Источних Словена, као да ни код кога не побуђује сумњу, али, судећи по подацима споменика, они у неким случајевима заиста остају елементи, иако бројни, уградjeni у систем староруског, старосрпског, старобугарског језика, који се, међутим, нису развијали сасвим независно од старог словенског језика; у другим случајевима (у другим споменицима) ови су елементи већ толико бројни да квантитет прелази у квалитет – они сами већ образују систем, тј. демонстрирају стари словенски (црквенословенски) језик средњег и позног доба.

Зато је, када се заиста не ради о продору појединих елемената из овог или оног словенског језика у други словенски књижевни језик, већ о прихватању целокупног система старог словенског језика одређеног периода, сврсисходно говорити не просто о позајмици и утицајима или о појединачним «лутајућим» црквенословенизмима, већ о центрипеталним и центрифугалним тенденцијама, о унификацији, стварању и учвршћивању норме или њеном слабљењу, о различитим центрима старе словенске књижности, о њиховом премештању и међусобним односима. Сврсисходно је говорити о постојању заједничке широке платформе која је обезбеђивала заједничко деловање и прихватање норме владајућег центра. Тако је, на пример, оваква, платформа, створена још у епохи непосредно после појаве словенске писмености, обезбедила такозвани други јужнословенски утицај, тј. фактички реконструкцију старог словенског језика, који је у Русији постојао на јужнословенској основи: други јужнословенски утицај је, са своје стране, обезбедио могућност познијег (у XVII и нарочито XVIII в.) «славено-русоког» утицаја на Словенски југ, нову трансфузију старог словенског књи-

жевног језика који је своју обраду добио у Западној и Московској Русији. Одигравао се интересантан процес, већ уочен од истраживача: руска књижност враћала је Јужним Словенима њихову изгубљену својину – заборављене речи и облике; у бугарском књижевном језику изнова су се појавиле речи као што су броня, бедро, вельможа, вития, витязь, внезапно, вселенная, жезл, завет, тать, чертог и др².

Прибегавајући сликовитом поређењу, кажимо да се јединство старог словенског књижевног језика и његов однос с локалним редакцијама готово до краја његове вишевековне историје утврђивао по принципу спојених судова, у којима се на крају крајева откривао исти ниво.

*

Последњем процесу унификације у историји старог словенског језика на основи московског типа, који се одигравао у XVIII в., претходио је период извесне децентрализације, период XVII в., када је у локалним ареалима више или мање успешно примењиван такође књижевни језик са знатним делом елемената народног разговорног супстрата. Дакле, у разним областима «грчко-словенског» света различито су настајали услови за својеврсну двојезичност, различиту, истину, по свом карактеру од латинско-пољске или румунско-словенске, у којима су оба система била прилично независна један од другог. Настајала је «двојезичност» с јасном међусобном везом двају словенских језичких система уз доминантну улогу старог словенског система. Међутим, за разлику од претходних епоха, у којима такође можемо да откријемо извесну двојност књижевног језика или два «типа», књижевни језик XVII в., близак народном разговорном супстрату, стиче јаснију нормализацију и већу аутономију у односу на стари словенски језик. У југозападној Русији, тј. у Украјини и Белорусији, настаје у књижевности готово свих жанрова, међу њима и у литургијском, и прилично чврсто место заузима «проста мова», коришћена напоредо са старим словенским. Познати су чак књижевни споменици у којима су текстови штампани на двама «језицима», један поред другог на суседним странама³. У Московској Русији ствари су стајале нешто другачије; за њу је у најопштијим цртама тачна Лудофрова напомена о томе да у Москви пишу на словенском, а говоре на руском, међутим, такозвани «службени језик», који је имао своју већ прилично јасну норму, не може бити квалификован као стари словенски. Стари словенски такође није био ни језик нове световне књижевности, најпре сатиричке, а затим и

² В.: Б. Цонев, Руско-български паралели // Славянски глас, с., 1902. I.

³ Интересантан споменик овакве врсте је књига издана 1607. год. у Острогу: «Лекарство на оспалый умысьль человѣчий». Језичка ситуација у западној Русији у XVI–XVII в. исцрпно је изложена у интересантној монографији А. Мартела (в. A. Martel, La langue polonoise dans les pays ruthènes Ukraine et Russie Blanche 1596–1667. Lille, 1938); в. такође вредан зборник сведочанстава савременика: Хв. Титов, Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. Київ, 1924.

полемичке, у којој треба посебно издвојити старообредничко «вјакање». Ранија, не толико уочљива разлика између два «типа» пооштрава се и релативно јединство у сваком локалном ареалу бива нарушено. Нови пројекти стварања јединственог књижевног језика на компромисној основи, на пример Крижанићев пројекат, одликују се знатним уступцима у корист система, близког народном разговорном супстрату⁴.

На словенском југу (у Бугарској, Македонији, Србији) процес постепеног одступања од старих норми старог словенског језика у XVII в. налази такође свој прилично упечатљив израз, али он ипак не обухвата све књижевне жанрове, као у југозападној Русији, и не доводи до стварања новог наддијалекатског, али близког им система књижевног језика, као што су «обичан руски»⁵ или «службени језик»⁶. Језик дамаскинâ и њима сличне црквено-проповедничке литературе углавном је шаролик и разноврстан, засићен различитим усколокалним дијале-

⁴ Крижанићев језик је покушај стварања општесловенског књижевног језика, извршен под снажним утицајем језика српско-хрватског народног разговорног супстрата. Под «обичним рѣским писмом» Крижанић је схватао стари словенски језик позног московског типа, а све Словене је сматрао «от всіх Рѣского народа поколѣни». Овакву терминологију замену Крижанић је уводио свесно, жељећи да истакне првенство Руса међу другим Словенима и древност њихове словенске говорне културе [...] језик наш се, којим ми књиѓи пишем, и божјие слѣжби отправљајем, зовеће словѣнским: гдје по прѣвде морал би (должен бил бы) се зват Рѣским – «Граматично изкѣзанїе». Изд. О. Бодянского. М. 1859, с. 1]. Своје кратко лингвистичко интерсловенско credo Крижанић је изложио у предговору знаменитом граматичком раду «Граматично изкѣзанїе об рѣском језику»: «Ко читательем предопоминок: об писмѣ и об говорѣю нашем, въ сихъ предѣчныхъ књижицахъ. Наипервлье мѣлю всакого доброхотна читателья овихъ књижицъ, да се неподивит семѣ моемѣ начинѣ писмѣ и говорѣю: зачто бно несходите во всѣмъ со обичнимъ Рѣскимъ писмомъ. Равно бо како въ Греческѣ језику разнити сѧ отмѣни: и Гречески писательни кїј Атичанској, кїј Дѣрској, кїј общеј отмѣној јесет писали: а једнакоже от всихъ безъ похѣли чтени били: сїце и ја начаје сѧ, жеје и моје сѧ говорѣю от всихъ Рѣского народа поколѣни и отмѣн бѣдет размѣлено: сѧ јест от самихъ Рѣсјанов, и от Словѣнцев, и от Лѣхов, и от Чѣхов. Ј дѣла ради сїгбо просудил јесем сїце говорѣт (: бѣдто общимъ икоимъ језику:) даби от всихъ било размѣлено. Страншчинѣ бо овдј и никаковиже нѣст: ни въ ричехъ, ни въ состављенїјѣ бесиди. А претвори и завершнїја ричемъ таквоба избрѣхъ, која сѧ общенија, йлити вѣжнимъ нашимъ отмѣнамъ обична. Сїце ја процињахъ гдѣно бѣт».

⁵ В.: Iwan Ogijenko, Język cerkiewno-słowiański na Litwie i w Polsce w ww. XV–XVIII // Prace filologiczne, Warszawa, 1929. T. XIV, s. 525–543.

⁶ Виноградов, 1938, стр. 45–46; Виноградов. 1958, стр. 82–98; С. Д. Никифоров, Язык московской письменности XIV–XVII веков // Русский язык в школе. 1947. № 1. с. 10–13.

катским цртама⁷. Уз то је овај језик био жанровски ограничен и напоредо с њим је у канонским и блиским текстовима чуван стари словенски језик средњег периода у бугарској и српској редакцији. Јужни Словени нису у XVII в. имали нормирани пословни језик (ову чињеницу треба објаснити одсуством сопствене државности); нису се такође појављивали ни нови књижевни жанрови, карактеристични за прелазни период од средњовековне књижевности – синкетичке – ка књижевности новог времена, ка световној књижевности; ово се објашњава општим падом образовања и знатном изолованошћу, карактеристичном за српске, бугарске и македонске литерате XVII в.

Схватајући да је приликом опште карактеристике неизбежан схематизам и непажња према појединим, каткад суштинским детаљима, споменимо ипак да је за XVII в. на читавој територији «грчко-словенског света» карактеристично активирање центрифугалих тенденција, појава локалних типова књижевних језика (тачније – потенцијално национално-књижевних језика који су функционисали у још прилично уској и периферној сferи књижевности). Не сметимо а да не поменемо кризу јединственог старог словенског језика који, без обзира на низ покушаја спроведених на Истоку, није успео да рашири своје функционалне границе и послужи за нове, више световне или чисто световне жанрове књижевности; осим тога, морамо споменути и општу демократизацију књижевности и књижевног језика, условљену нужношћу увлачења широких народних маса у борбу за своју националну самосвест против исламизације, хеленизације, уније или, на крају крајева, Никонове реформе. Исти ови задаци изазвали су доцније обрнути процес – затражили су од Јужних Словена, пре свега од Срба, да у новим политичким условима XVIII в. борбе за јединство књижевног језика у оквирима «грчко-словенског света», строже нормирају стари словенски језик позног типа и да га активно уводе у књижевност. Потребно је такође споменути да је XVII в. епоха прилично радикалног одрицања Влаха и Молдаваца од словенског књижевног језика и почетак формирања румунског књижевног језика.

Криза јединственог старог словенског књижевног језика у XVII в. није, међутим, означавала његову ликвидацију – он је настављао да функционише у црквеној и граничној области, стичући при том све више источнословенских црта, у првим етапама украјинских и белоруских, а затим и великоруских. Крајње је такође интересантан процес стилистичког усложњавања структуре старог словенског језика, развој типично барокних форми и стилских поступака, тежња за ограђивањем од паралелних нових потенцијално-књижевних језика, блиских народном разговорном супстрату⁸. Ако се окренемо спољашњој историји, онда је

⁷ «Језик дамаскина не чини јединство у овом смислу, тј. у односу на оно што би се могло назвати народним елементима, будући да дамаскине пишу различите личности, да се они користе у различитим крајевима и да се самим тим у њих уносе и различити елементи бугарског језика. Дамаскини су народне књиге, оне су преношене из града у град, преписивали су их разни свештеници и учитељи који су у њих уносили различите елементе» (в.: Б. Цонев, История на български език. 1934. Т. II. с. 296).

⁸ В. одговор И. П. Ерёмина на питање № 11 у анкети посвећеној проблему формирања источнословенских националних језика (Вопросы языкоznания. 1960. № 6).

ова «барокна одећа», у датом случају «словенске шарене ризе», дошла у нови центар, у Москву, из југозападне Русије – из Кијева и Вилне, из Кијевско-Могиљанске школе, где је продрла заједно с латинским образовањем и носила у себи црте италијанског и шпанског agudeza (цветног барока) који је сменио ренесансу. Окрећући се спољашњем фактору – историји миграције стилова, није сувишно напоменути да је, по мишљењу низа истраживача, један од првих извора ренесансно-барокног стила била Византија, тачније њена емиграција⁹, која је покуљала на Запад и одиграла значајну улогу у културном и књижевном животу западноевропских земаља. Кривуља културне миграције ишла је кроз Средоземље, централну Европу, Польску и дошла до западне Русије и Москве. Али се у Москви «барокни талас» није показао као нешто ново и знатно другачије него што је то било познато још од епохе такозваног другог јужнословенског утицаја, од «плетенија словес» чији је извор била иста Византија, а посредници – Јужни Словени¹⁰. Окрећући се унутарњој еволуцији стилских особености и средстава црквенословенског језика, опажамо директу линију наследности и даљег развоја стила од Максима Грека, Епифанија Славинецког и Кариона Истомина до Симеона Погоцког и чак до Теофана Прокоповића.

Однос старог словенског језика према другим типовима језика, према елементима већ зачетих система националних књижевних језика, био је у XVIII в. још сложенији него у XVII в., али су историјски догађаји који су се одиграли у овом «просвећеном веку» створили повољне услове за нову и овога пута последњу унификацију јединственог старог словенског књижевног језика у читавом «грчко-словенском» ареалу.

Крај XVII и почетак XVIII в. карактерише одлучан успон Русије, пад Турске империје, активирање политике Хабсбурга на Балкану, настанак историјских претпоставки за словенски национални препород који се одиграо у XIX в. Петар Велики отвара прозор у Европу, али не уклања свој поглед од Јужних Словена и јужних мора – Црног и Јадранског. Срби, подстакнути од Аустрије на побуну, напуштају после неуспеха колевку Немањића и, вођени патријархом Чарнојевићем, насељавају Војводину – војну границу на Дунаву. Бугари чекају свог ослободиоца, окрећући поглед на Исток ка «дяду Ивану»¹¹. Јужни Словени су, бранећи своју националну самобитност, принуђени да воде борбу на два фронта: директну – против исламизације, и унутрашњу, сложенију – против

⁹ В.: Г. И. Геровский, О специфике литературного двуязычия восточных славян // Вопросы языкоznания. 1959. № 3; E. Denisoff, Maxime le Grec et l'Occident. Paris-Louvain, 1943.

¹⁰ В.: Д. С. Лихачев, Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958; М. Н. Сперанский, Из наблюдения над сложными словами (composita) в стиле русской литературной школы XV–XVI вв. (Из истории византийско-югославянско-русских связей) // Из истории русско-славянских литературных связей. М., 1960; А. И. Яцимирский, Из истории славянской проповеди в Молдавии // Памятники древней письменности (и искусства), CLXIII, СПб., 1906.

¹¹ В.: И. Снегаров, Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII вв. София, 1953.

хеленизације, с једне, и католичанства и уније, с друге стране. Политичка оријентација Јужних Словена на Русију, свест о свом племенском и културном јединству с Источним Словенима захтевале су стварање или очување заједничке културне платформе с њима, прихваташе или израду јединственог језика. Петар I, његови саборци и наследници јасно су схватали своју културну мисију у односу на Јужне Словене. Борећи се за демократизацију књижевног језика у Русији, за његов световни карактер, за одступање од старе словенске традиције, они су истовремено организовали и подржавали делатност преводилаца на «словенски» језик, међу којима су били и Јужни Словени као што је Сава Владиславић и др., штедро су снабдевали словенски југ црквенославенском литературом, усмеравајући делатност Синода и његових мисионара¹².

Тако су створене спољашње препоставке за формирање «славјаносербског» језика – језика који је у својој основи био стари словенски, мада позног московског типа, који је на југу схватан као стари језик предака, као јединствена гаранција чувања чистоте културних традиција и националног добра. Тако се десило, писао је покојни А. Белић, да је овај не српски језик штитио Србе од асимилације другог језика.¹³

За унутрашњу карактеристику старог словенског језика XVIII в., који је постојао на словенском истоку и југу, изузетно је важно разматрање језичке ситуације која је формирана у Русији у XVIII в., будући да се управо стари словенски језик московског центра, као што је већ било речено, показао као еталон, норма за читав «грчко-словенски» ареал. Недостатак простора не допушта нам да дамо детаљну карактеристику међусобних односа различитих језичких стихија и система у Русији XVIII в. Овај задатак су успешно решавали други истраживачи¹⁴. Наш циљ је другачији, много скромнији: да укажемо које

¹² Тако је, на пример, «2. јуна 1724. г. Синод одредио да Суворов буде учитељ код Срба и пристао на годишње плаћање од 300 рубаља за учитеља грчког језика под надзором митрополита Мојсеја. Малаеску-у је било дато 70 примерака словенске граматике Мелетија Смотрицког у издању Поликарпова 1721. г., 10 примерака тројезичног лексикона истог Поликарпова (укупно 150 рубаља). Онда је умирен Малаеску, покупивши ствари, отпутовао преко Кијева у Србију, издавши 27. јула овлаштење архимандриту Симоновског манастира Пётру Смелићу Смиљанићу, Србину пореклом, за добијање новца за учитеља грчког језика (в. о овоме: Кулаковскиј, 1903, стр. 77).

¹³ «Када су се отпочеле реформе цара Јосифа II (од 1780–90) на културно-просветном пољу и када је затражено од просветних власти Срба у Војводини да се уведе народни језик у школе и латиница, народни су се слојеви, предвођени од свештенства, побунили, јер су сматрали да државна власт жели да их покатоличи уводећи и код њих оно што је било код католика-сународника њихових. Они су тако издејствовали да им као званични језик остане «славеносрпски». Тако је један ненародни језик имао да одбрани српску народност!» [А. Белић, Друштвени утицаји на развитак српскохрватског књижевног језика // Наш језик. Књ. VII (нова серија). Св. 1–2, 1955, с. 2].

¹⁴ Виноградов, 1938; Исти, Некоторые вопросы и задачи изучения и истории русского литературного языка XVIII в. // Тезисы докладов на Совещании по проблемам изучения истории русского литературного языка нового времени. М., 1960; Г. О. Винокур, Русский

су системске компоненте руског књижевног језика XVIII в., схватајући га веома широко, као укупност свих «штилова», легли у основу «славјанског» језика, готово јединственог за Србе, Рuse и Бугаре. Код Срба и још више код Бугара не опажамо потпуну пројекцију руског књижевно-језичког стања XVIII в. На јужнословенском тлу се пројектовало првенствено оно што је било повезано с много-вековном црквонословенском традицијом и што је у својој далекој основи било јужнословенско.

Практични задаци истраживања, у чијој основи не треба да лежи поређење појединих чињеница, већ метод наслојавања моделираних система, захтевају прилично строго одређивање одговарајућих подударних норми за различите типове, или «штилове», сваког језика. За руски књижевни језик XVIII в., пре свега за почетак и средину века, с доволњом прецизношћу се може моделирати једино норма високог «штила», који се, како је то сматрао још Ломоносов, суштински мало чиме разликовао од црквонословенског језика позног периода, и норма ниског «штила», близког језику народног разговорног супстрата. Моделирање норме средњег «штила» биће изузетно тешко због велике количине разноврсних варијанти облика и њиховог међусобног односа, због постојања елемената високог и ниског стила, тј. због практичне сложености или немогућности утврђивања инваријанти. Ово, међутим, не треба схватати као тврђњу о фактичком непостојању средњег «штила» у Русији XVIII в., на чијој је основи, као што је познато, доцније настао руски национални књижевни језик. Допуштам себи да изнесем претпоставку како се управо на овом плану може прихватити мисао Г. О. Винокура о томе да су у епохи руског класицизма постојала два «штила» – високи и прости: норме средњег стила још су стварање¹⁵.

У вези с овим интересантно је подсетити на одломак из Фонвизиновог предвора за Битобеов превод «Јосифа», који наводи Г. О. Винокур. Фонвизин пише да је «славенски» језик сам по себи јасан, али не за оне који се њим не служе; данашње пак речи и изреке, које се користе у друштву, тј. ниски стил, не могу увек на задовољавајући начин да изразе важност ауторске мисли. Одавде настаје средње решење: «Дакле, стил би требало да буде онакав какав још увек не поседујемо»¹⁶. Најзаоштреније, полемичко и за историју руског књижевног језика XVIII в. централно питање о настанку и развоју средњег стила – питање без кога проблем формирања руског националног књижевног језика не може бити разрешен успешно – показује се за циљеве наших проучавања као споредно, гор-тако изван оквира истраживања. Ради се о томе да је на јужнословенско тле у XVIII в. био пренет стари словенски језик московског центра, језик близак, али

литературный язык в первой половине XVIII века // Избранные работы по русскому языку. М., 1959; Исти, Русский литературный язык во второй половине XVIII века // Исто; Б. В. Томашевский, Становление русского литературного языка // Стилистика и стихосложение. Л., 1959.

¹⁵ В.: Г. О. Винокур, Русский язык. М., 1945, с. 121–134.

¹⁶ Исто, с. 131.

не идентичан високом стилу; пренет је био затим високи стил и њему близак средњепословни историографски стил језика, од савременика такође често називан «славенским», који се на хијерархијској скали «штилова» XVIII в. може приписати горњим слојевима средњег «штила». Остали руски «штилови» и њихова прелазно-компромисна решења остајали су факат искључиво руске, а не опште јужно-источнословенске историје књижевног језика.

*

За руски књижевни језик XVIII в. на типолошком плану је карактеристично постојање високог стила, тј. структуре блиске старом словенском језику позног периода¹⁷ и с њим корелативног ниског стила, блиског фиксирању језика народног разговорног супстрата; коначно, активно је деловање процеса неутрализације, њиховог зближавања, тј. формирање средњег стила. Коначан резултат процеса, ако га схватамо у широком смислу, обухватајући читав XVIII в., било је утврђивање јединственог књижевног језика у «штилском» (а не стилистичком) смислу, језика прилиčно блиског, али далеко не идентичног живом језику – језику супстрата. Почетно стање било је постојање ниског «штила» и низа прелазних решења, тј. знатно шаренило «норми» у књижевности старог словенског језика и њему блиског високог «штила». За историју српског књижевног језика XVIII в. може се истаћи типолошки обрнут процес: од јединства норме ка њиховом мноштву. Од старог словенског језика – чврсто повезаног са средњовековном традицијом, унеколико србизираног «србуљског» типа, језика који је готово потпуно функционисао у писмености – ка црквенословенском језику позног руског типа, ка руском високом «штилу» и историографском стилу средњепословног стила руског књижевног језика XVIII в., затим ка извесним покушајима увођења народног разговорног говора у књижевност, као и ка реализацији средњих решења.

У Србији, пре свега у Војводини, одвијао се у XVIII в. процес осложњавања и удаљавања књижевног језика од народног разговорног супстрата¹⁷, јер је и руски средњепословни стил, пренет на српско тле, представљао у новим условима елемент високог стила, у функционалном и корелативном смислу чак виши од језика «србуљског» типа. Ако се процес схвата на широком плану, у Србији је у епохи XVIII в. дошло до удаљавања од живог «простог» језика, које је доцније, већ у првој половини XIX в. (али не на његовом самом почетку) било ликвидирано револуционарним путем, када је Вук Каракић прогласио потпуно одрицање од црквенословенске традиције и окренуо се херцеговачком дијалекту, тачније – у Србији, Босни и Херцеговини ка постојећем језику фолклора, ставивши га у основу српског националног књижевног језика.

Наведена разлика у процесима и резултатима развоја нимало није спутавала, већ је напротив доприносила формалној сличности руског и српског књижевног језика XVIII в. При том, ако се осврнемо на језик таквог дела какво је «Житие

¹⁷ В.: Скерлић, 1923, стр. 141–160 (глава «Књижевни језик»).

Петра Великаго» Захарија Орфелина¹⁸, онда се он већ не може квалифиkovати као стари словенски, али се не можемо ни одрећи од његовог разматрања у вези с општим постављеним проблемом, будући да се средњепословни руски историографски стил није на Словенском југу појавио непосредно, већ преко и после старог словенског језика московског типа. Стари словенски језик XVIII в. није само функционисао у књижевности сам по себи, него је вршио и улогу језика-посредника који је организовао систем «стилова» у одређеном периоду, који је стварао базу за уједињење нових источнословенских и јужнословенских елемената књижевног језика, за развој синонимије и других стилских средстава. Његов основни модел остајао је пресудан за развој српског и бугарског књижевног језика XVIII в. – без тога би била немогућа наша уочена језичка трансформација с Истока на Југ, забележена структурна трансформација српског и бугарског књижевног језика. При одсуству оваквог општег, широко схватаног модела ствар би се ограничавала појединачним, макар и многобројним, позајмицама, продирањем најситнијих елемената, слично ономе што опажамо у развоју савремених словенских књижевних језика.

Општа стара словенска основа јасно избија кроз ткање «славеноруског», «славенобугарског» и «славеносрпског» језика¹⁹.

Ово постаје нарочито очевидно приликом анализе паралелних текстова који, по правилу, имају заједнички извор, али су подвргнути преводу, тачније, редактури у складу с језиком читаве творсвина чији су део ови текстови. Ово је лако илустровати на делимично већ наведеним (в. Вопросы языкоznания, 1959, № 6, с. 67) примерима из књиге Мавра Орбина «Кніга Історіографія почаття імене, славы и разширенія народа славянского, и ихъ Царей и Владѣтелей подъ многими имянами, и со многими Царствіями, Королевствами, и Провінціями. Собрана изъ многіхъ кнїгъ Исторїческіхъ, чрезъ Господїна Мавроурбіна Архімандрїта Рагужского... Переведена со італіанского на россійской языке, и напечатана повѣленіемъ и во время счастливаго владѣнія Петра Велікаго імператора и самодержца всероссійскаго и прочая, и прочая, и прочая. Въ Санктпeterбургской Типографії, 1722 году, Августа, въ 20 день (превод је урадио Херцеговац Сава Владиславић, звани Рагуски, под редакцијом Тефана Прокоповича); књиге Јована Раића “Исторія разныхъ словенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ изъ тмы забвенія изятая и во свѣтъ историческіи произведенная Іоанномъ Раичемъ архимандрїтомъ во Свято Архангельскомъ монастырѣ Ковилѣ. Часть первая. Въ Віеннѣ. При б. Г. Стефанѣ Новаковичѣ въ Славенно-Сербской, Валахиской и Восточныхъ языковъ Привилег. Типографіи. 1794” и

¹⁸ Потпуни наслов овог дела З. Орфелина в. на стр. 40. О Орфелиновим књижевним радовима, и нарочито појединачне напомене о његовом језику, в. у монографији: Остојић, 1923.

¹⁹ Напоменимо узгред да терминологија XVIII в. понекад одражава истинско стање ствари, и то успешније од савремене терминологије.

рукописа Пајсија Хилендарског “Исторія славѣноболгарская, собрана и нареждена Паисиемъ іеромонахомъ въ лѣто 1762”, коју је Ј. Иванов издао у Софији 1914. г., као и књиге “Царственникъ или Исторія Болгарская коя то учи отъ гдѣ са Болгаре произишли, како са кралевствовали, како же царствовали и како царство свое погубили и подъ иго попаднали изъ Мавробира Латинскаго, Баронія, Іоанна Зонаря, Буефира Французскаго, Теофана Греческаго, Светаго Евтимія Терновскаго, Светаго Димитрія Ростовскаго и другихъ лѣтописцевъ собрана. Изданіе первое. У Будиму, Писмены Кр. Свеучилишта Пештанскогъ 1844” (компилација из пера Христаки Павловића Дупничанина, једнога од представника бугарских архаиста у епоси која непосредно претходи стварању бугарског националног књижевног језика).

Одломак из књиге Мавра Орбина (“славеноруски језик”):

“По немъ учїйлся наслѣдникъ Тарбалъ или Тербелъ на королевствѣ болгарскомъ, Капitanъ изрядныи, и человѣкъ веледушенъ. Сеи въ начаткѣ своего правителства, развоеваль Аваровъ. Отъ которыхъ извѣстїя что они были одолѣны за свое несогласіе, и за сребролюбіе ихъ главнѣшіхъ, той ради вїны повелѣль созвати народъ болгарскій, и объявітель имъ законъ таковъ: что, ежели кто изъ нихъ найденъ будетъ, и обличенъ въ воровствѣ, или въ какомъ нѣбудь прегрѣшениѣ, то безъ всякої пощады будетъ смертю казненъ” (с. 292–293).

Одломак из књиге Јована Рајића (“славеносрпски језик”):

„Сему храброму Вожду и основателю Царства во владѣнїи постѣдоваль Тербелъ, или Тарбагъ Краль V, человѣкъ великудушный и изрядный Вождь воинства Болгарского. Той во еже показати храбрость свою, аби по прѣятїи правителства воеваль, съ усїхомъ на Авари, и отъ ихъ Началниковъ сребролюбиваго нрава возгнушався, указъ издалъ, да, если кто отъ Болгарского Народа или въ воровствѣ, или во иномъ каковомъ погрѣшениѣ найдется и обличенъ будетъ, безъ всякой пощады смертную понесеть казнь. Тако о сихъ пишеть Мавроурбинъ на ст. 292“ (с. 352–353).

Одломак из рукописа Пајсија Хилендарског, издан од Ј. Иванова (“славено-бугарски језик”):

„По нѣмъ. оучїйлїи болгáриї себѣ крала, стїго Трївелїо / чловѣкъ изрѣденъ. вѣледушенъ благополѣченъ. сей. въ начељѣ своегѡ кралѣвства. развоевалъ аравъва .../ за сребролюбие и грабительство. аварско и повелель съзвати народъ болгáрскій. и ћбавилъ. имъ закбиъ таковъ. акб се кои ћ нїхъ наидёть. и ћбличенъ будетъ. за некоѣ злѣ дело. да смртию кáзненъ. будетъ“ (с. 17–18).

Одломак из књиге Христаки Павловића Дупничанина („архаични“ књижевни бугарски језик средине XIX в.):

„Тривелій. По Батоя настана Тривелій. Онъ беше человѣкъ весма великодушенъ и благополученъ во бранехъ. Най напредъ востана на Маджаре те и Аваре те, и разби ги, защо то испѣдиха Болгаре те из Панония. Онъ устави и судъ въ Болгаре те и законъ, за да се судатъ и наказуватъ зли те: кое то до негово то време немаше въ Болгаре те, сиречь нити законъ нити Судъ“ (с. 21).

Сличност језика и заједништво црквенословенске основе очевидни су чак и у ова три кратка одломка. И уколико се пажљиво прегледају разлике у ова три одломка, постаће јасно да је у „славеносрпском“ језику Јована Рајића нешто више русизама, него у преводу Саве Владиславића на „росијској“ језик:

С. Владиславић (славеноруски)	Ј. Рајић (славеносрпски)	Пајсије (славенобугарски)	Х. Павловић (бугарски „архаични“)
Учїнїлся	послѣдовалъ	оучїнїши	настана
Капїтанъ	Вождъ	крака	—
изрядныи	изрядный	йзрѣденъ	—
веледушенъ	великодушиный	вѣледушенъ	великодушенъ
въ начаткѣ	по прѣятїи	въ начёле	най-напредъ
правїтелства	правителства	краклевства	—
развоеваль	воеваль съ успѣхомъ	развоеваль	разби
повелѣль	указъ издалъ	повѣлѣль	устави
въ воровствѣ	въ воровствѣ	за некоѣ зло дѣло	—

Интересантно је у Рајићевом језику истаћи речи као што су *послѣдовал*, *великодушиный*, *воеваль съ успѣхомъ*, *изрядный*, уместо одговарајућих у изворнику *учїнїлся*, *веледушенъ*, *развоеваль*, *изрядныи*. Код С. Владиславића је интересантна западна позајмљеница – *Капїтанъ*. Пајсијев језик је лексички унеколико ближи језику С. Владиславића, али је граматички даљи, пошто се у њему осећају елементи аналитизма (*крака, стѣго Трївелію / человѣкъ ізрѣденъ...*), иако нема облика с чланом, карактеристичних за бугарски језик. Језик Хр. Павловића прилично доследно одражава аналитизам (изузетак су стандардни изрази, нпр. *Bo бранехъ и сл.*), постојање облика са чланом, и лексички је знатно ближи језику бугарског народног супстрата. Разлика између језика Хр. Дупничанина и Пајсијевог језика већа је него између Пајсијевог језика и језика Ј. Рајића и С. Владиславића. Број сличних примера могао би се знатно увећати.

Стари словенски језик московске редакције и њему близак високи стил у последњој четвртини XVIII в. готово неподељено владају у српској, а у знатној мери и у бугарској књижевности, које још нису стекле у потпуности свој самосталан карактер. Традиционална представа о јединственој словенској књижности приморавала је српске и бугарске писце да се усмеравају јединственом језику, а тај је по мишљењу Јована Рајића и његових савременика «био стари

словенски свима заједнички, звани црквени». Интересантно је мишљење Ј. Рајића у предговору за његов «Цветник»²⁰: „Еже стїла касаєтса въ книзѣ сей оупотребленагш. Онъ ёсть дрёвный словенскій всѣмъ ѡбщій, йнáче называемый церквоный. Оупотрёблень же наипаче за тđ, дабы схбденъ быль с бїбліческимъ стїломъ в нравоченїахъ оупотрёблённымъ. Иначе бы слогъ со всѣмъ раздранъ быль и непрїатенъ, аще бы помѣшани были дїалекты, ниже абще бы простили сёрбскимъ наречіемъ писано былđ могль бы йнъ ктò ѿ благочестивыхъ слобанъ плзвоватиса“ (стр. XI). Доситеј Обрадовић, писац који је био усмерен народном језику, због чега је у историји књижевности познат као претходник Вука Каракића, истицао је да Словен јесте заједничко име које уједињује све словенске народе: «свим овим народима мати је језик словенски, који је сад у напредној Русији у највише савршенство доведен». Писао је: «Слави, или болѣ рећи, Славяни, то є всеобщте име: подъ овымъ именомъ узымаюсе Русси, Поляцы, Боеми, Хорвати, Словаци или Тоти у Мађарској, Сербли и Болгари. Овы свију Народа мати є Єзыкъ Славянскій, кој є сад у благополучной Россіи у всевысочайше совершенство доведенъ: будући да онде царствує све высоке науке и знаня на нѣму се издаю. Сви овіи Народи не могу се ласно међу собом разумѣвати... Нашъ преизрядный Терлаичъ, онъ прекрасно и пресладко славянски пише: онъ є у тому стилу наша пчела, нашъ Ксенофонтъ. Али нека ми нѣгова мила любовь опрости: то нїе за Серблъ селяне, за кое смо мы дужни много старатисе и трудити; зашто є у свакомъ Народу селяна највише и преконайвише»²¹.

Међутим, представа о томе какав би требало да буде такав «славенскій книжный яко обьюдный языкъ» (према термину Максима Суворова)²² мењала се код Јужних Словена у XVIII в. Еволуција словенског књишиког «општег» језика била је у XVIII в. знатна код Срба и Бугара, и није толико била изазвана утицајем народног разговорног супстрата, колико пред крај овог века све интензивнијим деловањем језика московског центра.

Интересантно је забележити да је језик московског центра деловао на развој словенских књижевних језика у XVIII в. и изван грчко-словенског света, нарочито на језик далматинских католика глагољаша. У XVIII в. у Далмацији је отпочео активан покрет за исправљање глагољских књига по узору на словенске

²⁰ Цвѣтникъ въ двѣстѣ и двадесать и четыре избранныхъ исторіяхъ... въ плзвѣ и оукрашено вѣхъ любителей четности предложенъ 1793... Въ Бѣдинѣ градѣ. Печатано писмены крал. всеѧч. Пешт. 1802.

²¹ Мезимаць Г. Досієа Обрадовића. У Бѣограду, 1836. С. 8—9

²² В.: Кулаковский, 1903, стр. 112.

књиге московског издања и за увођење старог словенског језика позног периода. У овом покрету активно су учествовали: Мате Караман – надбискуп задарски, Иво Карсана – надбискуп задарски, Пацифик Бица – надбискуп сплитски, Никола Донарић – надбискуп сплитски, раније бискуп осорски. Иван Лука Гаранин – бискуп рабски, доцније сплитски, Фра Иван Доменик Стратико – бискуп новиградски, гроф Карло Камуције – бискуп копарски. Иван Петар Голчина (Galzigna) – бискуп рабски, Антун Белглава – бискуп зантски, затим корчулански и трогирски и др. Инспиратор реформе језика глагольских књига био је, изгледа, Вићенцо Змајевић, надбискуп барски, затим задарски, брат познатог адмирала Мате Змајевића који је служио у руској флоти код Петра Великог. Вићенцо Змајевић је ради изучавања старог словенског језика слао у Русију у рангу апостолског мисионара Мату Карамана, који је једно време био војни капелник код адмирала Змајевића. М. Караман је из Русије у својству учитеља старог словенског (црквенославенског) језика довео Мату Совића. Далматинца пореклом, рођеног и васпитаваног у Русији. В. Змајевић, М. Караман и М. Совић сматрани су за главне познаваоце старог словенског језика и за инспираторе реформи у исправљању стarih глагольских књига. Велику улогу у ширењу позног старог словенског књижевног језика московског центра одиграла је Илирска семинарија («Seminarium Zmajoillyicum») у Задру, основана 1748. г. Током готово пола века лингвистичко образовање у овој Семинарији стицало се из граматике Мелетија Смотрицког. Исто је било у Прикској семинарији крај Омиша. У Љубљанској студијској библиотеци чуван је за штампу припремљен рукопис М. Совића – незнатна прерада граматике М. Смотрицког с предговором на латинском језику²³.

Несумњиви интерес за историју старог словенског књижевног језика позног периода и његовог утицаја на глагольску писменост представља рад истог М. Совића (M. Sovich, *Riflessioni sull'ignoranza della lingua slava litterale in Dalmazia. Venezia, 1787*). Присталице црквенославенског језика московског типа сматрали су овај језик веома дрсним, пореклом такође од св. Јеронима²⁴, широко распрострањеним у источној и јужној Европи и Азији и јединственим на целој овој територији (в. M. Sovich, *Riflessioni...*, с. 15); сви други језици сматрани су тек дијалектима овог језика (језика-матице), разноврснима и «искваренима»²⁵.

²³ B.: *Starine*. T. XXXIII, s. 497, 501; *Starine*. T. XXXV, s. 396–425.

²⁴ B.: Clem. Grubissich, *In originem et historiam alphabeti Sclavonici glagolitici vulgo Hieronymiani disquisitio*, Venetis. 1766; Dolci. *De Illyricae linguae vetustate et amplitudine*. Venetis, 1754.

²⁵ В. слово Фра Ивана Доменика Стратике у књизи Л. Јелића: L. Jelić, *Fontes historicī liturgiae glagolitae – romanorae*. Veglae, 1906, s. 58. О распрострањености старог словенског језика позног периода у Далмацији XVIII в. види кратко код В. Јагића у његовом делу «История славянской филологии» (СПб., 1910, с. 37–40) и детаљно у чланку М. Стојковића (M. Stojković. Pokušaj uvodjenja rusko-slavenske gramatike Meletija Smotrickoga kod Hrvata katolika // *Nastavni vjesnik*, Zagreb. 1930, knj. XXXVIII, s. 120–131).

У Далмацији у XVII в. утицају старог словенског књижевног језика московског центра претходио је утицај старог словенског језика кијевског центра. Овај утицај није био непосредан као у XVIII в., већ је спровођен преко Рима, преко католичке Конгрегације пропаганде која је тежила да увећа број богослужбених књига западног обреда на старом словенском језику. Основни циљ пропаганде било је ширење уније. Међутим, књиге на позном старом словенском језику кијевског типа доспеле су углавном у средину хрватских католика-глагољаша и оне су, сматрамо, одиграле извесну позитивну улогу у њиховој борби против латинизације службе и књижевности. Посредници овог утицаја били су Рафаил Леваковић – који је био у прилично близким односима с Јосафатом Исаковићем, Филипом Боровичким и Методијем Терлецким – иначе аутор низа књига у којима су упадљиво одражене позне црквенославенске и чак извесне украјинске цртс., и Иван Пастрић, настављач дела Р. Леваковића.

Код Срба је у првој трећини XVIII в. постојао књижевни језик «србуљског» типа, који је настављао локалну стару словенску средњовековну традицију. Овим су језиком писали монаси преписивачи, пореклом из књишке школе манастира Раче – Кипријан Рачанин, Јеротеј Рачанин, Христофор Рачанин, Симеон Рачанин, делимично Гаврил Стефановић Венцловић и др. Њихова делатност готово да није излазила изван оквира копирања стarih преписа мићеја, часослова, псалтира и сл., и у овим случајевима њихов језик био је прилично једнородан. Кад су се појавила нова дела, која су излазила из жанровских оквира средњовековне словенске књижевности, опажала су се одступања од норме, углавном у корист језика супстрата. Таква су била «Путешествије ка граду Јерусалиму Јеротеја Рачанина»²⁶, готово народним разговорним језиком написани рукописни радови Гаврила Стефановића Венцловића: «Поученија и слова разлика и пролози нарочитим светим и празником», «Разглагољник», превод «Мача духовног» Лазара Бараповића и др.

Гаврил Стефановић Венцловић је још у првој половини XVIII в. покушао да образложи могућност употребе двају стилова – «књижног» и «простог»: «књижног» за духовне потребе и «простог» за потребе дидактичке, за просвећивање народа²⁷. Међутим, даљи развој српског књижевног језика није ишао по Венцловићевим плановима, већ линијом све активнијег продирања старог словенског језика московског типа и славеноруског језика, чија је кратка карактеристика већ дата. Таквим језиком је писао Христофор Жефаровић (в.: његову

²⁶ Рукопис «Путашествие къ граду Іерусалиму Іероѳея іеромонаха рачанинского въ лѣто отъ бытія 7212, а отъ рождъ. Христова 1704 мѣсце Іюля 7» који је О. Бођански издао у часопису «Чтения при Императорском обществе истории и древностей российских» (М., 1861. Кн. 4).

²⁷ В. поговор Гаврила Стефановића Венцловића уз његов превод «Мача духовног» Лазара Бараповића: «И се же вѣдомо буди, яко не вѣса проста сѫт, понеже іаже къ богѹ глаголют се сia по писанію книжном вѣмѣщено ест, а іаже къ людем, сia по просту» (в.: Стојановић, 1901, стр. 86; о језику Г. С. Венцловића в. монографију: Јовановић, 1911, стр. 105–306).

«Стематографију», «Поученије светитељско» – готово прештампавање с руског оригинала с почетка XVIII в., «Опис свјатаго божија града Јерусалима»); користио га је и Захарије Орфелин (в. његово «Житије Петра Великаго», «Плач Сербије», часопис «Славеносерпски магазин» с бројним прештампавањима руских аутора, створен према обрасцу на часопис Фјодора Милера «Ежемесечные Сочинения»); затим Павле Јулинац (в. његово «Краткое введеніе в исторію происхождения славено-сербского народа» и његов превод Мармонтеловог «Велизарија» који у суштини није начињен с француског оригинала, него са већ постојећег руског превода); коначно, тако је, изгледа, писао и најизразитији представник славеносрпске књижевности Јован Рајић, аутор «Историје разних славенских народа» и многих других дела. Рајићу припада и превод, тачније незнатна језичка редакција «Катихизиса малог» Гедеона Криновског, «Кратког катихизиса» московског митрополита Платона, «Теолошког Тела» Теофана Прокоповича (по избору), «Трагедије о смрти цара Уроша Петог» Емануила Козачинског, прерада «Камена вере» Стефана Јаворског и др.

До данас, на жалост, није обављен важан посао: није у потпуности побројана литература на црквенославенском и «росијском» језику, издата у Русији, коју су Срби подвргнули редактури или такозваним «преводима», и није извршена паралелна анализа језика оригинала и превода. Оваква анализа ће пружити могућност утврђивања специфичности «славеносрпског језика» друге половине XVIII в., која је до сада, углавном, одређивана према спољашњој историји књижевних позајмица и веза. Б. Унбегаун је дао у науци познату периодизацију историје српског књижевног језика XVIII в.²⁸: I етапа – до 1740. г., «србуљски» тип; II етапа – од 1740. до 1780. г., црквенославенски московски тип; III етапа – од 1780. до почетка XIX в., «славеносрпски», близак руском високом «штилу», делимично средњепословном стилу, напоредно с језиком који је одражавао црте народног супстрата. Али је оваква периодизација, како је указивао још А. Белић, у извесној мери условна²⁹.

У другој половини XVIII в. у српској књижевности се – ако се још у обзир узме делатност Доситеја Обрадовића, Јована Мушкировића, Емануила Јанковића, који су у књижевност унели живе народне токове – опажа готово истовремено постојање неколиких «норми», њихов велики дијапазон, тј. одсуство могућности да се створи јединствен, прилично прецизан и детаљно програмиран модел. Изгледа да је одређење језика поједињих писаца и дела ове епохе могуће уз доследну примену неколиких модела: «србуљског», старог словенског позног московског типа, руског књижевног средине XVIII в. (одређеног стила и типа), српског књижевног средине XIX в. и др. Такође је тешко говорити о било каквом одређивању типова или варијанти српског књижевног језика XVIII в. по жанровима или о било каквој срећености по међусобно повезаним «штиловима». Ако се не рачуна чисто црквена, с литургијском функцијом повезана књижев-

²⁸ B.: B. Unbegaun, *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*, p., 1935, P. 15.

²⁹ В. рецензију А. Белића на књигу Б. Унбегауна: Белић, 1933–1934, стр. 191–195.

ност, где се углавном до средине XIX в. народни језик или бар језик с елементима народног разговорног супстрата сматрао недопустивим, у осталој сфери је постојало прилично снажно шаренило – обиље прелазних «норми». С друге стране, искључујући се књижевност која се користила језиком блиским народном, књижевност још увек не тако бројна, у свим осталим случајевима се ипак прилично јасно појављује јединствени стари словенски модел у прилично широком смислу ове речи.

Приближно исто овакво стање опажа се и у историји бугарског књижевног језика. Овде процес трансформације пролази углавном истим етапама као и у Србији, али са знатним закашњењем³⁰. Опште језичко стање, карактеристично за XVII в., траје готово до друге половине XVIII в., до појаве дела «История славено-болгарска» 1762. г. У њој је Пајсије Хилендарски мозаички синтетизовао, умногоме под утицајем извора³¹, стари словенски језик позног типа, словеноруски, словеносрпски и језик својствен дамаскиним рилском «кругом», тј. језик прилично близак језику супстрата. Од овога периода до краја 20-их година XIX в. црквенославенски руски утицај јача, иако не досеже оне значајне резултате који се могу пратити у Србији. Тридесетих и четрдесетих година у развоју бугарског књижевног језика прилично јасно се испољавају две антагонистичке линије – линија «архаиста» и линија «новатора». Архаисти одлучно иступају за везу с црквенословенском традицијом (Христаки Павлович Дупничанин, Константин Фотинов и др.) а новатори с још већим екстремизмом објављују раскид с овом традицијом (Петар Берон, Иван Богоров и др.). Ове чињенице историје бугарског књижевног језика XIX в., исто као и српског књижевног језика XIX в., морале би већ да се разматрају у вези с проблемом настанка јужнословенских националних књижевних језика, будући да су оне у низу случајева повезане са жестоким филолошким дискусијама онога доба и више немају везе с задацима изучавања црквенословенског језика, који схватамо као јединствен језички модел који је истовремено употребљаван у разним локалним ареалима «грчко-словенског света».

*

У закључку наводимо једну невелику илustrацију. Проучавање општих појава у развоју јужно-источнословенских књижевних језика XVIII в., изучавање судbine јединственог старог словенског језика позног доба, његове трансформације и корелације с другим језичким системима, веома је поучно на плану типолошког изучавања историје књижевних језика и разматрања њихових структурних компонената. Овакво изучавање, безусловно, може и мора да има своју особену проблематику. Међутим, чак и с локално ограниченије тачке гледишта приликом истраживања неког појединачно узетог књижевног језика, на пример руског, не ретко велики значај добија конкретан материјал књижевног језика,

³⁰ В.: Б. Пенев, История на новата българска литература. II // Българска литература през XVII и XVIII век. София, 1933.

³¹ В.: Р. Чолаков, Бележки за езика на Пајсија Хилендарски // Духовна култура, с., 1927. Кн. 32–33; Велчев, 1943; Picchio, 1958.

раширеног у другом локалном ареалу, као на пример бугарског или српског. Такав материјал у примсни на феудалну епоху, тј. на средњи период историје старог словенског језика, помаже да се уз метод примене модела или непосредног поређења споменика истог садржаја открије граница између старих словенских и руских типова књижевног језика који је постојао у Русији. Краће речено, оно што се покаже као заједничко за језик српских, бугарских и руских споменика треба приписати заједничком старом словенском језику, а разлике у сваком појединачном ареалу – одговарајућем књижевном језику или елементима месног супстрата.

У погледу руског књижевног језика XVIII в. ситуација је у начелу иста – овде је такође могућа примена или поређење текстова истог садржаја, што пружа могућност да се одреде најкарактеристичнији и да се издвоје већ преживели елементи језичке норме конкретне епохе или чак њеног конкретног периода. Већ је споменут низ руских дела која су Срби поново издали или прерадили. Али је позната и обрнута ситуација: у Русији су прерађиване и поново издаване књиге «славеносрпске» књижевности. Тако је, на пример, већ поменута књига Захарија Орфелина «Житie и славныя дѣла Государя Императора Петра Великаго самодержца всероссiйскаго съ предложенiемъ краткой Географической и политической Исторiи о Россiйскомъ Царствѣ». Ныне первѣ на Славенскомъ языке списана и издана. Часть первая. В Венецiи. В Типографiи Димитрия Феодозия 1772. Con licenza de' superiori – била поново издата после две године у Петербургу са следећом променом наслова: «Житie и славныя дѣла Государя Императора Петра Великаго самодержца всероссiйскаго съ предложенiемъ краткой географической и политической Исторiи о Россiйскомъ Государствѣ. Первѣ на Славенскомъ языке изданное въ Венецiи, а нынѣ вновь съ пополненiемъ и поправленiемъ какъ самой исторiи, такъ и съ преложенiемъ нѣкоторыхъ славеносрбскихъ словъ на Россiйской, съ гравированными планами бataliй и взятыхъ крѣпостей, и на всѣхъ великихъ дѣйствiя медалями напечатано. Томъ первый. Печатано иждивенiемъ купцовъ: Санктпетербургскаго Сергея Ко-пнина и Иркуцкаго Ивана Байбородина. Въ Санктпетербургѣ про Императорской Академiи наукъ 1774 года».

Друго петербуршко издање се одликује незнатним корекцијама у погледу историјских чињеница и језичком редакцијом. О овој је редакцији у «предувѣдомленији оть трудившихся въ напечатанiи сей книги» прилично значајно речено да је поред првог разлога – извесних историјских нетачности – други и не мање важан тај «что какъ сїя книга печатана единственно для славяно-србскаго народа, то и слогъ въ ней, коимъ она написана, употребленъ болѣе тому народу, а не Россiйскому свойственный»³², так что многiя въ ней находятся

³² Орфелин је у «Предисловии» писао: «Въпрочемъ сколько мнѣ было возможно, старался вести такой слогъ, какой сербскимъ народомъ понятенъ» («Житie Петра Великаго...», с. 7).

не токмо такія слова, но и самыя выраженія, которыхъ знаменованія не токмо неупражнявшіся въ свободныхъ наукахъ Россіи, но и тѣ самыя, кои довольно въ оныхъ препроводили врѣмѧ, не зная славенскаго языка, съ великимъ трудомъ разумѣть совершенно могутъ». Али ако би се петербуршки «превод» или «исправљање слога», на коме је радио «коллежской Секретарь Василій Троепольской», подвргли детаљној анализи, постаће јасно да су ове исправке малобројне, незнатне у односу на општи стил и језик књиге, али поучне за историју руског књижевног језика последње трећине XVIII в.

Навешћемо примера ради одломак из предговора венецијанског издања – образца језика Захарија Орфелина:

«Сего-то преславнаго Императора, несравненаго Героя, нынѣшняго Царства Російскаго Основателя, Просвѣтителя и Отца Житїе и славныя дѣла описаны почти на всѣхъ Европейскихъ языкахъ, единъ только Славенской быль по сїе время таковаго утѣшенїя лишенъ, за тѣмъ что народы того языка на Юго-западу обитающїе самы того учинить средства не имѣли, а от Россіянъ того ожидать уже и утомились, и такъ остались всегда въ одномъ только напрасномъ желанїи, въ которомъ и я съ нимижъ находился, и которымъ единствено возбужденъ выдать настоящую о высокопомянутомъ Императорѣ историю на нашемъ Славенскомъ языкѣ».

У петербуршком издању све је сачувано од речи до речи. Од варијаната се могу навести само: *несравненаго, одинъ, на Юго-западъ, сами, съ нимижъ*. Овакав је, приближно, карактер исправке у овом великом двотомном раду. Навешћемо редом све варијанте из посвете и обимног предговора.

Венецијанско издање	Петербуршко издање
многї Историческї книги	многїа историческї книги
всравненїи	въ сравненїи
дїалектъ	языкѣ
другїи нацїи	другїя нацїи
притомъ Имперїя, какъ и родъ /=/	притомъ какъ имперїя, такъ и /=/
Росїйской	народъ Россїйской
чиннему состоянїю	состоянїю
вѣжеству знанїй	искусству знанїю
нацїа	нацїа
шляхтества	дворянства
призываesмїи цѣлъя колонїи	призываамыя цѣлъя колонїи
живописства и скульптуры	живописи и архитектуры
недостаточества	недостатка
изволить Ваше Величество... /=/	изволите Ваше Величество... /=/
зазывать	зазывать
соизволяеть	соизволяете

Венецијанско издање	Петербуршко издање
обдаренной	одаренной
приобъявленемъ	объявленемъ
впервое	въ первое
здесь	здѣсь
да соблагоизволить	да соблаговолить
столѣтствїя	столѣтїя
вѣдати	вѣдать
дикой (народъ)	дикій
лишенній	лишенный
тако къ себѣ, какъ и къ...	какъ къ себѣ, такъ и къ
крайнимъ у сосѣднихъ державъ /=/ бѣдствїямъ	крайнимъ у сосѣднихъ державъ /=/ бѣдствїямъ
съ Полудна	съ Полудня
преодолѣть оныя	преодолѣть оныхъ
дивитися	дивиться
напротивъ	противъ
Швеція лежить спрятана отъ онаго Престола, коего она... имѣла	Швеція лежить скрыта отъ онаго Престола, который она... имѣла
попытивались (грешка?)	попытывались
высвободить	освободить
Христіанской (род)	Христіанскій
воскресль	воскресъ .
чрезъ воведенные, военные /=/ законы такъ въ Морскихъ какъ и въ /=/ сухопутныхъ	чрезъ введенные, военные законы какъ... такъ
коль много труда стояло (грешка?)	коль много труда стоило
способъ, коего Петр... выбралъ почель за необходимо нужное/=/ дѣло, было чтобы завести	способъ, который... дѣло... чтобы завести
распространити	распространить
размножити	размножить
не могъ надѣяться совершенному /=/ намѣреній своихъ произведенію	не могъ надѣяться совершенного /=/ намѣреній своихъ произведеній
оставляти	оставлять
увѣритися	увѣриться
Азіатическими	Асіатическими
въ Холландіи	въ Голандіи
какъ настоящей плотникъ	какъ настоящій плотникъ
отъ такихъ его... предпрїятїяхъ	отъ такихъ его... предпрїятїй

Венецијанско издање	Петербуршко издање
регулярныя войски	регулярныя войска
и какъ на суху	и какъ на сухомъ пути
сосѣдныхъ... домашнихъ	сосѣдныхъ... домашнихъ
побѣдилъ оного... которой	побѣдилъ оного... который
возвращеніемъ... Провинції	возвращеніемъ провинцій
не была едина (печаль)	не была одна
претворити	претворить
изничего быть оному учинити	изъ ничего бытѣ оному дать
вселятися	вселяться
природныя дикія нравы	природные дикіе нравы
преобразались... въ наученные	преобразились... въ наученные
и политизованыя гражданы	и политическіе гражданы
верфты	верфи
Аглиячены	Агличане
ради удобнѣйшаго проходу	ради удобнѣйшаго прохода
мѣсто, гдѣ прежде едва четыре /=/ шалаша или колебы убогихъ /=/ рыбачей	мѣсто, гдѣ прежде едва четыре /=/ шалаша убогихъ рыбаковъ /=/
быть могли	быть могли
здѣлано	сдѣлано
иногдашихъ Афинскихъ музъ	древнихъ Афинскихъ музъ
двадесятилѣтную	двадесятилѣтнюю
внешныя	внешнія
писати	писать
напредъ	напередъ
представити	представить
что Петръ... был Первой	что Петръ... был первый
на свѣтъ, на которой...	на свѣтъ, на которой
изъ публичныхъ газетовъ	изъ публичныхъ газетъ
вѣрити	вѣрить
писателіе	писатели
одного закону	одного закона
отводити	отводить
повѣстями	повѣстями
осторожностью	осторожностю
не уничтожалось	не уничтожилось
я не лучшей	я не лучший
еще менѣ	еще менѣе
за недостаточность матеріахъ	за недостаточность матерій
обыкновенно	обыкновенно

Венецијанско издање	Петербуршко издање
съ прїятностю	съ прїятностю
мос недостаточество	мой недостатокъ
нужднимъ	нужнымъ
типокрафическойя (грешка?)	тиографическойя
не только	не токмо
сверху	сверхъ

Напомена: знак једнакости – преноса означава да следећи ред представља наставак претходног.

На први се пак поглед може уочити да се у «славеносрпском» венецијанском издању срећу форме као што су: *дикой, лишенной, первой, первой, христіанской, лучшей, которой, настоящей плотникъ; други наци* (одраз редукције?), *одного закону, ради...проходу, еще менѣ выsvobodить, обдаренный, съ прїятностью, осторожностью, повѣстями и сл.;* њима у исправљеном петербуршком издању одговарају форме које се могу окарактерисати као «више црквенословенске»; део њих пореклом је јужнословенски: *дикій, лишенный, первый, христіанский* [мада се у петербуршком издању срећу и форме на -ој у истим случајевима као и у венецијанском: *языческой и христианской* (први редови «Предисловия»], *лучший, который, настоящий плотникъ, другія наци, освободить, одаренный, съ прїятностью, осторожностью, повѣстями, изъ публичныхъ газетъ, не токмо, скрыта и др.* Дакле, у извесној мери се може рећи да је «славеносрпски» језик био у одређено време, код одређених аутора plus russe que le russe tême. Дакако треба сматрати да ово није обичан парадокс, већ известан одраз оних историјских услова .у којима су се развијали јужнословенски и источнословенски језици – руски, српски и бугарски у XVIII в.

АРХАИЗАМ И НОВАТОРСТВО У ЈЕЗИЧКОЈ РЕФОРМИ ВУКА КАРАЦИЋА

У оквиру ширег проблема «формирања националних књижевних језика», који све више привлачи пажњу славистичких научних кругова у читавом свету, пример стварања савременог српскохрватског књижевног језика добио је свестрано признање као типолошки класичан. Сложен и веома брз процес стварања јединственог књижевног језика Срба и Хрвата, чија стварна суштина и смисао далеко прелази оквире лингвистичког проблема и задире у културноисторијску и социјално-политичку област, уздигао је величанствену личност Вука Карадића, централну фигуру тога процеса, личност која је умела да схвати и оствари тежње и наде свог народа.

Борба за стварање националног књижевног језика почетком и средином XIX века није код Јужних Словена представљала само тежњу да се среди један од облика књижевног и друштвеног живота, да се нормира и обогати књижевни (писани) и говорни језик, да му се одреде све функције које су биле битне за такве стабилне књижевне језике као што су руски, пољски, француски, немачки. За Јужне Словене, а нарочито за Србе и Хрвate, то је била борба за националну независност и самоопредељење, за културно и политичко јединство двеју већ потпуно формираних нација.

Средином XIX века дошло је до ситуације када је решавање низа проблема, на први поглед чисто лингвистичких, у суштини представљало допринос у решавању важних национално-ослободилачких и културно-историјских проблема.

Основни проблеми за формирање националног књижевног језика јесу следећи:

1. одређивање односа према традицији, наиме према црквонословенском и славеносрпском језику;
2. избор дијалекатске основе и одређивање степена близкости или удаљности од основног дијалекта, и
3. питање јединствености и варијантности у оквиру једног (јединственог) језика.

Ови су проблеми узајамно повезани; они укључују и многе друге, мање важне проблеме, као што су, на пример, проблем међудијалекатског фолклорно-поетског коинеа, проблем конкуренције културних центара, проблем повезаности с другим словенским књижевним језицима, проблем стварања примера новог књижевног језика и развоја његових стилских могућности и функција. Вук је добро схватао те задатке – не само у целини, у њиховој међусобној повезаности, него и сваки понаособ. Решавању ових задатака Вук је посветио сав свој живот, сву своју научну и друштвену делатност. Иако у радовима Вука Карадића, објављеним у раздобљу од пола века, данас може да се уочи извесна еволуција погледа на књижевни језик и дијалекте, та еволуција није дотакла основне, принципијелне проблеме.

У XIX веку није више било могуће очувати стари књишки језик, удаљен од језика народних маса, од језика «земљорадника и пастира». Архаични «славјански» језик окончао је своје постојање као оруђе књижевности и у Русији, и у Украјини, и у суседној Бугарској и Влашкој.

Било је могуће да се пође двама путевима: или путем симбиозе «славјанског» и народног језика, или путем стварања савршено новог књижевног језика на чисто народној основи. Као што је познато, Вук је изабрао други пут. Овај пут није био ни лак, ни прокрчен, али је само тако било могуће остварити важан социјални задатак – тј. широке народне масе што брже укључити у изградњу националне културе, олакшати им усвајање књижевног језика и колико је могуће превладати јаз између језика сеоских дијалеката и језика књижевности. «Славеносрпски» језик имао је веома уску социјалну основу: њиме су се служили кругови блиски митрополијском двору, свештеници и поједини представници градске буржоазије. «Славеносрпски» језик није имао одређену и стабилну норму: његове норме су се брзо мењале и често су биле индивидуалне (идиолекатске). У XVIII веку још је владало схватање о томе да је могуће напоредно постојање различитих норми, разних језика, разних «стилова» за поједине књижевне жанрове и за различите друштвене слојеве.¹ Као класичан пример оваквог схватања могу да послуже дела Јована Рајића, који се користио «славеносрпским» стилом у својој *Историји разнихъ славенскихъ народовъ*, мешовитим средњим у *Собранију разныхъ... поучений* и скоро чистим народним у свом спеву *Бой змая са орлови*.² Тако је на српском тлу била практично примењена Ломоносовљева теорија «трију стилова». У XIX веку се, према терминологији А. В. Исаченка,³ захтевало стварање «поливалентног» књижевног језика са широм социјалном основом, који би служио свим друштвеним слојевима и у свим стилистичким сферама. То је добро схватао Вук, али је мало ко од његових савременика, нарочито у почетку његовог реформаторског рада, могао да појми ту историјски условљену нужност; већина њих се придржавала застарелих, архаичних погледа на структуру и функције књижевног језика.

¹ Оваква тачка гледишта била је карактеристична за знатан број писаца XVIII па чак и XIX века. Као што је познато, Гаврило Стефановић Венцловић у свом поговору уз превод дела Мач духовни, који је сачинио Лазар Баранович пише: «И се же вѣдомо бѣди, іако не вѣса праста сѧт, понеже юаже къ богѹ глаголют се сѧ по писанію книжномъ вѣмѣщено ест, а юаже къ людем, сѧ по просту» (Љ. Стојановић, Каталог рукописа и старих штампаних књига, Београд, 1901, стр. 86). У XIX веку Станко Враз, један од најактивнијих чланова илирског покрета, износио је мишљење да би било могуће дозволити «књижевни дуализам» у употреби књижевног језика – за «вишу» књижевност требало би користити «наречје», а за «нижу» – «поднаречје».

² В.: Младеновић, 1964.

³ В. одговор А. В. Исаченка на питање *В чем состоит специфика литературного билингвизма в истории славянских народов*, у књизи: Сборник ответов на вопросы по языкоznанию (к IV Международному съезду славистов), М., 1958, с. 24.

Формирање књижевног језика који би се чврсто ослањао на народни, дијалекатски, говорни језик, било је почетком XIX века у словенском свету, нарочито у његовом источном «грчко-словенском» културном подручју – новаторство, смес подухват, чије последице и резултати још нису били доволно јасни. Нема сумње да су била могућа и друга компромисна решења, на пример таква каква срећемо у књижевним делима Доситеја и Његоша. Они су се вешто користили и народним, и књишким језиком, и успели су да у Србији (односно Црној Гори) остваре онај задатак који су у Русији остварили Карамзин и Пушкин. Али њихова улога у формирању књижевног језика била је друкчија, мање значајна. Победила је друга, екстремнија струја на челу са Вуком.⁴ Вукову реформу савременици су различито оцењивали, али је Вук победио, а победницима се, као што је познато, не суди.

Наш задатак је да сада, сто година после Вукове смрти, непристрасно оценимо његову делатност. Остављајући по страни поједине моменте и начине вођења литерарне полемике, ма колика била њена својевремена важност, размотримо Вукову реформу као типолошки изразит случај стварања националног књижевног језика. Вукова реформа може да нам послужи као модел за решавање једног теоријски интересантног питања, а то је: у којој мери је могуће одрицање од традиције, одступање од старог књижевног језика приликом стварања новог књижевног језика.

Вуков однос према старословенским елементима, пре свега према лексици, није био једнозначно негативан, како би се то могло показати на први поглед, ако се суди према појединим његовим полемичким списима. Вук је предлагао употребу «општенародних» речи и облика, а «славјанске» је допуштао само у оним случајевима кад «општенародних» не би било доволно. Уз то треба имати на уму да је лексички фонд, заједнички за «славјански» и српски народни језик, био доста бројан.⁵

Познате су «славјанске» и «посрбљене» славенске речи и њихови деривати, које је Вук навео у предговору свом преводу Новог завјета. Навешћемо, на пример, «славјанске» речи: *искуство, јединство, смртоносни, жртвовати, животни;* «посрбљене» речи: *стријелац, пријатан, помиловање, савришенство;*

⁴ Било би ипак погрешно све заслуге за стварање структуре (а нарочито стилистике) савременог српскохрватског књижевног језика приписати Вуку. Знатну улогу у том погледу одиграли су његови следбеници, па чак и поједини противници. Досад, нажалост, расположамо премалим бројем истраживачких радова посвећених овом проблему. Овде пре свега треба споменути рад М. Павловића: Улога и значај војвођанских писаца у развитку српског књижевног језика, // Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. I. 1953, Нови Сад, 1954.

⁵ Статистичка анализа овог проблема такође још чека на свог истраживача. У том погледу је методолошки значајан рад Тома Екмана: Грамматический и лексический состав языка Юрия Крижанича // Dutch Contributions to the International Congress of Slavist. The Hague, 1963.

речи које је Вук «сам начинио»: *покажање, гостољубивост, помирење* итд.⁶ Познато је такође да број оваквих речи у Вуковом преводу Новог завјета знатно премашује онај број који је издвојио сам Вук. О овоме је још за Вуковог живота писао Јован Стејић,⁷ а доцније, у XX веку, П. Ђорђић.⁸ Можемо такође да подсетимо да је у свом раду «Главне разлике између данашњега славенскога и српскога језика» (1826) Вук високо оценио књигу Јована Рајића «Собраніе различних недѣлныхъ и праздничныхъ нравоучителныхъ поученій» и као узор навео 250 «посрбљених» речи, међу којима су биле следеће: *коначно, любавъ, све-дочанство, ваздухъ, саблазанъ, совестъ, сагласанъ, саздати, саопщен, саставъ, сачинявати* и др.⁹ У прво издање свог Рјечника (1818) Вук је од ових речи унео само: *љубав и сведочанство*, док је у друго издање (1852) унео: *љубав, сведо-чанство, ваздух, саблазан, саздати*, а изоставио речи: *коначно, совест, сагласан, саопштење, састав, сачинявати*.

Али ствар није само у дosta значајном лексичком слоју формалних «славјанизама», делимично «посрбљених», које налазимо у Вуковом језику и код писаца послевуковског доба. Треба подврћи да су се у савременом српско-хрватском књижевном језику сачували, па чак и активирали поједини модели грађења речи и семантички модели, чији је извор старословенски или црквенословенски језик позне руске редакције. Старословенски модел утицао је на избор

⁶ В. Вуков Предговор преводу Новога завјета, у књизи: Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Карадића, Београд, 1896, књ. III, с. 266–267. У првом издању Вуковог Рјечника (1818) нема ових речи, осим придева *животан* и глагола *помиловати*. Те речи су дате са следећим преводом: «животан, тна, тно, wohlbelebt, obesus, нпр. животно јање, може се испећи; помиловати, лујем, v. pf. 1) liebhofen, blandior, demulceo, господи помилуј! Негг, erbarme dich! (Kirchen Slavisch, im Gebete). У друго издање Рјечника (1852) Вук је, осим речи *животан* и *помиловати* са истим преводима, унео само *јединство, пријатан и покажање*. Веома су карактеристични преводи и примери које је дао: *јединство, n.* (у Боси) die Einigkeit, unanimitas: Мир и јединство (kad се наздравља); *пријатан, тна, тно* (у Грбљу), angenehmt, gratus: Тако ми пријатне биле молитве ка Господу Богу!; *показање, т.* (у Ц. Г.) покажнице иду на показање, cf. покажнице; покажнице f. pl. (у Ц. Г.) чељад која жале и наричу за мртвима. Осим кућана и оближње родбине покажникове покажнице се зову и његова даља родбина и пријатељи и познаници који из другијех села или први дан на погреб или и други и трећи иду кући његовој на показање...» Остале речи Вук није унео у своје речнике.

⁷ В. И. Стейић, Езыкословне Езыкословне примѣтбе на предговоръ г. Вука Стеф. Карадића къ преводу Новог Завѣта, // Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Карадића, Београд, 1896. Књ. III, с. 471–493.

⁸ В.: П. Ђорђић, О Вукову Новом Завјету, // Богословље, Београд, 1934. Књ. IX, св. 2, с. 97–115.

⁹ В.: Главне разлике између данашњега славенскога и српскога језика // Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Карадића, Београд, 1894–95. Књ. II, с. 263–265.

лексема у дијалектима,¹⁰ нарочито на њихову семантику.¹¹ Овај проблем је у односу на српскохрватски језик још прилично слабо проучен.

Ни граматички модел Вуковог језика није остао потпуно независан од старословенског. Љ. Стојановић је у својој темељитој расправи о Карадићу¹² показао зависност Вукове Писменице и Граматике од граматике Аврама Мразовића, која је, као што је познато, чувала традиције Мелетија Смотрицког. И ту није у питању само историја или облик граматичке мисли, него је реч о очувању граматичког модела који је близак црквенословенском. Можемо претпоставити да је управо из тих разлога Вук сачувао неке облике који су се у знатном делу српских дијалеката уочи XIX века или губили или били непознати (на пример, облици прилога времена прошлог *ослабивши, говоривши* и сл.).

Новаторство и лингвистичка генијаланост Вукова испољили су се у његовом избору дијалекатске основе новог књижевног језика, у томе што је дијалект основе обрадио и уздигао га на ниво књижевног језика. Потенцијално сваки дијалекат може да пружи богату грађу за књижевно обрађен, уметнички

¹⁰ Како је сам Вук у извесним случајевима покушавао да лексичку грађу српског књижевног језика приближи старословенској (или општесловенској) лексици, можемо видети из примера са лексемама *дажд – киша*. У првом издању Вуковог *Рјечника* лексема *дажд* је изостављена, а налазимо само лексему дажда са ознаком *f.* (женски род –није ли ово од облика генитива мушкиог рода? – Н. Т.) и са ознаком (*ст.*), што код Вука значи «које се ријечи данас не говоре у говору, него се само чују у пјесмама»: дажда *f (ст.) vide*, киша: «Да не падне дажда из облака, Плаа дажда, нити роса тија». – У другом издању *Рјечника* (1852) налазимо: дажда *f. (ст.) vide*, дажд: «Три *даждде*, три љетне кише (у приповијеци); Да не падне дажда из облака, Плаа *даждда*, нити ро́са тија». – И допуњено речима: дажд, дажда (по југоз. кр.), *der Regen, pluvia*, ср. киша, дажда: «*Дажд* находит, тебе кор'јен расте – Од куд вама љетни *дажд* находи –»; даждевица (с ознаком «у Сарајеву», даждиц, даждив, а, о. (с ознаком «у Дубр.»). Лексема *киша* унета је и у прво, и друго издање *Рјечника*. У првим Вуковим преводима јеванђеља (в.: Огледи светог Писма на српском језику, у Липисци, 1824) користи се лексема *киша* («док не прими *кишу* рану и позну»), а у коначном, потпуном преводу (в.: Нови Завјет, у Бечу, 1847) она је замењена лексемом *дажд*, која је ближа старословенској («док не прими *дажд* рани и позни»). В.: Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Карадића. Београд, 1894–95. Књ. II, с. 405.

¹¹ Као пример могу да наведем већ поменуте речи *животни* и *покажање*. Њихова значења према првом и другом издању Вуковог *Рјечника* дата су у фусноти 6. За реч *животни* значење се ограничава дијалекатским значењем «ухрањен», а за реч *показање* – »обред плача и помена». Међутим, савремено значење тих речи води порекло још из старословенског. Упореди савремено: *животни стандард, животне намирнице, животно питање* и старословенско: *св?ть животъныи* (Синајски еухологиј, 336, 5), *выходъ животъныи* (Супрасалски зборник, 251, 6), *хл?бъ животъныи* (Маријинско јеванђеље, 338, 26); савремено: *позно показање, свесно показање* и старословенско: *покаяние* (Синајски еухологиј, 48в 19, 70а 4 итд., Маријинско јеванђеље 7, 6, 26, 19 итд.).

¹² Стојановић, 1924, стр. 73–82.

језик.¹³ Овде се као пример може навести савремена чакавска и кајкавска поезија. Савремена хрватска књижевност може да буде поносна на тако оригиналан и у ширем општесловенском оквиру уникатан феномен какав је постојање чакавског и кајкавског регионалног, дијалекатског «књижевног језика». Међутим, у XIX веку, када се све више осећала нужност културног (а затим и политичког) уједињења Србијанаца, Црногораца, Босанаца, Херцеговаца, па најзад и Хрвата, било је неопходно изабрати дијалект основе, чији би модел био оптималан и прихватљив за што већи број носилаца народног српскохрватског језика. Међу штокавским дијалектима који, као што је познато, заузимају више од две трећине целокупног српскохрватског језичког подручја, управо је херцеговачки дијалекат био онај који се уз минимално апстраховање максимално приближавао наддијалекатском моделу. То је био дијалекат Херцеговине, која, према народној пословици, «све земље насељи, а себе не расели». Ма какви да су били Вукови првобитни погледи на српскохрватске дијалекте у целини,¹⁴ његов избор свог родног дијалекта као основног, базичног, био је врло успешан.

Међутим, сваки дијалекат се, како с функционалне, тако и с формалне стране, суштински разликује од књижевног језика. Књижевни језик је нормиран, стилски издиференциран, графички и ортографски обрађен, намењен знатно ширим потребама комуникације и уметничког израза него што је то случај с дијалекатским језиком. Дијалекатски језик се развија стихијски, спонтано, а у развој књижевног језика врло често се свесно мешају његови ствараоци и носиоци. Ову свесну интервенцију, или управљање процесом формирања српскохрватског књижевног језика, Вук је сматрао послом свог живота. Овде би било неопходно истаћи да је Вук, као и његови најближи сарадници, језик народних песама и народног усменог стваралаштва сматрао обрасцем за нови књижевни језик. Тада ће и фолклорни језик био је по самој својој природи доста обрађен и у известном смислу наддијалекатски језик.

Вукови погледи на структуру и функције књижевног језика постепено су се ширили и кристализовали. Он је из целокупног шаренила облика, конструкција и лексема различитих дијалеката вршио строги избор, допуњујући и мењајући облик свог родног тршићког дијалекта. То је било оно раздобље Вукове делатности када је за њега, према духовитој примедби Јована Суботића, «Херцеговина била свуда где се српски говори». Међутим, Вук у књижевном језику није допуштао употребу многобројних дијалекатских облика, које није признавао за нормативне већ их је именовао као «покварене». Понекад је, доста наивно, вероватно у полемичке сврхе, објашњавао њихов настанак негативним утицајем

¹³ Хтео бих овом приликом да кажем како је један од сеоских белорусских учитеља у Полјесју – Фјодор Данилович Климчук из села Вулько, Дрогичинског рејона Брестске области, успешно превео многа дела руске класичне литературе (Л. Н. Толстоја, Н. В. Гогольја) на језик свог родног дијалекта. О овом интересантном експерименту писаћу на другом месту.

¹⁴ В.: А. Белић, О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик, // Глас СКА. LXXXI. 1910, с. 101–242.

језика самоуких српских писаца.¹⁵ У целини, Вукова реформа сјајно потврђује став, у савременој науци све чвршћи, да национални књижевни језик не може бити створен искључиво на основи појединих дијалеката, већ пре на основи коинеа – природног или вештачки створеног. Вукова реформа је поучан пример за решавање таквог теоријског проблема као што је питање стихијских и свесних момената у стварању књижевног језика, питање такозване «лингвистичке политike». Неопходно је напоменути да овај пример није јединствен. Савремени македонски језик углавном је стваран на истим принципским основама као и српскохрватски.

Развој српскохрватског језика потврдио је тријумф Вукових идеја. Сада, сто година после његове смрти, видимо колико је чврст темељ био ударен Вуковим радом, његовом делатношћу. Али језик се не зауставља у свом развоју – он непрекидно живи, мења се и трансформише.

Пре извесног времена српски лингвисти су поново покренули питање о томе да ли стање савременог књижевног језика одговара, и у којој мери, Вуковим нормама, шта се од Вукових норми осећа данас као архаично, регионално, дијалекатско. С врло интересантним материјалом и доста опрезним закључцима иступили су Милка Ивић и Јован Вуковић.¹⁶ Заиста, рађа се сумња у то да ли имперфекат представља живу језичку категорију, да ли је могуће очување корелације облика одређеног и неодређеног придевског вида у читавој парадигми, може ли се књижевном сматрати синтаксичка конструкција типа: *да не приме војскe у Србију*. По свему судећи, у нормативним и дескриптивним граматикама ови би се елементи морали изоставити – они су одживели своје, и ми их готово нећемо ни срести ни у говорном, ни у писаном језику. Ствар је сложенија када је реч о нормирању облика, конструкција и речи, када се ради о неколиким варијантама, од којих једна потпуно преовлађује у статистичком смислу. Тада настаје нов проблем – где, у каквој социјално-лингвистичкој сferи треба тражити образац за израду нових норми?

Ако је у Вуково доба сеоско становништво, које се служило дијалектима, чинило апсолутну већину (скоро сто посто), сада је статистички однос између града и села изменењен: број градског становништва је знатно повећан и ускоро ће представљати већу половину целокупног становништва Југославије. Ову чињеницу морају имати у виду лингвисти који се баве питањима «лингвистичке политike». Потребно је прецизно одредити хоће ли језик града или села бити

¹⁵ Вук је писао: «Камо срећа кад бисмо ми могли књиге писати, као што народ говори. Но то сад већ не можемо, јер су књижевници наши, као што је на више мјеста овдје напомињато и доказивано, искварили народни језик». Као примере таквих «искварених» облика Вук даље наводи: *ја вељаше, мириши, миришити, јашим, јашити, пужати, боле ме глава, болу ме уста, говору и говориду, оћеју и оћеду, молу и моледу, идеду* итд. В.: Писма о српском правопису и језику – Завршетак, // Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића. Књ. III, с. 185.

¹⁶ Ивић, 1957; J. Vuković, Zadaci naše nauke o savremenom književnom jeziku // Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine.XVIII, Sarajevo, 1961.

објекат наших посматрања и проучавања приликом решавања спорних питања о «нормама» књижевног језика; морамо ли се, на пример, оријентисати на дијалекат Пиве и Дробњака или пак на «бенчадски стил»? Сматрам да се таква дилема рађа углавном зато што нам је још мало позната стварна језичка ситуација у граду, што је језик радничке класе и радне интелигенције и даље непроучен, пре свега у статистичком смислу.

Вук се борио за јединство књижевног језика, али је у почетку свог рада допуштао равноправне нормативне варијанте у оквиру једног језика, пре свега ијекавшину и екавшину. По свему судећи, и сада можемо да допустимо употребу засебних варијаната, карактеристичних за разне културне центре, нарочито кад је реч о лексици. Као што су показала најновија истраживања московског Института за руски језик, чак и тако стабилан и нормиран језик као што је руски допушта низ варијаната у бротоепији, а делимично и у морфологији и синтакси. Али у руском, као и у савременом српскохрватском језику, још није дошло до онакве ситуације каква се запажа у чешком, где постоји говорни језик (*obecná čeština*) и књижевни језик (*spisovná čeština*), мада је, као што то показује чешко искуство, и таква ситуација принципски могућа.

Књижевни језик се у свом развоју приближава говорном језику и у овом процесу град има водећу улогу. Одступање од Вуковог језика не значи ни у ком случају одступање од самог духа и смисла његове реформе, од његовог основног начела – да књижевни језик треба да буде максимално близак говорном језику.

По свему судећи, нужно је чувати и доста слободно и правилно схватати његов основни принцип: «Пиши као што говориш!»

О ИСТОРИЈСКО-КУЛТУРНОЈ КАРАКТЕРИСТИЦИ «СЛАВЕНОСРПСКОГ» КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

У историји српског народа и његове културе јасно се издваја период који углавном обухвата средину и другу половину XVIII и делимично почетак XIX в., неретко именован као «славеносрпски». Овај особени период, веома интересант сам по себи и важан за разумевање следеће крупне етапе историје српске културе – етапе националног препорода, до скоро је био мало проучен и једнострano осветљен. Један од узрока оваквог стања можемо видети у томе што му лингвисти, историчари књижевности и историчари, усмерени проучавању српског XVIII века, нису прилазили заједничким снагама, већ одвојено, сваки са својим, каткад прилично ограниченим каноном. Негдашње ослабљено интересовање лингвиста према «славеносрпском» књижевном језику објашњавало се пре свега погледом на њега као на језик далек од дијалекатског («народног») говора и од доцнијег «вуковског» језика (који је означио почетак савременог књижевног), као на језик «вештачки», туђ, који је пружао мало шта за проучавање изворног српског говора¹. Историчаре књижевности су дugo опрезнима чинили прилично аналогни мотиви. «Славеносрпска» књижевност је многима деловала као књижевност донета споља, без дубоких националних корена, и, што је главно, готово лишена уметничке вредности. Међу историчарима српске књижевности дugo се ауторитативним и исправним сматрало мишљење Јована Скерлића о томе да је «са малим изузетком, цела наша књижевност тога времена књижевност само по имениу, за невољу, у недостатку чега другог и бољега; све је то само прва припрема и полагање темеља за праву књижевност која ће доћи тек у XIX веку» (Скерлић, 1923, с. IX).

Много година и постепено стваран је прилично устаљен поглед на српски XVIII в. кроз призму краја XIX и почетка XX в., кроз призму представа о књижевности реализма и језику те књижевности², јединственом (не стилски, већ граматички-нормативно) за све жанрове, о језику који је исти у усменом и

¹ Превазилажењу овог једнострanог и суштински нетачног погледа последњих година је допринео низ веома вредних радова А. Младеновића и његових колега и ученика – Ј. Кашића, А. Албина и др., посвећених «народном» језику («народној» варијанти књижевног језика) писаца као што су Јован Рајић (1726–1801), Захарије Орфелин (1726–1785), Стефан Рајић (1763–1813), Милован Видаковић (1770–1841) и језику првих српских новина, чији је редактор био Стефан Новаковић – «Славено-србскa вѣдомости» (1792–1794). Ова су истраживања, нарочито књига А. Младеновића «О народном језику Јована Рајића» (Нови Сад, 1964), пре свега показала разнородност (карактеристичну и за многе друге словенске језике XVIII в.) «славеносрпског» књижевног језика.

² О повезаности програма реалистичке књижевне уметности с принципима норми и стилова националног књижевног језика в.: Виноградов, 1959.

писаном облику, у уметничкој, публицистичкој и пословној сфери. Уз то се већини српских лингвиста XX в. пут изразитог раскида с традицијом³ приликом формирања националног књижевног језика чинио неизбежним и принципијелно аргументованим у одређеним књижевним условима. Према њиховим представама, књижевни језик мора да се гради искључиво на одређеној дијалекатској основи, која чак може и да не буде главна компонента, већ јединствени материјал ствараног књижевног језика. Све се пак остало одбације као «туђе», при чему се туђи елементи у дијалекту (турцизми и сл.) прихватају као «своји»⁴. Природно је да се овакав пут не може сматрати универзалним и јединим могућим чак ни за словенске језике, о чему сведочи бар историја савременог руског књижевног језика (пут органског спајања традиционалних старих словенских и народних елемената, чак без јасне дијалекатске базе).

Године 1939. А. Белић је у чланку «Народни и књижевни језик» писао да се «онако као што се може страначка власт проширити над једним народом, тако се може проширити и туђ језик» (Белић, 1951, с. 183). «Ми смо – наставља Белић – исто онако као једно време Чеси и Словаци, затим Руси – сви примили старословенски језик, прво као језик своје цркве, а затим и – своје књижевности! Зар није у употреби једног дела нашег народа тај ипак стран његову језичком осећању црквени језик био до половине XVIII в., да се тада замени још удаљенијим том осећању – црквеноруским језиком тога времена. Наравно, у XIX веку он је замењен чистим народним језиком који и данас влада у нашој књижевности, али је требало педесет година натчовечанске борбе Вука Каракића да се до те победе дође» (Белић, 1951, стр. 183). У свом другом раду из 1940. године А. Белић је допуштао другачији, руски ток развоја књижевног језика, сматрајући га, међутим, сасвим неодговарајућим за српске услове, будући да «старословенски језик српске редакције није ушао тако дубоко у српску културу и у књижевни живот као што је то било у Русији» (Белић, 1951, с. 44). Четврт века доцније М. Стевановић је, утврђујући нетачност мишљења да Вук није знао славеносрпски језик, писао: «Може се безусловно рећи да је Вук знао и овај језик, иако то није био утврђени језик, такав да би га било ко могао познавати у потпуности. Хтели смо само да кажемо да је Вук морао да буде упознат с оном језичком мешавином (мој курсив. – Н. Т.) на којој су се пре њега писале књиге и која је у друштвеном и културном животу Срба била у употреби све дотле, док он није изборио ово право за чист народни језик» (Вуков зборник, 1966, с. 6). Број сличних мишљења је знатан и сва су она у суштини блиска наведеним.

³ Изразитог, али не потпуног раскида, будући да је, по мени, потпуни раскид немогућ (в. о овоме овде на стр. 45–52).

⁴ Интересантно је да су присталице супротне тенденције (још у XVIII и XIX в.) у славеносрпском и чак славеноруском језику, не без извесних (пре свега историјских) основа, видели језик који је «чистији» од дијалекатског говора («запрљаног и исквареног» страним позајмицама). На тај начин проблем «свог» и «туђег», а такође и «чистог» и «нечистог» испада не само и не толико лингвистички, колико социјално-историјски, историјско-културни.

Дакле, многи историчари књижевности разматрали су XVIII в. као период припрема за XIX в., док су лингвисти исти период видели као епоху у којој је произашло одвајање приликом формирања националног књижевног језика⁵. Зато су филологе у XVIII в. одавно више интересовале појаве које су XVIII в. зближавале с XIX – замеци новог, а не чињенице које су га уједињавале с претходним вековима, не структура и елементи прећашњег поретка ствари. Нису случајно историчари књижевности и лингвисти у подједнакој мери испољавали повећано интересовање за стваралаштво и језик Доситеја Обрадовића, видевши у њему претечу нове српске књижевности и новог књижевног језика⁶.

Једино су, како нам се чини, историчари и историчари културе били релативно ослобођени погледа, који би се условно могао назвати «обрнутом пројекцијом», од тумачења XVIII в. по мерилима и канонима XIX па чак и XX в.⁷. У овом смислу су посебно интересантни радови историчара уметности, који српски XVIII век (и почетак XIX в.) проучавају на широком плану развоја европског сликарства, графике, архитектуре и скулптуре (барок, рани класицизам и др.).⁸

Враћајући се лингвистичким проблемима, поново треба истаћи да је старавенска нетрпљивост Вукова и његових малобројних приврженника прве половине XIX в. према књижевним противницима била публицистично-полемичка, те је зато не увек конкретно-историјска аргументација присталица «чистог» народног језика у књижевности била прихваћена од стране многих филолога доцнијих поколења и опстала до данас. Структура српског књижевног језика XVIII в., структура његових стилова и норми, зависних од жанрова, норми које можда у своје време и нису биле у потпуности одређене, које су се налазиле у стадијуму настанка, схватана је код Карадићевих присталица као «мешавина», као туђ, нематерњи језик, као нешто што је дошло са страном књишко-књижевном модом, нешто изазвано спољашњим околностима – пре свега тежњом да се заштите национална култура и религија. Безусловно је да се не сме одрицати суштинска улога овог спољашњег фактора – нужности борбе с хабсбуршком асимилаторском политиком, с унијатско-католичком пропагандом, иако се мора

⁵ Типолошки сличан процес опажао се приликом формирања словачког националног књижевног језика – одвајање од чешког и «бернолаковштине» крајем XVIII в., украјинског и белоруског – одвајање од руског и од своје традиције – језика Г. Сковороде и И. Некрасовића. Што се тиче белоруског књижевног језика, може се говорити о извесном прекиду у његовом развоју у XVIII в., пошто су белоруски интермедији тога времена – жанровски изразито ограничена појава.

⁶ Од последњих лингвистичких радова в. монографију, веома значајну по разради материјала: Kuna, 1970. Међу историјским истраживањима треба издвојити следећи фундаментални рад: Костић, 1952.

⁷ В. радове историчара, почев од браће Димитрија и Илариона Руварца, затим Радосава Грујића, Јована Радоњића, Мите Костића и др., завршно с Душаном Поповићем и др.

⁸ В. истраживања Миодрага Коларића, Дејана Медаковића и др.

признати да славеносрпски (и црквеноруски и сл.) језик, као и књижевност на том језику, нису могли да буду једино, стално и незаменљиво словесно оруђе у тој борби. Ради се, по свој прилици, (а можда и највише!) о другом моменту, пре «унутрашњем», књижевном, него «спољашњем», конкретно-историјском. «Славеносрпски» књижевни језик, тачније, «славеносрпски» систем подјезика (од којих је један био делимично посрблjeni «славеноруски») прихватили су у другој половини XVIII в. скоро сви српски писци и преводиоци, зато што је одговарао захтевима књижевног процеса XVIII в. и зато што је његово прихватавање култивисало у српској средини систем књижевних жанрова XVIII в. с његовом прилично јасном језичко-стилском супротстављеношћу. Заједно с језиком прихватана је одређена сума културних вредности, карактеристична за руску и европску књижевност XVIII в. Жанровско-стилска диференцијација и с њом повезана разноврсност норми не означава мешавину норми. Уз то је, крајем XVIII и почетком XIX в., ова диференцијација у језичком смислу и код Срба почела постепено да слаби и утврђиван је, како је то добро у својим последњим радовима показао А. Младеновић, некакав стандард норми с прилично једнообразним инвентаром. Генетски је овај инвентар био двојаког плана: његови извори су – српски народни језик (дијалекатски говор) и «славеноруски» (књишчи писани говор) (Младеновић, 1974, с. 27–28).

Осамнаести век је био исто толико «противречан», колико су «противречни» сви периоди стварања нових основа и норми књижевног језика. У словенском свету, чини се, најкарактеристичнији пример у овом смислу пружа пример руских књижевно-језичких процеса у доба барока и класицизма. Њихова покретачка снага била је супротстављеност двеју тенденција: тенденције ка развоју система «подјезика» (resp. стилова) и тенденције ка стварању «општег» језика, најчешће на компромисној основи. На овој основи је долазило до спора «шишковиста» и «нешишковиста». Типичан «шишковиста» у српској културној средини био је Ј. Рајић, док пут Д. Обрадовића подсећа на Карамзинов. У донекле суженој пројекцији, на српској је основи могуће пратити исте оне основне тенденције и форме развоја које су биле карактеристичне и за руски XVIII в.

Књижевно-језичке особености руског XVIII в. у кратким цртама је прецизно окарактерисао Б. В. Томашевски. «Ломоносов је – писао је он – чврсто схватао да су руски и црквенословенски језик – различити језици, да је руски писани језик усвојио само део црквенословенског речника. За Шишкова већ не постоје два језика. Он сматра да постоји један славеноруски језик и да су разлике црквенословенског језика од руског – само стилске. При том он у појам «стил», «стилско» ставља садржај карактеристичан за човека XVIII в. У наше време се под стилом подразумева нешто индивидуално, својствено личности која ствара у датим условима. Ова индивидуалност стила је негирана у XVIII в. Људи XVIII в. су познавали три стила: «високи», «средњи» и «низак». За њих је стил – затворени систем чијим се доследним спровођењем може написати читаво дело. Ода се од почетка до краја пише једним стилом; комедија се од почетка до краја пише другим стилом. Стил XVIII в. чине својеврсни подјезици, подврсте у језику. Ако стил увек открива говорника, субјекат говора, онда су ти субјекти говора у XVIII в. били фиксирани, тј. тип писца оде био је унапред задат, и он је од почетка до

краја морао свој занос да исказује одређеним језиком који се тада и називао стилом» (Томашевскиј, 1959, с. 39).

Покушаћемо да размотримо како је и да ли је у потребној мери слична ситуација била формирана код Срба у XVIII и на почетку XIX в.

Стилски систем славеносрпског књижевног језика XVIII в. није био одмах формиран. Њему је претходио одређени временски период, одређени припремни процес. У науци је до данас позната само једна периодизација српског књижевног језика XVIII в. Њу је 1935. године предложио познати руски научник Б. Г. Унбегаун. «У развоју књижевног језика пре Карапићеве реформе – пише Б. Г. Унбегаун – можемо уочити три периода: 1. од 1690. до отприлике 1740. Књижевни језик је црквенословенски српске редакције који наставља средњовековну традицију; 2. од 1740. до отприлике 1780. књижевни језик је црквенословенски руске редакције или руски славенизирани којем почињу да конкуришу славенизирани српски и, епизодично, књижевни руски; 3. током последњих двадесет година XVIII и почетком XIX века присуствујемо превази српског славенизированог и русифицираног као књижевног језика и покушајима да се он замени језиком сељака, лишеним свих црквенословенских елемената» (Unbegaun, 1935. р. 15).⁹

Ова периодизација, заснована на низу историјских, историјско-културних и лингвистичких чињеница, прихваћена је у науци и до данас се није преиспитивала и подвргавала оштрој критици. Као што се види, она је задовољавала захтеве научне праксе и зато су је прихватали сви слависти, истина, понекад с извесним поправкама и допунама. Тако је А. Белић одмах после њене појаве истицао да се стваралаштво поједињих писаца који су користили овај или онај «тип» језика није увек уклапало у хронолошке оквире, које Б. Г. Унбегаун додељује конкретном типу. На пример, дела Јована Рајића, написана (по А. Белићу) на рускоцрквеном језику, појавила су се у трећем периоду, иако је њихова језичка форма веома блиска славенизированом руском језику, тј. језику другог (по Б. Г. Унбегауну) периода¹⁰. Исправним примедбама А. Белића може се такође додати да се у првом периоду, који Б. Г. Унбегаун одређује као период српкословенског језика, већ опажао продор славенизираних руских и руских елемената у језик српских писаца¹¹. Разуме се, не ради се о противречности појединачних чињеница опште

⁹ Из наведеног цитата следи ауторово појашњење: «Ова хронолошка схема нам природно нуди план студије. Додајмо да се овај план односи само на еволуцију књижевног језика; он не би, неизмењен, могао да се примени на проучавање саме књижевности» (исто).

¹⁰ В. Белићеву рецензију књиге Б. Унбегауна (Белић, 1933–1934).

¹¹ Тако се, на пример, код јеромонаха Јеротеја Рачанина у његовом «Путешаствиј къ граду Јерусалиму» (1727) срећу русизми (и руски црквенословенезизми) као што су: *орель, соборъ, сограждена, восстани, мѣсяца, вода святая, отъ грядущихъ, чернь, горькую смерть, крестъ, по святыи церквамъ, волни, три холма, держаще руками, погрузи се у море (али на морю), итд., напоредо са србизмима валаза и излаза, велими много, множество, предъ крестомъ, свѣће (али и свѣшица и свѣщите) итд.* «Путешаствиј» је

схеме периодизације. Схема може бити снабдевена исправкама и донекле модификована. Ради се о томе, одговара ли периодизација општем стању ствари и може ли се руски језички утицај, тј. његово постојање или непостојање, сматрати довољно изразитим релевантним показатељем за карактеристику процеса XVIII – почетка XIX в. На ово питање треба одговорити позитивно. Такозвани руски, баш као и славенизирани руски утицај био је до те мере знатан и дубок, да се приликом издавања основних етапа развоја славеносрпског књижевног језика XVIII – почетка XIX в. на њега можемо ослонити у потпуности¹².

Мора се, међутим, признати да ова периодизација, као и већина периодизација сличне врсте, не открива многе узроке еволуције књижевног језика Срба у донационалном периоду, не објашњава у пуној мери процес развоја, настанка, кратковременог врхунца и прилично рано отпочетог гашења (кризе) славеносрпског књижевног језика XVIII в. Остаје нејасно зашто су се ране тежње (почетка и средине XVIII в.) за увођењем живог народног језика у књижевност, на пример покушаји Гаврила Стефановића Венцловића (в. Павић, 1972), показале као узалудне, неприхваћене и неподржане, док су готово век касније (почетком и средином XIX в.) аналогни покушаји били прихваћени од многих аутора и однели победу у језичкој борби.

На ова питања је тешко одговорити с чисто лингвистичке тачке гледишта. За њихово разјашњење нужно је усмерити се проблемима унеколико другачијег карактера – историјско-књижевног, историјско-културног и чисто историјског.

Они се у најкрајим цртама своде на следеће моменте. Српска књижевност XVIII в. је, слично неким другим словенским и несловенским књижевностима, проживљавала период убрзаног развоја. Ова је убрзаност код Срба била веома велика. Сам моменат убрзаности, а такође и степен њеног интензитета, могу да послуже као суштински, релевантни показатељ приликом типолошких (или упоредно-типолошких) истраживања књижевности и књижевних језика. Српски књижевни језик се у XVIII в. развијао у знатно бржем темпу од руског књижевног језика исте епохе. Али је и руски књижевни језик тог времена, упоредимо ли га, на пример, с француским, доживљавао у епохи Просвећености пренагљењени процес смене норми (уз њихово истовремено постојање у неком периоду), њиховог настања, израде средстава изражавања, формирања стилских система и сл. Исто се може рећи и за књижевност. При том се брзина развоја, у принципу, налази у обрнуто пропорционалном односу према степену развоја и богатства књижевности и књижевног језика.

Српски читалац XVIII в., слично бугарском читаоцу XVIII и почетка XIX в., већином је, захваљујући систему црквено-школског обучавања (Грујић, 1908), био научен на читање конфесионалних, конфесионално-дидактичких и хагиографских књига напоредо с књигама новог усмерења и нових тенденција – с делом

штампао О. Бођански у «Чтения при Императорском обществе истории и древностей российских» (1861, октябрь-декабрь, кн. 4, М., 1861).

¹² Од нових радова на ову тему в.: Мокутер, 1972. (ту се налази и богата литература о овом питању).

«Исторія о житіи и славных дѣлахъ... Петра Перваго самодержца всероссійскаго» Захарија Орфелина, с «Велізаремъ» Мармонтела у преводу Павла Јулинца и др.

Дуализам уметничко-естетских, религиозно-моралних и философских представа православног јужнословенског образованог читалачког круга XVIII в. несумњив је: старо се сједињује или постоји заједно с новим. Али је, говорећи о старом, важно имати у виду један момент који је, проучавајући бугарску књижевност прве половине XIX в., сјајно истакао Георгије Гачев. «Ступајући у XIX в. – писао је – у нову фазу, књижевност не почиње од онога чиме се завршио XIV век, него у неким карикама као да понавља циклус старе књижевности. У XIX веку срећемо жанрове као што су житије, слово, зборник поука, псалтир, часослов, катехизис итд. И у XIX веку се у земљи где је књижевна традиција била прекинута морало делимично писати на средњовековни начин. Ова архаика је поседовала свој новитет, будући да је стварала темељ за доцнији органски развој књижевности» (Гачев, 1958, с. 126).

Аналогна ситуација се опажа у српској књижевности XVIII в.

Стваралаштво «Рачана» (Кипријана Рачанина и Јеротеја Рачанина), манастирских преписивача и писаца, последњих представника средњовековне књишке – «србуљске» школе, у жанровском погледу још је блиско канонима шестовековне српске рукописне традиције. То је она «архаика» која у условима заштраване борбе с Турцима и с хабсбуршким асимилаторима, у условима нове средине у Угарској (у Војводини) почиње да звучи на нов начин. «Путештаствије къ граду Јерусалиму Јероѳеја ієромонаха Рачанинскаго» (1727. год.) још се пише у старом духу, иако и на снажно обновљеном језику. Оно наставља жанр ходочашћа, познат у књижевности православних Словена од XII в., али истовремено наговештава «Животъ и приключения Димитрія Обрадовича нареченнаго у калуђерству Досіѳеа» (1783. год.) и «Житіє Герасима Зелића архимандрита» (1817. год.). Гаврило Стефановић Венцловић је, као и Кипријан и Јеротеј Рачанин, заузет преписивањем часослова, тропара, псалама, житија, поука и сл. Али су напоредо с преписивањем предмет његових књишкх бављења и стихови, и преводи проповеди Лазара Бајановића и Јоаникија Гаљатовског, преводи и компилације, често слободни и субјективни. У преписиваним литургичким и канонским текстовима јеромонах Венцловић чува црквинословенски језик, док се пак у проповедима приближава народном језику којим вешто влада¹³. Његова делатност, локално прилично ограничена, противе током 30-их и 40-их година. Слабо наговештен прелазак од србуљског типа језика ка српском народном разговорном језику није остварен у широким размерама – био је повезан само с

¹³ Било би нетачно на основу овога видети у личности Гаврила Стефановића Венцловића само присталицу народно-разговорног језика, како то чине поједини истраживачи. Слично многим јужноруским писцима и полемичарима XVII в., Венцловић је био присталица примене «двају стилова» (двају језика) – књишког и простог, о чему постоји и његово лично изјашњавање (в. детаљније: Толстой, 1962 с. 16). (В. овде стр. 23–44).

проповедничким жанром (и то код Венцловића схваћеним прилично утилитарно, а не на фону сложеног и китњастог стилског система барока) и са територијално затвореним и готово индивидуалним скрипторијем (преписи Венцловићевих компилација и «превода» су малобројни). Одлучну улогу у историји књижевног језика морала је да одигра штампана продукција и развој књижевности – пре свега књижевних жанрова.

Ако погледамо српску штампану продукцију XVIII в., лако ћемо уочити да је до 1741. год. (од 1701) изашло само 16 књига, углавном буквара и катехизиса (међу њима и буквар Теофана Прокоповича «Первое учение отрокамъ», 1726, 1727, 1734), а од 1741. до 1780. год. – 135 књига (в. Михаиловић, 1964), међу којима је не мали број оних са световним садржајем. Списак ових 135 књига отвара стематографија Х. Жефаровића (1741. год.) и наставља «Списаније стручног бжја града Јерусалима» јеромонаха Симеона Симоновића (1748. год.), «Историја о Черной Горы» Василија Петровића (издата у Петербургу 1754. год.), «Грамматика» М. Смотрицког у преради Ф. Поликарпова (1755. год.), «Калліграфія» (1759. год.), «Ода на воспоминаніе втораго Христова пришествія» (1760, 1763. год.), «Горестный плач, славныя иногда Сербіи» (1761. год.) Захарија Орфелина, «Православное исповѣданіе» митрополита Петра Могиле (1763. год.), низ молитвослова, псалтира, требника, часослова, октоиха и сл., «Краткое введеніе въ історію происхожденія славеносрпскаго народа» Павла Јулинца (1765. год.), «Пѣсня історическая какосу Сербли съ Турци на Косовомъ Полю побилисе» (1765. год.), «Славено-Сербский восточныхъ церкви календарь» (1766. год.), «Славено-Сербский магазинъ» (1768. год.) и фундаментална «Исторія о житіи и славныхъ дѣлахъ великаго Государя Императора Петра Перваго самодержца всероссійскаго» (1772. год.) истог Захарија Орфелина, као и Мармонтелов «Велізарій» у преводу Павла Јулинца¹⁴ и др.

Потребно је напоменути да су многе књиге издате у XVIII в. за Србе играле различиту улогу у историји српске књижевности и књижевног језика. Тако су Прокоповичев буквар, граматика М. Смотрицког или катехизис Петра Могиле могли да изврше минималан утицај на развој српске књижевности, њених жанрова и правца а знатан утицај на настанак норми књижевног језика.

Ако пак погледамо на период 1740–1780 године, није тешко уочити да је управо у то време српска књижевност, идући путем убрзаног развоја и користећи се у ту сврху преводима, позајмљеним и оригиналним делима, разрађивала

¹⁴ Преведена дела су у одређеним периодима историје књижевног језика играла ништа мању улогу од оригиналних. Упор. значај «Езды в остров любви» – љубавно-галантног француског романа Пола Талмана у преводу В. К. Тредиаковског, за руски књижевни језик и руску књижевност XVIII в. А. Л. Бем је у своје време писао да се «током националног књижевног развоја туђи (инострани) утицај најчешће исказује у преломним моментима, када на темељу општег културног развоја долази до смене књижевног правца» (в. Бем, 1939а, с. 109).

систем жанрова у духу књижевног credo-a 40-их година у Русији, који је у руској књижевности, по речима Г. О. Винокура, изазвао «преврат који је поново поставио питање књижевног језика и придао му савршено ново значење. Било је то окретање оној хијерархијској подели различитих књижевних жанрова која представља главну црту развоја класицизма у другој половини XVIII в.» (Винокур, 1959, с. 133). У српској књижевности се у наведеном периоду појављују ода и преведени роман, часописни чланак и историјско дело («Исторія о житії», «Краткое введение въ історію...» и сл.), улично-школска драма (истина, локално ограничена) и барокна проповед (последња два жанра наслеђена су из ранијег периода).

Укорењивање славеноруског језика – или, тачније, сагласно терминологији Б. В. Томашевског, «подјезика», напоредо са славеносрпским и српским, блиским народно-разговорном – у књижевности и појава извесне разнојезичности или разноподјезичности, било је, како нам се чини, наметнуто новом структуром књижевности XVIII в.¹⁵ У Русији су сличну разноликост (ипак нормиранију и сређенију) покушавали да сместе у оквире теорије трију стилова, која се обично назива «ломоносовском», иако је била објављена знатно пре делатности овог великог научника¹⁶. Ова тростилска хијерархија, која је на крају крајева постојала у кратком периоду, замењена је, као што је познато, у периоду руске Просвећености и посебно сентиментализма, тенденцијом ка спајању двеју стихија – црквенословенске и народно-разговорне. Нешто слично се одвијало и у српској књижевности, али је, као што сам већ напоменуо, ишло убрзаним темпом¹⁷.

¹⁵ Раније сам у једном тексту истакао да на српску основу нису материјално била пренета сва три руска стила XVIII в., већ само «високи» стил и део «средњег» – пословни историографски «слог», који је у славеносрпској скали заузeo позиције «високог» стила (в.: Толстой, 1962, с. 12–17). Међутим, ако се говори о систему трију стилова, онда се он може пратити у српској књижевности XVIII в.: поред «вишег», заједничког с вишем «славено-русским», постојаје «нижи» српски народно-разговорни и «средњи» – мешовити «виши» и «нижи» (исто, с. 16–21).

¹⁶ Руски материјал је прецизно изложен у књ.: Вомперский, 1970.

¹⁷ Интересантна упоредна истраживања језика трију аутора краја XVIII в., тачније трију дела која припадају различитим ауторима, обавио је А. Младеновић. Ова дела су била: «Краткое введение въ історію происхождения славеносрпскаго народа...» (Въ Венеції, 1765) П. Јулинца, «Искусный подумарь...» (Въ Віеннѣ, 1783) З. Орфелина и «Терговци. Комедія у три акта...» (У Лайпцигу, 1787) Е. Јанковића. Статистички прорачуни и поређења су показали «да су рускоСловенске црте у највећем степену својствене језику П. Јулинца (73, 33%), а народне – језику Е. Јанковића (80%). Језик З. Орфелина карактерише постојање поједињих мешовитих црта у рускоСловенском и народном духу (56, 25%). Резултати истраживања омогућавају да се конкретније говори о различитим типовима књижевног српског језика XVIII века у Војводини: рускоСловенском, мешовитом (славеносрпском) и народном». (В.: Младеновић, 1969, стр. 51). Није тешко уочити да овде ствар није толико у различитим ауторима, колико у различитим жанровима. Први случај се односи на жанр историјског дела, жанр прилично обрађен и «висок», други – на упутства за прављење вина, тј. на «жанр» који захтева популарно-технички језик, у коме

У последње две деценије XVIII в. још су биле снажне позиције славено-српског, понекад по својој суштини (и форми) готово славеноруског језика. Овај језик је представљен у монументалној Рајићевој «Историји разнихъ славенскихъ народовъ...» (1794) и у низу других дела. Али се 1783. год. појављују «Животъ и приключение Димитрија Обрадовича, нареченога у калуђерству Досієа» и посланица «Любезный Харалампіе, здравствуй. Христосъ Воскресе» истог аутора, који означавају прелазак на концепције Просвећености, концепције рационализма. Ни епоха Просвећености, ни епоха класицизма нису се оштро издавале на српском тлу, пошто је у то време још трајала синкретичност усвајања различитих правца, синкретичност саме књижевности у целини, паралелно постојање различитих облика, и борба, иако још не тако оштра као у Вуковим временима, али ипак борба норми.

Од 1780. до 1800. год. из штампе је изашло 260 књига и издања, тј. један и пô пут више него за претходних 40 година. При том су обим, тираж и књижевни значај многих од њих веома порасли у поређењу с претходним периодом. Међу овим издањима су били: Голдонијева комедија «Терговци» у преводу Е. Јанковића (1787. год.), епска поема «Бой змаа са орловија» Ј. Рајића (1791. год.), новине «Сербскїя новины повседневныя» (1791–1792. год.) и «Славенско-сербскія вѣдомости» (1792. год.), «Трагедија сирѣчъ печальна повѣсть о смерти... Уроша Патагѡ» Е. Козачинског (1798. год.), «Повѣсть житія... фельдмаршала графа оть Суварова» у преводу Н. Лазаревића с немачког (1799. год.).

Појава штампе – новина и часописа («Магазинъ» З. Орфелина, 1768. год.) поставила је питање заједничког «средњег» језика, за којим се крајем XVIII в. осећала тежња и у другим жанровима, пре свега у делима Д. Обрадовића. Отпочињао је процес спајања славеносрпског (и славеноруског на српској основи) и српског народно-разговорног језика на темељу јединствене, још широко схватање и компромисне норме. Овај процес је трајао и у првој половини XIX в. до Каракићеве реформе.

Убрзани развој српске књижевности, формирање система жанрова и њихова модификација одвијали су се напоредо с форсираним процесом настанка српске нације.

морају бити садржани и терминологија, и појашњења за обичне сељаке, трећи – на жанр комедије где је «подли», «простонародни» језик готово обавезан за појачање комичног ефекта и разумљивости, доступности масовном гледаоцу или читаоцу. Сматрам да би, уколико би се истраживања обављала на делима трију различитих аутора, али истог жанра, на пример на «Краткомъ введеніе въ історію...» П. Јулинца (1765), «Исторіи о житії ... Петра Перваго...» З. Орфелина (1772) и «Исторіи о разныхъ словенскихъ народовъ» Ј. Рајића, процентни показатељи били знатно једнообразнији и ближи један другом. У различитости показатеља које је добио А. Младеновић извесну улогу је одиграо и хронолошки фактор (године 1765 – 1783 – 1787). У нешто доцнијем раду истог аутора (в.: Младеновић, 1973) жанровска спецификација дела се у потпуности узима у обзир, али се не наводе статистички показатељи.

Српска књижевност XVIII и књижевност XIX в. епохе романтизма остваривале су у суштини један исти важан национални програм. Оне су допринеле сазревању националне, политичке, културне и књижевнојезичке свести. Књижевност је, будући и сама облик националне културе, потпомогла развој њених других облика, утврђивала корелативне везе с њима¹⁸. Зато се не треба чудити што су у идејном смислу српска књижевност XVIII века и књижевност XIX века епохе романтизма имале много заједничког. Дакле, и једна и друга су се радо окретале националној историји, затим народној поезији и такозваним славистичким (општесловенским) проблемима, идеји словенског јединства¹⁹.

Као дела XVIII в., карактеристична у овом смислу, можемо навести историјске радове П. Јулинца, Ј. Рајића, Ј. Радића, затим «Троношки родослов», који се ослања на српску народну епску традицију, књиге З. Орфелина о Петру Великом, «Стематографију» Х. Жефаровића с грбовима разних словенских и балканских земаља и др. У XIX в., у епохи романтизма, историјска тематика, и нарочито народно-поетска тематика, снажно је присутна у делима Милана Милићевића, Вука Каракића, а словенска идеја код Николе Томазеа и у делима многих других аутора – писаца, публициста и есејиста.

Међутим, у епохи српског барока, класицизма и Просвећености, с једне стране, као и у епохи српског романтизма и посебно реализма – с друге, поред низа општих идејних усмерења постојале су и суштинске разлике. Једна од таквих разлика на историјско-културном плану било је различито схватање граница своје културе, различито поимање и однос према факторима «своје» и «туђе». У XVIII и XIX в. код Срба (и не само код Срба, него и код Руса и многих других Словена) различито се оцењивала и осећала веза, затвореност и отвореност, међусобна зависност и независност појединачних културних ареала (нелокалних, локалних, усколокалних). Сам термин «славеносрпски језик (овак се израз широко примењивао у XVIII в. напоредо са *славенобугарски*, *славеноруски*) и с њим повезани појам «славеносрпска књижевност», указује на њихову припадност широј културној сferи, такозваном грчко-словенском свету, православном свету, свету Slavia Orthodoxa. Припадност славеносрпске књижевности заједничкој књижевности света Slavia Orthodoxa осећала се у XVIII в. још приликом снажно и очигледно.

Сама руска књижевност XVIII в. у личности својих представника као што су Теофан Прокопович, Стефан Јаворски, Гедеон Криновски, Лазар Бараповић, Јоаникије Гальјатовски и др.²⁰, осећала је себе као настављача јединствене

¹⁸ Може се указати на везу српске књижевности барока са српском барокном ликовном уметношћу и архитектуром XVIII в. Барокне форме се опажају и у науци, пре свега у историографији XVIII в.

¹⁹ О овоме детаљније в. у књ.: Павић, 1970, а такође и у дводомном раду: Поповић, 1973.

²⁰ Многи западноруски (украјински) аутори могу бити сматрани руским (општеруским, општеисточнословенским) писцима на основама близским онима по којима се Гоголь укључивао у руску књижевност, или се могу сврставати и у руску и у украјинску књижевност (у много чему заједничку), слично ономе као што стваралаштво Григорија

словенске православне средњовековне књижевности, која свој почетак има у Ђирилу и Методију (Толстой, 1963а, с. 34–38).

Међу књижевностима света Slavia Orthodoxa у XVIII в. најразвијенија, најсвестранија и најбогатија била је руска књижевност. Срби је у XVIII в. нису схватали као туђу ни по садржају, ни по језику. Отуда толико снажан директан и индиректан руски утицај (упор. «руске» школе Максима Суворова и Емануила Козачинског, куповину руских књига, учење и службовање у Русији и сл.). Српско књижевно стваралаштво XVIII в. може умногоме да се схвати као сужена и донекле преиначена пројекција руске књижевности XVIII в. на српску сферу, слично ономе како се средњовековна словенска књижевност може у извесном смислу схватати као сужена и у словенским условима адаптирана пројекција византијске књижевности. У различитој хијерархији и међусобном односу културних центара – водећих и периферијских – у оквирима једног заједничког и веома обимног културног ареала крију се суштински узроци типолошких и конкретних (материјалних) разлика и сличности књижевности и књижевних језика (Толстой, 1963).

Српски књижевни језик није средином XVIII в. почeo да се развија у оном правцу којим је кренуо средином XIX в. Између језика Гаврила Стефановића Венцловића и језика Вука Карапића, и поред њихове међусобне близине, лежи период «славносрпског» језика, далеког од народне основе. Али је «славено-српски» језик био иста онаква историјска нужност каквом се после показао и доцнији српскохрватски књижевни језик на основи херцеговачког штокавског дијалекта. Ово се може тврдити зато што је српски народ, носилац прилично старе културе, књижевности и књижевног језика као њиховог оруђа, осећао своју безусловну припадност ареалу Slavia Orthodoxa, и његов се духовни развој и напредак у XVIII в. није могао замислити изван граница овог ареала.

Осамнаести век је код Словена, Источних и Јужних (изузетак делимично представљају Хрвати и Словенци), био не само век нових «гражданских» тежњи, рационалистичких представа и уметничко-књижевних уопштавања, исказиваних и на садржајном, и на формалном (језичко-стилском) плану, него и век бивших представа и жанрова, повезаних са мноштвом и постојањем цркенословенском традицијом, негованом у подвижничким скрипторијама и школама с богатим арсеналом устаљених идејно-естетских представа без којих се не може оценити и схватити ни стваралаштво Андреја Рубљова или Дионисија, ни патос Максима Грка или протопопа Авакума.

Цамблака сврставамо и у бугарску, и у српску, и у словено-влахо-молдавску, и у руску, а тачније – у општесловенску књижевност ареала Slavia Orthodoxa.

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК СРБА У XVIII И ПОЧЕТКОМ XIX ВЕКА

ОПШТЕ ПОСТАВКЕ

Осамнаesti век је у књижевно-језичком развоју словенских народа света Slavia Orthodoxa био век одлучних промена, које су у XIX в. у различитим земљама на различите начине доводиле до формирања националних књижевних језика. Историјски услови, нужни за прелазак од низа језика или «подјезика» ка једном и при том поливалентном књижевном језику, нису у источнословенским и јужнословенским земљама реченог културног ареала настајале истовремено, те се зато може говорити о више или мање убрзаном процесу развоја поједињих књижевности и књижевних језика (Гачев, 1964). Моменат убрзаности/неубрзаности зависи од «места» одбројавања, тј. од тога који процес, у којој земљи треба сматрати неубрзаним. Ако, рецимо, развој француске књижевности и француског књижевног језика у XVIII веку не бисмо сматрали убрзаним, него нормалним, онда ће се развој руске књижевности и руског књижевног језика тога времена већ показати као убрзан. И ако француска књижевност може да служи као мерило за све европске књижевности онога доба, онда ће мерило за «грчко-словенски свет» бити руска књижевност, а за словено-латински, по свему судећи, пољска. Користећи се терминима књижевних правца и стилова, напоменимо да су у периоду XVIII–XIX в. пре формирања националних књижевних језика словенске књижевности, међу њима и руска и српска, пролазиле кроз следеће етапе развоја: барок, класицизам (просвећеност), сентиментализам, романтизам, реализам. Управо је реализам био завршна фаза која је учвршћивала норме језика и стила «савремених» словенских књижевних језика, која је учврстила њихов коначни настанак, а за епоху романтизма је везиван њихов силовит развој, «освајање позиција», продирање у сфере у којима функционише реч – у уметничку и пословну. Добро схватајући да су историја књижевног језика и историја језика уметничке књижевности дисциплине које се разликују по својим задацима и чак по методама проучавања (Виноградов, 1958) и не инсистирајући на директној узрочно-последичној вези различитих етапа развоја књижевности с етапама историје књижевног језика, споменимо ипак једну важну особеност постојања и књижевног језика, и књижевности у преднационалном и раном «националном» периоду. Српска књижевност, или, тачније, писана реч коју су Срби користили до XVIII в., представљала је знатне, шестовековне наслаге различитих епоха и различитих облика књишко-књижевног стваралаштва, често анонимног, које се преносило и било савремено читаоцу више но што је нама данас савремена руска или српска књижевност XIX в. У овој књижевности (и књижевном језику) су коегзистирала и била на синхроном (истовременом) плану (али не функционално)

равноправна дела различитих векова, из различитих извора, с различитим генетичким и дијахронијским показатељима.

Стара српска књижност или писана реч може се у књижевно-језичком смислу условно поделити на четрнаест категорија или класа (видова или «жанрова»), поређаних по одређеном хијерархијском поретку (у виду некакве пирамиде и сл.) у одређеном редоследу: 1. конфесионално-литургијска књижевност; 2. конфесионално-химнографска књижевност; 3. хагиографска књижевност; 4. конфесионално-проповедничка књижевност и патристика; 5. панегиричка књижевност; 6. конфесионално-правна књижевност; 7. апокрифна књижевност; 8. историјска књижевност; 9. приповедачка књижевност; 10. ходочасничка књижевност; 11. натуралистичка и философско-филолошка књижевност; 12. световно-правна књижевност; 13. пословна писменост; 14. свакодневна писменост. Овом редоследу у знатној мери, нарочито у првим категоријама, одговара степен ауторитативности, сакралности текста (и категорије – жанра) и с овим повезан степен строгости и стабилности књижевнојезичке норме.¹ Хронолошке границе и временски размаци појаве и постојања појединих текстова (resp. категорија) слабо су се осећали и били мало битни, док су релевантност имале конфесионалне (католицизам – православље – ислам, а доцније такође и унијатство и др.) и у одређеном смислу језичке границе (грчки – стари словенски – латински, али не и стари словенски – српски и др.). У старој књижевности, тачније у књижевном, књишком животу није се осећало тако оштро и брзо смењивање књижевних праваца и стилова: ново се обично саживљавало са старим и није га потискивало. Сама писана реч и књижевност није, како је већ напоменуто (в. Толстой, 1961; Толстой II, 66–89, а у овој књизи 23–44), била чисто српска, већ је својим знатним делом улазила у међународну, међусловенску књижевност света *Slavia Orthodoxa* која је по својим традицијама и духу била близка византијској књижевности, делимично ју је калкирала и делимично настављала (упор. књижевно-политичке идеје Трећег Рима у Москви XVI в. или раније, почетком XIV в., културно-политичке напоре српског цара Стефана Душана и с њима повезане књижевно-књишке тежње у Србији, као и њихове резултате).

Осамнаести век је демонстрирао процес преласка од синкретизма ка уметничкој вредности (Гачев, 1958), од међунационалног, или тачније, наднационалног (али не полинационалног) ка националном. Ова два супротстављена пара речи, појмова и суштина нису синонимни и чак нису међусобно условљени у свему, али су изохрони. У још мањој мери су синонимни појмови или, тачније, обележја убрзаности/неубрзаности развоја и неснабдевености/снабдевености књижевности. Процес се ипак одвијао тим брже што је књижевност (или писменост) била мање снабдевена, што је «отпор материјала» био мањи, што је мање било самог материјала. У ово нас уверавају историје књижевних језика – руског

¹ У једном од мојих радова набројани одељци се детаљно коментаришу што се тиче: а) текстуалног састава рубрика; б) преводности/непреводности текстова; в) места настанка (порекла) текстова; г) времена настанка текстова; д) функционисања текстова и, коначно, с освртом на наведене моменте – ѡ) језика текстова (в. Толстој, 1982; в. овде стр. 148–156).

(великоруског), белоруског, украјинског, српског, бугарског и влашко-молдавског.² У односу на белоруски материјал многи истраживачи говоре чак о прекиду у развоју књижевног језика у XVIII в. У наш задатак сада, међутим, не улази упоредно проучавање процеса развоја словенских књижевних језика «грчко-словенског» макроареала. Приликом разматрања периода XVIII в. мораћемо, ипак, да упоређујемо низ чињеница српског и руског језичког развоја, будући да је последњи играо велику улогу у историји српске књижевности и књижевног језика. И у српској и у руској књижевности опажао се прелазак од синкретизма ка уметничкој вредности (тачније уметничкој дискретности), иако је он код Руса отпочео раније, још у XVIII в., а код Срба се он може сместити у средину овог века. И једној и другој књижевности – «синкретичкој» и «уметничкој» – био је својствен процес развоја, али се он код њих није одвијао ни издалека подједнако. «Синкретичка» књижевност је у далеко мањој мери од уметничке проживљавала моменат застаревања, несавремености текстова, манира писања (да не кажемо «метода» и «правца»), док је «уметничка» књижевност у својој еволуцији била самосмењујућа, етапна. При том је прелазак од једне на другу етапу могао понекад да носи прилично револуционарни карактер.

На словенски XVIII век многи историчари књижевности и историчари књижевног језика гледали су као на епоху која је наговестила и предодредила XIX и чак XX век, као на почетак «нове» књижевности и новог књижевног језика. Овакав поглед је основан и могућ, али је он истовремено донекле једностран. Уз сву брзину развоја словенских књижевности и књижевних језика у XVIII в., овај век није губио тесну везу с претходним епохама ни по својим идејама и представама, ни по формама и делима, ни по језику. И, коначно, уз сву тежњу српског народа да се супротстави унији, католицизму, асимилаторској политици хабсбуршког и отоманског апсолутизма, контакти са западним светом и нарочито са светом *Slavia Latina* су расли, ширили се и јачали. Они су са западним светом (пре свега с Немцима) били директни или су ишли преко Русије (највише с Французима), а са светом *Slavia Latina* су били непосредни, јер су буквально напоредно постојале далматинска, босанска и хрватска књижевност на језику чија је дијалекатска основа била веома блиска или готово идентична дијалекатској основи српске градске разговорне коине XVIII в. Процес развоја национальног књижевног језика такође је водио ка превладавању конфесионалне баријере.

Осамнаести век био је разнородан и по структури и корелацији видова (типова) књижевног језика, корелацији «стилова», и по периодима, хронолошким раздобљима у којима се мењала ова структура.

² За стари словенски језик влашко-молдавског типа услови функционисања и корелације с писаним језиком, блиским народно-разговорном, били су другачији него у другим зонама грчко-словенског света, јер је у влашко-молдавској зони општи народно-разговорни језик био генетски несрордан (ако се искључи широка индоевропска перспектива), те је стварање књижевног језика на компромисној основи, као и само постојање прелазних идиома (типова) било немогуће.

Проблем периодизације књижевног језика XVIII века

Процес настанка српског националног књижевног језика био је дуг и сложен. То није био просто прелазак од старог српског «србуљског» језика, који је постојао још у XVII и почетком XVIII в., на књижевни језик на народној основи, који је кодификовао Вук Каракић, већ је био повезан с покушајима формирања различитих структура књижевног језика – црквенославенске на руској основи, руске књижевне XVIII в. (историографски стил и сл.), средње или помешане руско-црквенославенско-српске или руско-српске, познатих углавном под називом «славеносрпског» језика.

У научној литератури је одавно прихваћена и позната периодизација коју је за књижевни језик који је код Срба постојао у XVIII в. предложио Б. О. Унбегаун (в. с. 57). Он издаваја три периода: 1) од 1690. до 1740. год.; 2) од 1740. до 1780. год.; 3) последње две деценије XVIII в. и почетак XIX в. (Unbegau, 1935, p. 15). Читав низ књижевнонаучних, лингвистичких, библиографских и историјских радова, изашлих током четири деценије после појаве париске књиге познатог руског слависте, потврдио је умесност и заснованост ове периодизације. Она је у својој основи адекватна материјалу и само поједини моменти, уочени још од стране А. Белића, а затим и других истраживача, који се не уклапају у периодизациске оквире Б. О. Унбегауна, пре сведоче о сложености књижевнојезичког процеса XVIII в., него о дефектности или спекулативности понуђене схеме.

Унбегаунова периодизација је израђена на језичком материјалу и исказана лингвистичким дефиницијама. Она води рачуна о «типовима» језика или језицима, «подјезицима» (по терминологији Б. В. Томашевског), који су у одређеном времену корелирали и мењали своју функционалну и формалну природу. Међутим, она има и своју историјску и историјско-књижевну основу. Није тешко уочити да 1690. година представља датум Велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем када се културни и религијски центар српског народа преместио на север, преко Саве и Дунава, у Војводину, у границе Аустријске империје. Година 1740. јесте година у којој је аустријска војска напустила Београд после дугогодишње окупације и управљања Србијом (1718–1739).³ Исте ове године на престо ступа Марија Терезија, позната по свом расположењу према католицизму и унији и по својим тежњама за централизацијом власти.⁴ Године 1780. њу на бечком престолу дефинитивно замењује Јосиф II, који је укинуо рад различитих религијских комисија и 1781. год. издао указ о верској толеранцији и равноправности религија, прекинувши тим самим стогодишње напоре владе за превођењем Срба у унију. Године 1788. Аустрија поново ступа у рат с Турском и поново, али овога пута накратко (до Свиштовског мира 1791. год.) заузима север-

³ Према Београдском миру 1739. год. граница између Хабсбуршке и Отоманске империје ишла је Савом и Дунавом.

⁴ Времену њеног индивидуалног царевања (1740–1765) припада и пресељавање десетина хиљада српских породица из Поморишја и Потисја у Нову Сербију, тј. у Русију.

ну Србију. Тако последње две деценије постају период припрема за два крупна догађаја у историји Србије – првог (1804) и другог (1815) националног устанка против Турака.

Ова нам периодизација исто тако делује оправдано и с историјскокултурне и историјскокњижевне тачке гледишта. До 1740. год. српска књижевност је још носила карактер «писмености» која није била намењена широком кругу читалаца, која је умногоме чувала традиције феудалног периода и тек су малобројни писци из духовне (монашке) средине у својим ретким оригиналним и компилаторским делима, која су до нас дошла у уникатним рукописима, одражавали барокне тенденције православне полуконфесионалне књижевности почетка XVIII в. Световни барок, већ западније нијансе, помешан с француским класицизмом, усвајан углавном руским посредовањем или руским «очима» и језичким стилом и слогом, карактеристичан је за други период. Трећи пак период, у коме се појавио Доситеј Обрадовић са својим делима, може да се охарактерише као период српског рационализма и просвећености, иако су, разуме се, писана и дела која се нису непосредно односила на овај правац. Доцније ћемо се, приликом разматрања одређених чињеница из историје књижевног језика, вратити анализи књижевног процеса код Срба у XVIII в., као што ћемо укратко дотаћи питање развоја стилова и жанрова уметничке поезије и прозе, пословне прозе, канцеларијских докумената и сл., а такође и историје српске књиге тога времена.

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК КОД СРБА ДО 1740. ГОДИНЕ

Крајем XVII в. и у прве четири деценије XVIII в. у српским земљама, међу њима и у северним прекодунавским и прекосавским, званим Војводина, чуване су традиције старе српске књижевности и књижевног језика. Стари словенски језик српског типа коришћен је приликом преписивања дела готово свих категорија горњег слоја (в. с. 66, категорије 1–6) – часослова, псалама, тропара, служби, житија, поука и низа категорија доњег слоја (категорије 7–9, 11, 12) – апокрифа, лептописа и родослова, «Законика» Стефана Душана и др.⁵ Преписивање текстова било је карактеристично за низ манастирских скрипторија, међу којима су се већ у новим условима изван турских граница посебно издавали монаси избеглице из манастира Раче на Дрини. Ови монаси, познати у српској историји књижевности под именом «Рачани», имали су своју скрипторију у српском месту Сент Андреји (на Дунаву, северно од Будимпеште) и другим градовима тадашње Мађарске. У Сент Андреји се подвизавао Кипријан Рачанин и једно време његов следбеник

⁵ Ово преписивање није престајало током читавог XVIII в. и трајало је и у XIX в. Узгред, оно је у Русији у старообредничкој средини било познато и у XX в. Осамнаестом веку припада, на пример, осам српских преписа «Законика» Стефана Душана (од укупно 25 сачуваних преписа 14 је урађено у XIV–XVII в, а два у XIX), не мање од десет преписа и прерада летописа, низ српских повести, житија, похвала и др. Преписивањем, тј. стварањем нових преписа бавио се у XVIII в. и Јован Рајић.

Гаврило Стефановић Венцловић. У другим мађарским градовима и у српским манастирима на Фрушкој гори радио је Јеротеј Рачанин, аутор оригиналног «путашаства» у Свету Земљу.

За релативно мали број оригиналних и компилаторских дела почетком XVIII в. карактеристично је, као прво, да се она односе било на жанр ходочашћа, који је оживео још у XVII в., било на нови жанр народних проповеди које треба разликовати од средњовековних текстова исте намене (категорија четврта) и, као друго, да она поседују црте прилично мешовитог језика где се поред старих словенских елемената српског, а спорадично и руског типа, осећа веома значајан слој српског народног разговорног језика. Овим се, међутим, не мења и тим пре не руши ни жанровска структура целокупне књижевности, која потиче још из српског средњовековља, ни хијерархија жанрова, ни језичка дистрибуција, која је настала на темељу ове структуре.

Језик Јеротеја Рачанина

«Путъшаствіе къ граду Іерусалиму Іерофея Іеромонаха Рачанинскаго...» било је написано 1727. год. у фрушкогорском манастиру Велика Ремета. Једини препис овог путописа је нестао, али ми о његовом језику можемо да судимо према прилично добром издању О. Бођанског (Ерофей Рачанинский. 1861⁶). Аутор овог дела тешко да би се могао, следећи Ј. Скерлића, назвати «припростим човеком с веома оскудним образовањем и уским видицима стародавног монаха» (Скерлић, 1923, с. 167). Опис места, догађаја и сопствених преживљавања, стил и ауторска експресија умногоме подсећају на начин писања протопопа Авакума, на стил његовог «Житія». И мада се с пуном сигурношћу може рећи да су дела руског старообредничког писца била непозната Јеротеју Рачанину, опажа се истоветност језика оба дела, истоветност која није фактичка, већ структурна. «Путъшаствіе» је написано на језику у коме се, узме ли се у обзир знатан општи лексички, граматички и чак фонетски фонд, спајају «србуљске» црте (тј. црте старог словенског језика српског типа) с књишко-московским (тј. с цртама позног старог словенског језика руског типа) и с чисто српским – народно-разговорним цртама. При првом, површном погледу, ове су црте, или компоненте, прилично несистематски поређане и произвољно употребљене. Међутим, пажљива анализа показује да све три наведене компоненте веома често служе систематским циљевима – за издавање одређених делова текста или поједињих описа, за наглашавање узвишених, духовних момената, као и оних свакодневних, уобичајених, световних и материјалних. «Књишко-московски» подјезик (стари словенски позног руског типа) налазимо понекад и у обичним, неутралним констатацијама – «И сподобисмо се благословенія от святых отець и общаго собора, паки прощеніе пріемше пойдохомъ вспять въ Егуптъ мѣсяца Декем. 4 дѣнь» (с. 12) и увек у цитатима из Св. Писма – «Востани, яждь, яко далекъ ти

⁶ В. истраживање језика овог споменика у краткој монографији: Грицкат, 1976.

есть пусть 40 дній и 40 ноцій» (с. 25), српски народно-разговорни – у опису места и знаменитости – «И ту мало по далѣ, рецы 10 аршина, мѣсто, гдѣ су воду просули, кадъ су Христа окупали, и ту кандило горе, и мало прођи на врата те има мѣсто замржено гвоздіемъ...» (с. 26), у причању о делатности аутора и његових сапутника – «И ту у граду на святого Пантелеимона видѣх гроздіе носе у котарици на магарци много Турци купую, а Христіяне не до Преображенія, зато питасмо и чудисмо се добруму дѣлу ихъ» (с. 2). «Србульски» подјезик се не среће у појединачним деловима текста и у одломцима, али је он у многим речима приказан понекад напоредо с рускословенским и српским народним елементима (*вазнео*, *вазнесао*, *вазираше*, *сакрывающе*, *раждающу се* и др., напоредо с *воздасмо*, *воздыханie*, *соборъ*, *ту се крестio*, *крестъ*, *черн*, *ходу*, *моря*, *воистину воскресе*, *облечен в одѣжду*, *раждающу се солнцу*, *пресвятое* и др., и с формама *виђу*, *виђаше се*, *скидаю*, *улѣзосмо*, *ирвенога* и др.). Будући да у тексту «Путъшествія» описи места и знаменитости апсолутно преовлађују, преовлађује у целини и српски језик на народно-разговорној основи. Интересантно је, међутим, да у опису непогоде на мору и близине смртнога часа Јеротеј Рачанин прибегава славенизмима: «паде облакъ чернь на море, тогда се живота очајсмо, криченіе и гласи великии изхождаху, призывающе Пречистую Богородицу и святаго Отца Николу, и правитель вѣтриломъ позна градъ Ливно» (с. 5). Бог, према Јеротејевој представи, захтева обраћање на словенском – «Слава Богу, сподобившему нась узрѣти святая сія мѣста и поклонити се, и узрѣти дивную красоту» (с. 10), али се својој монашкој братији већ обраћа на српском: «О братіє (на српском би требало *O браћо!*), тѣсна и прискорбна пута и неволна живота на той земли!» (с. 10).

Дакле, у језику «Путъшествія» Јеротеја Рачанина опажа се већ прилично снажан руски утицај који су истраживачи смешили у време после 1740. год. Овај је утицај био спорадичан, он се одражавао у прихвату појединачних елемената старог словенског језика позног руског типа, а не језика као целине, као системе. Јеротеј Рачанин у духу језика световних жанрова српске средњовековне писмености допушта мешање различитих подјезика у једном тексту, понекад у једној речи или изразу. У Јеротејевој представи елементи подјезика су, изгледа, схватали као варијанте једног језика.

Језик Гаврила Стефановића Венцловића

Савременик Јеротејев и власник истих рачанских калуђера монах Гаврило Стефановић Венцловић, већ, изгледа, није сва три горе поменута идиома схватао као варијантне инвентаре једног језика, већ као два различита (српски «прости» и стари словенски «србульског» и «московског» типа) или чак три језика, поимајући при том њихову близост и могућност зближавања у одређеним условима. О овоме се може судити по стваралаштву и по изјави самог Венцловића, садржаној у поговору уз први део превода «Мача духовнаго» Лазара Барановића – «И се же вѣдомо буди, яко не вѣса праста сут, понеже яже къ Богу

глаголют се сіа по писанію книжном въмѣщено ест, а яже е къ людем, сіа по присту. Нъ и тая недостиженіем ум'ным и невѣждством не възмогох въса ни изредно протл'ковати, нъ емуже от вас чатущих дает Богъ бистроуміе достодл'жно может извѣствовати...» (Стојановић, 1901, с. 86; в. такође Unbegaun, 1935, р. 22). Венцловићева размишљања су блиска представама јужнорусских (украјинских) књижника XVII в., који су разликовали «словенски» језик и «просту мову» и који су неретко користили и једно и друго. Постојање западноруских паралелних текстова на двама језицима типа «Лекарства на оспалый умысль человѣчci...» (Острог, 1607) говори о томе да су се ови језици осећали као различити и при том неповезани односом допунске дистрибуције. Што се Венцловићевих «дела» тиче, у њима се ова допунска језичка дистрибуција опажа, јер је део њих написан на старом словенском језику позног српског типа с појединим руским – «књишко-московским» или чак «књишко-кијевским» цртама, а део – на језику веома близком српском народно-разговорном.⁷ Уопште, монах Гаврило је нека дела једноставно преписивао, нека је приликом преписивања прерађивао и приближавао их народном језику, нека је преводио на језик веома близак народном. Поводом оригиналности Венцловићевих текстова постоје различита мишљења. В. С. Јовановић је писао да «Гаврило нема ни једнога свога оригиналнога рада, него су му све или преписи, или прераде, или преводи. Он сам није написао ништа, сем уметака и објашњења у беседама црквеним» (Јовановић, 1911, с. 109). М. Павић је, узимајући у обзир књижевне услове онога времена, када је проблем ауторства, «свог и туђег» носио другачији карактер но данас, а моменат одабира текстова, карактера компилације и језика умногоме одређивао суштину књижевности, која још увек није престала да буде и просто писменост, овако оцењивао ствари: «Шире гледано, Венцловић је био оригинална књижевна појава утолико што његови узори нису увек били ван наше књижевности, што је, напротив, често у његовом делу доживљавало прераду на народни језик много дела неког нашег старијег писца, који је свој спис саставио на српкославенском» (Павић, 1972., с. 245). Не укључујући се у полемику о самосталности и оригиналности дела у старим словенским књижевностима и у књижевности XVIII в., напоменимо да у историји књижевности и у историји књижевног језика, нарочито за периоде настанка нових норми, новог система стилова, ово питање мора да се поставља различито. Управо пример словенског XVIII в. показује да су понекад преведена дела играла већу улогу у настанку норми и стила књижевног језика, него нека непреведена дела. Исто се може рећи и о проблемима књижевног укуса. Али је овде важно имати у виду још један, пре социолошки него лингвистички моменат – на општи књижевни укус и на језичко-књижевни стил утицала је распрострањеност дела, у одређеним случајевима небитно каквог – преведеног, непреведеног или компилованог. За Венцловићева дела овај моменат је био готово редукован. Она су била веома мало распрострањена и сва су до нас дошла само у аутографима. О могућности

⁷ В. исцрпно истраживање Венцловићевог језика: Costantini, 1972, p. 163–186.

постојања неких неауторских преписа може се говорити само у претпоставци. Венцловићева дела поделила су судбину Крижанићевих радова – била су откривена тек у XIX в.

Па ипак нам је Венцловићев експеримент интересантан с неколиких тачака гледишта. Као прво, он сведочи о надолазећој кризи старог словенског језика у српским земљама, јер слични огледи и експерименти настају у одређеним кризним ситуацијама (упор. Крижанићев оглед језика у Русији у XVII в., нешто касније огледе код Словенаца [Толстой, 1965, с. 261–265], Бугара, Руса – Тредијаковски и др.); као друго, он наговештава низ познијих огледа, које је завршио Каракић, као треће, како је већ било речено, он у другачијим условима понавља јужноруску (украјинску) језичку ситуацију XVII в. с употребом «словенског» и «простог» језика. Проучавање Венцловићевог језичког експеримента веома је отежано непостојањем критичког издања његових аутографа или макар њихових делова. Преводи на савремени језик без коментара, позивања на књижевни извор многих текстова монаха Гаврила (Венцловић, 1966) чине строгу језичку и филолошку анализу немогућом. Ипак нам је по посредним подацима познато да Службник, Минеј за март-април, Минеј за август, Часослов, «Богородичник», «Пресађеница» и Каноник, преписани Венцловићевом руком у периоду 1711–1740 год., чувају стари словенски језик српског типа, док су преводи књиге проповеди Лазара Барановића «Мачь духовный», «Поученія и слова разлика и пролози нарочитым светым и праздником», «Великопост'нікъ», «Пен'тиности трїшда поученія съ синаꙗдари Сказіваниє из книги зовомыи Ключъ», «Слова из'бран'на празником светых отъцъ наших». «Поученіе избран'ное ѿ светаго евгелія и ѿ многіх божастав'ных писаній», нека житија, слова и поуке преведени на српски језик, веома близак народно-разговорном. Ови преводи се односе на период 1732–1746. год.; они су, према Венцловићевим речима, урађени «на просто уразумителное знаніе србское за селяне и просте люде», «на србски језик ради разуменія простым словѣкомъ», «простым диалектом», или «от московского» или често из дела «російскаго архіепископа Лазара Барановића». Није тешко уочити да се преводи тичу искључиво текстова нелитургијског карактера (јер је проповед само спољашњи уметак у литургију, отворено окренута другом адресату – парохијанима), текстова за келијско читање или за усмену проповед (категорије 3, 4). Ипак је интересантно да се први пут у историји српске писмености беседе Јована Златоустог, Григорија Богослова, Јована Дамаскина преводе на српски «прост» језик. Монах Гаврило налази за ово оправдање у библијском тексту. Бог је, пише он, наредио Мојсију да сакупи људе, синове своје, и да им говори јасно «а не в маглѣ и чрез облак учiti и глаголати невещїе в писмѣ, но простим языком им вѣщати, яко да вса разумѣјют людие» (Скерлић, 1923, с. 169–171). Као што се из неколиких наведених редака види, Венцловићев језик није у толикој мери «чист» народни српски као што су писали неки истраживачи. Он је нешто «чистији» у преводу «Меча духовнаго» који је Венцловић урадио 1736. год. у мађарском граду Ђеру ради сопствених недељних проповеди. Наводимо према В. С. Јовановићу одломак из превода «Меча духовнаго» Лазара Барановића:

[Лист 866]. Непрелюби твори. Каконо онай коисе збезаконі^н уутроби
мѣр'нішъ зачеш, изгрѣхо^нсе укѣ^но нашвай свѣ^т родіш. живо^тніи овому міру. гдѣссе
свѣ зло доконава ане добро, щое го^л уміру. пр'вомуе жел'но^{ст} тѣла, дасе насити
блуда. Иштом нас пр'во учи слово бжіє чѣто, чуватисе ѿ пл'таске скр'но^{ст}и, защо
кото^н грѣху посамои своїшъ натури члч'кой, ла^носе предае члкъ низара^л тога грѣха
найвише и найвіїтьма лю^л: ѩпадаю ѿ ба. по свѣдоха^тву стга ап'ла петра како
пише...

Њему одговара оригинал:

Не прелюби твори; Въ без'акніи зачатаго и въ грѣсе рож'енн'я, жителя
міру, идѣже вса иже суть въ мірѣ, первое су^т похоч' плот'скаа учї^т въ первы^х слово
бжіє чѣто, хранитиса ѿ пло^тскоа нечис'оты. къ сему бо грѣху по е^стству самому
члкъ у^лдобъ прекланяетьса, и ради сегѡ грѣха найпаче, члци живота вѣчнаго не
наслѣдую^т посвидетел'ству Ап'ла стгѡ Петра глюща... [Мечъ духовный, Киев,
1666].

Руске школе код Срба

Венцловићев експеримент с преводом «Меча духовнаго» био је начињен
десет година после почетка руских школа код Срба, а «Путъшаствіе» Јеротеја
Рачанина било је, изгледа, написано 1727. год. (а не 1721. како многи сматрају),
тј. годину дана након што је у Карловцима (октобра 1726. год., од фебруара до
децембра 1727. год. у Београду, а затим поново у Карловцима) основана руска
школа Максима Суворова, васпитника Московске словено-латинске академије.
Делатност школа Максима Суворова (1726–1731. год.) и Емануила Козачинског
(1733–1738. год.) добро је позната из подробне монографије П. Кулаковског
(Кулаковский, 1903; од новијих радова в. Costantini, 1972, р. 187–208) и низа
других извора, те зато сад нема нарочите потребе да се на њој детаљно
задржавамо. Важно је само подсетити на једну чињеницу. Ради обучавања српске
младежи Максим Суворов је претходно био снабдевен за оно време знатним
бројем граматика Мелетија Смотрицког у издању Фјодора Поликарпова 1721.
год. (70 примерака), буквара «Первое ученіе отрокшмъ» Теофана Прокоповича у
издању 1723. год. (400 примерака) и Поликарповљевих речника (10 примерака).
Срби у то време нису имали своју типографију и борили су се за њу свим силама.
Ипак су за своје потребе и за потребе православних суседа – Словена и Румуна, у
периоду од 1701. до 1741. год. издали три књиге, тачније, три пута су у Римнику
штампали буквар Теофана Прокоповича «Первое ученіе отрокшмъ» (1726, 1727,

1734).⁸ У периоду пак од 1741. до 1780. год. било је штампано око 130 књига (Михаиловић, 1964).⁹ Дакле, године 1741. руска традиција је још увек била владајућа, а затим је била замењена новом праксом – типографским «тиском», штампањем. Нема потребе да се говори о значају овог момента. Несклад у писању једних те истих речи, једних те истих морфема показао се као некоректан и мало допустив. Настала је потреба за сређивањем језика, ортографије, фонетике, морфологије и лексике у оквиру једног текста, а затим и у оквиру жанра, доцније целокупног система жанрова. Настала је потреба за оним што се у Русији још у XVII в. називало «исправлениемъ книжнымъ». И уколико је за жанрове с постојаним и унапред одређеним саставом текстова (категорије 1, 2, 3) за поштовање одређених норми довољно било угледање на текст «узорак», онда је за стварање нових текстова, нарочито текстова нових жанрова, важно било познавање граматичких правила и нормираног лексичког фонда. У периоду друге четрдесетогодишњице XVIII в. оваквој «граматичкој» књижевности придаван је велики значај. Њена улога у формирању књижевног писаног језика и у описмењавању била је схватана и раније, у периоду делатности «Рачана». Тако је познато да је најстарији од Рачана, који је био «заједнички духовник» под патријархом Арсенијем III, Кипријан Рачанин године 1711. преписао «Букварь словенских писмен» (из московског буквара 1701. год.) и унео га у један од својих зборника. Па ипак је главна пажња посвећивана литургијским и текстовима њима блиским. Руске богослужбене књиге почињу да продиру у српске земље од XVI в.; Србима их довозе и у XVII в., али у XVIII в., нарочито у областима где је јачала опасност од уније, оне већ пристижу у великом броју и ускоро, како се то види из различитих саопштења (ревизија, инвентара), почињу да превладавају у готово свим црквама и манастирима. Руски утицај, тачније утицај старог словенског књижевног језика позног руског типа, почeo је да се показује још у првој половини XVIII в., иако не посвуда и не нарочито интензивно. То се види по делу Јеротеја Рачанина «Путъшаствie», по текстовима које је преписао и компилирао Гаврило Венцловић, по делатности «Рачана» и других.

Појава првих руских школа код Срба исправно се сматра датумом када је у црквеној употреби, а у знатној мери и у грађанској употреби, стари словенски (црквенословенски) језик српског модела био замењен старим словенским језиком руског модела. Овде је потребно напоменути да у свести Срба и у њиховој прaksi XVIII в. ова чињеница није схватана као замена једног језика другим, већ само као примање друге варијанте истог језика, која је била шире распро-

⁸ Према тачној напомени Д. Кириловића, Прокоповичев «Буквар» је доживео да «постане једна од оних књига помоћу којих се стари српски, србуљски књижевни језик преобразио у рускословенски, тј. у славеносрпски књижевни језик» (Кириловић, 1956, с. 18).

⁹ Г. Михаиловић у свом раду за период 1701–1741 год. наводи 16 књига, од којих једну штампану латиницом (*Ispovid karstianska*, 1701), једну на латинском (*Privilegia*, 1732), три – поменути буквари и 11 католичких буквара и катихизиса, намењених Босанцима католицизма и Србима унијатима (10 издато у Венецији и 1 књига у Риму). Даља сведочанства о српским књигама XVIII в. дају се према библиографији Г. Михаиловића.

страњена и која је водила ка уједињењу са целокупном културном сфером Slaviae Orthodoxae. Исти однос се опажа у другим јужнословенским православним земљама и код Источних Словена. Као два језика – црквенословенски српског и црквенословенски руског модела – третирао их је касније у XIX в. Вук Каракић и то пре идући за политичким циљевима, признајући при том руски модел за црквени (а не световни) језик Срба и не иступајући против таквог стања.

Језик пословне и приватне преписке код Срба почетком XVIII века

Постојала је, ипак, једна сфера писане делатности која је почетком XVIII в. остала мало или мање захваћена руским утицајем. То је језик приватне и пословне преписке, привредних докумената и др. Војводине и Београда, и саме Србије за време аустријске администрације (1717–1739. год.). Као пример наводимо почетак уговора архимандрита Исаије Антоновића и Јанка Арнецког о изградњи подрума у дворишту (3. VIII 1728. Београд):

За болje вероватие васакому како я Исаия архимандрит погодих са Ианком Арнецким да ми ископа подрум под земљу о свему негову трошку а ми за клофтер да му имамо дати колико буде по два форинта и сврх тогаа 1 хаков вина, и по једну чашу ракие т. е. једну ицу свега. И у тони вишеписаној погодби стои да буде подрум широк 2 калофера и висок 18 шухов. И тако погодисмо пред сим сведетели и тому сведочимо. поп Петар Димитриевич, Арсение ђакон (Грађа 1958, с. 38).¹⁰

Међутим, и у овом тексту се могу наћи руски словенизми као што су *болje вероватие* (народна етимологија од *въроятie*, или лоше читање текста?), *vasakому* (посрблјено *въсякому*), *сведетели*.

Низ докумената, и то познијих, још изразитије одражава рускословенске језичке елементе. У њих спада завештање обер-капетана из Осијека Станише Марковића (14. V 1741. Осек):

Во имя Отца и Сина и Святаго духа Амин. Аз долу именовати видећи себе в тјашкој немоци и болести бояци ся напраснија смрти или језику моему завезание и док сам еще в целом разуму чиним свои тестамент и уредование имения моему, како ће се направити по смрти моји и одржати и право изявљуем при што сиромаства мого обретае... (Грађа, 1958, с. 253–254).

Овде се може сврстати и саопштење о смрти митрополита Вићентија Јовановића које су писали епископ темишварски Николај Димитријевић и епископ себешки Максим Несторовић (7. VI 1737, Београд):

Преосвященъиши и словеснъиши господин владыко нам господине брате всѣлюбезнъиши. Свячески ускорихом в. б. со сим поизвестиити да текушчаго месеца юния 6 дне в пятом часѣ утренем их преосвящени господин архиепископ и

¹⁰ Документе преносимо савременом графијом. Вратили смо стари начин писања само у пет случајева (*je* – ѕ, *ja* – я, *jy* – ю, *j* – џ и *шт* – ћ). Остали случајеви нису увек јасни и реконструкција није поуздана (овде спада писање *ь*, *и*, великог слова и др.).

митрополит здѣ в Белиградѣ како всему во Христѣ брату, тако и обще всем православним христијаном последнее со благословением целование отдавши, от времения жизни сея к вѣчнѣи отшедши. Богу дух предаде. Ему уже вѣчная памят буди... (Грађа, 1958, с. 250).

Природно је да је извештај двојице архијереја о смрти духовног пастира препун словенизама. Битно је да они већ нису србуљског, него руског типа. Али је интересантно да је тако обична појава као што је туча двају ђакона праћена чупањем «за косе» такође описана (у виду жалбе) с употребом словенизама:

1734 омтомврија 5-ти. Тужба Јоанићија ђакона против Антонија ђакона. А прво. 1-во. Летос по отшествии во Белиград когда ся Јаничије от болесног мало воздвигао бист узео му Антоније линију (линейку – Н. Т.). И он искао. Не получивших же улезао кроз пенцир у собу да узме линију. Он же его бил, и за косе по соби вукао... (Грађа, 1958, с. 248).

Приликом пажљивог проучавања текстова приватне и пословне преписке, чији је добар део повезан са српском митрополитском канцеларијом, може се ипак уочити да се језик писама 20-их година разликује од језика 30-их и 40-их година. Још је Б. О. Унбегаун, цитирајући одломак из писма 1721. год. које је карловачки митрополит Вићентије Поповић упутио Мојсију Петровићу, митрополиту београдском, писао да је језик овог писма «чудна мешавина, веома далека од говорног српског језика» (Unbegaun, 1935, р. 26). Навешћемо део овог одломка:

... ёсмо разумели, ... да се кое некоторе главне и нами и свему клеру и народу нашему потребне пунктове како пишете намъ ваше преосвещенство славна администрација белиградска преодицировати и противи се интендируе сада, и да тако чрезь горнихъ врховныхъ ищанциа наветствують и говореть ви, ниша манше него ако бы то тако истином се чинило, да знате ваше преосвещенство, да то бива преко и перь експресе супротивно обицнароднимъ нашимъ привилегіамъ... (Ср. Карловци, 1721).

У писму владику Вићентија није тешко уочити обиље бројних латинизама и германизама који су доцније били потиснути у други план или истиснути словенизмима, што је приватно-пословни језик учинило монолитнијим, иако у многим случајевима, као и пре, прилично далеким од народног говорног језика. Коначно, последњи пример сведочи о нестабилности принципа (да не употребимо реч «норми», будући да норме нису стизале да се формирају) у првој половини XVIII в.

Зауставили смо се дётаљније на разматрању језика приватне и приватно-пословне преписке зато што је оно важно из више разлога. Текстови кореспонденције и привредних докумената се, наравно, не смеју сматрати књижевним споменицима или споменицима књижевног језика свога времена. А ипак се не може порећи да они у низу случајева могу да буду извор за историју књижевног језика, нарочито приликом разматрања његових функционалних аспекта, приликом одређивања који је тип књижевног језика (при постојању «подјезика» или језика) доминирао, био популаран или ауторитативан и које су форме књижевног језика (фонетске, граматичке, лексичке и стилске) биле стабилније, чврсто прихваћене и сл. У Русији је у развоју књижевног језика у XVII и делимично у XVIII в. велику улогу играо државно-канцелариски, пословни «службен

нија» језик, прилично јасно нормирани и готово лишен изразитих локалних особености. Будући да је поседовао своју норму, он се супротстављао језику са старом словенском (црквенословенском) нормом и улазио у одређени систем односа с народно-разговорном коине и дијалектима, а такође и с фолклорним језиком (Толстой, 1962, с. 8; Толстой, 1963б, с. 45–46; в. овде стр. 23–44). У Србији, Бугарској и неким другим земљама грчко-словенског света њега готово да и нема у XVII–XVIII в., пошто је језик државних канцеларија био латински, немачки, турски. Његово одсуство одразило се на услове и резултате преласка од старог језичко-књижевног стања на ново, на процес формирања националног књижевног језика. Код Црногорца је, истина, током читавог XVIII в. настављала да дела паштровска пословна канцеларија, али је она носила толико локални карактер, да није могла озбиљно да утиче на књижевнојезичко стање у свим српским земљама и тим пре у Војводини (и у Мађарској), где се у XVIII в. преместио центар српског културног живота.

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК ОД 1740. ДО 1760. ГОД.

Четрдесетогодишњи период од 1740. до 1780. год. с правом се сматра временом готово потпуне владавине славеносрпског књижевног језика на руској основи. Под руском основом, међутим, не треба схватати просто руски језик, већ стари словенски језик позног руског типа, руски «високи» књижевни стил XVIII в. и руски историографски стил истога времена. Не рачунајући поједина непосредна српска прештампавања руских књига онога времена и писање или публиковање књига у Русији, у руској средини, намењених пре свега руском читаоцу (В. Петровић, доцније С. Пишчевић и др.), треба рећи да овај славеносрпски, тачније руско-славеносрпски језик није 'био исте врсте током своје владавине и функционисања у српској књижевности. Ова неистоветност била је изазвана двама моментима: већ споменутом разноликошћу руског књижевног језика XVIII в., тачније оног његовог дела према коме се равнао језик («подјезик») који је постојао у српској средини, и различитом «дозом» српског елемента – делимично народног, делимично наслеђеног од претходних епоха старог словенског језика српског типа, од србуљског стила. Србизми су се у тој епохи највише откривали у лексици, затим у акценатском систему, делимично у морфологији. За разматрани период веома је битна и реорганизација структуре књижевних категорија (сегмената, жанрова), промена њихове хијерархије, «секуларизација» појединих жанрова, појава нових жанрова у вези с новим књижевним правцима. Истина, у српској књижевности XVIII в. ова реорганизација се није додогодила одједном и њени су резултати могли да буду уочени тек почев од 1760. Год., тј. од 70-их година. Ово нам даје за право да другу четрдесетогодишњицу поделимо на два потпериода – до 1760. и од 1760. до 1780. год. У првом,

као и у другом периоду владао је славеносрпски језик на руској основи.¹¹ Ово се види из текстова српских штампаних књига које су се, за разлику од претходних епоха, најчешће издавале у Бечу, а затим у Сремским Карловцима (понеки примерак у Румунији – у Римнику и Блајзу, и у Венецији). Број књига изашлих у овом периоду још је незнатан: има их свега тринаест, не рачунајући штампане на латинском (5 књига) и поновљена српска издања (3 издања «Стематографије» 1741. и после 1741. год.). У овај број, међутим, улази шест прештампаних руских књига без језичке редакције, тј. без измена. Сам састав ових руских књига говори више о историји књижевног језика код Срба, него о историји њихове књижевности. То су: 1. «Букварь», који је штампао Х. Жефаровић (Беч, 1742–1744?), 2. «Грамматика» Мелетија Смотрицког, издата «настояніемъ, прилѣжаніемъ и иждивеніемъ Пауль Ненадовича» (Римник, 1755), 3. «Первое учение отрокъмъ...» Теофана Прокоповича (али само катихизис без буквара насловљеног «Краткое толкование законного десятословіа...»), који је штампао Д. Теодосије – Венеција, 1759), 4. «Поучение стлскoe (светительско – Н. Т.)» – са руске књиге издате 1696. год. у Москви прештампао Х. Жефаровић (Беч, 1742), 5. «Орѳодохъс' омологіа сирѣчъ Православное исповѣданіе...» – књига Петра Могиле (по Г. Михайлова) коју је прештампао З. Орфелин (Срп. Карловци, 1758; 2-го изд. 1763), 6. «Мѣсацословъ» (Беч, 1743–1744), који је, вероватно, Жефаровић прештампао са руског, али је то тешко утврдити, будући да су сви примерци изгубљени и да нису описани. Као што се из наслова књига види, то је углавном пропедеутичко-педагошка књижевност, како у области филологије (језика), тако и у сфери теологије. Остале књиге, оригиналнијег карактера, штампане на славеносрпском језику, носе или световни или не строго конфесионални карактер. Свега их је пет и могу бити размотрене појединачно.

Делатност Христофора Жефаровића и Симеона Симоновића

Списак књига, изашлих у двадесетогодишњем периоду који нас занима, започиње чувеним делом «Извѣраженіе оружій Иллуріческихъ...» (Беч, 1741), познатим под називом «Стематографія» «иллуріко-рассіанского общаго зῳграфа» Бугарина родом Христофора Жефаровића. Његова појава прилично

¹¹ Овај језик савременици су називали различито: «славенскій» (еписк. Партеніје Павловић и митроп. Павле Ненадовић, 1760), «славено-сербскій» (Христофор Жефаровић, 1741), «іллуріческо-славено-сербскій» (Константин Филипићи, 1773) и др. За разлику од «просто-сербскога» (Стефан Рајић, 1793) (детаљније в. Толстой, 1996 – в. овде стр. 199–207).

уверљиво означава нову етапу у развоју српске књижевности и књижевног језика не само зато што је то прва српска штампана књига чисто световног садржаја. Настављајући традицију српског штампања књига, прекинуту у XVII в., «Стематографија» први пут у српској локалној зони света Slavia Orthodoxa демонстрира директну везу са светом Slavia Latina. Жефаровић у својој књизи напомиње, и потврђује чињеницама, да је «Извраженіе...» написано «Пáуломъ Рíтеромъ в' дíалектѣ Латíномъ» и њим самим «изданное на свѣтъ и по егѡ (Жефаровићевом – H. T.) ураждёню на Славено-Сербской языке переведенное». Дакле, у датом случају превод није направљен с руског, «славено-росијског» или црквонословенског, што да је често представљало обично прештампавање, већ с латинског, што је омогућило прелазак текста из латино-словенске културне сфере у грчко-словенску сферу. Доцније су се овакви случајеви понављали у словеносрпској књижевности (упор. «превод» дела М. А. Рельковича «Сатуръ или дивий човекъ» на «просто-сербскій езыкъ», који је 1793. год. урадио Стефан Рајић). Идеје словенске узајамне повезаности и јединства добиле су у свету Slavia Latina у борби с турском, а делимично и с венецијанском експанзијом, свој јасан израз у XVI–XVII в. у Польској у књижевно-политичком покрету «сармати», а у Далмацији и Хрватској – «илира». Овај књижевни барокни «панславизам», већ у новом, али за њега погодном словеносрпском облику, настављајући свој развој у српској средини, не губећи своју пређашњу суштину, али окрећући своје одбрамбено «илирско оружје» не само и не толико против Турака, колико против германизације, уније и хабсбуршких прогона и претензија. Од радова Винка Прибојевића, Ивана Гундулића, Мавра Орбина и Павла Ритера Вitezовића иде директна идејна, а за дела двојице последњих аутора и текстуална веза с историјским творевинама словеносрпске књижевности XVIII в., о чему ће доцније бити речи. Важно је да је Жефаровићева «Стематографија» ово отпочела, а да је «Троношки летопис» (рукопис средине XVIII в., настао, изгледа, у Карловачком митрополитском окружењу) установио везу целокупног жанра не само са српском средњовековном летописном и родословном традицијом, него и с народно-епском традицијом. Тако је у словеносрпској књижевности настао у суштини нов «историјски» жанр, који је преживео стилску и језичку еволуцију и учврстио се низом значајних дела.

За преводе Х. Жефаровића и за стихове Павла Ненадовића који је с њим сарађивао карактеристичан је тринаестерачки силабички стих:

Двóе глáвни^м орлемъ злáтимъ Мóсква украшéнна.
К'Нáроду к' супoстата^м Окомъ приложéнна.
Нáродъ дéржитъ правиlнш, мечéмъ супoстáти,
побéждае^т ѿ страха врáгъ несмéть стáти.

(«Стематографија». На герб Москвы, л. 28 об.)

или:

усердіе елико Тебъ обѣщаєтъ
Христофоре почтённе! Книга ѿкриваєтъ
Иже токмо рукобю сию раз'гибаєтъ
Сице Вѣщаетъ
(П. Ненадович, «школь и ногда Карловачки^х Козачински^х ученикъ». –
Тамо же и панегирик Жефаровићу).

Следећа књига из поменутог списка – «Списаніе стагѡ Бѣліа Града Јерусалима» архимандрита Симеона Симоновића (Беч, 1748) наставља у славеносрпској књижевности жанр ходочашћа (иако у њој одсуствује моменат путовања). Она приказује већ прилично чист позни стари словенски језик руског типа, веома различит од језика Јеротеја Рачанина:

... И къ востоку наико вержение камене ѿ палатах дводыхъ есть великий, и преславный храмъ стагѡ гробы гдна прекрасный, и круговидный, имѣй труллы три во обра³ стыя троцы, и звоницу краснѣйшу и высоку... (с. 9).

Жефаровићеви и Симоновићеви текстови откривају свесну употребу прецизно нормализованог језика, далеког од народне основе и лишеног везе са србуљском традицијом.

Огледи нормализације пословног црквеног и грађанског језика средином XVIII века

Нормализаторским циљевима не само у сferи графике (штампане и рукописне), него и у области стила и просто књижевног језика, управљала се «Каліграфија» Захарија Орфелина, урађена у духу барокног манира средине XVIII в. Ова књига је у суштини била кратак зборник, који је давао узорке рукописа и текстова. Једном од таквих припада одломак текста о некаквом Кантору:

«Во Фрисландији в' Мѣстѣ Грѣнингу живяше иѣкій Мужъ именемъ Iwánnъ Канторъ, иже родииль едийнаго Сына, который разумъ имѣль, да онъ удобъ иѣчто в' умъ приняти, разуимѣти, и в' Ползу свою употребити мόжаше...» (л. 4).

Језик овог прозног одломка је прилично строго нормиран, као и језик закључне песме са силабичким стиховима чији почетак наводимо:

к' Гаждателю:
Кто болиѣ знаше той можетъ Грѣшки исправити,
аще токмо ѿ Любви хощеть сотворити.
В' злобѣжъ тебе сущаго к' сему азъ не ищу
ниже завистлива тя ко исправку взышу
(л. 1а)

У славеноруско ткиво језика вешто су уведени србизми *грѣшки*, *исправка* и сл., али је њихов број мали. Још мање их је у посланици-инструкцији митрополита

Павла Ненадовића «Краткое в Бгоподобающемъ тѣлу и крови хр^товой поклоненіи и врѣми тогѡ наставленіе...» (Карловци, 1758), коју је издао Орфelin. Ова поука је написана истим оним књишким језиком, али се одликује својеврсним повиšеним црквено-административним стилом:

Иакоже званиа нашегѡ, и при Митрополії сей бговрученного на^м кормителства и Правленія главное дѣло быти знаемъ и признаем, еже бгово вѣренныя намъ Овцы и Пажить дховную изводити, и яко Словесныя и душу разумную имущыя путеводити, какѡ бы Творца своегѡ ѿнегоже и бытіе и житіе свое имуть, подобающе славили и почитали, и такѡ себѣ земнаа и небеснаа, временнаа и вѣчнаа блга снискавали... (с. 4).

Број србизама у тексту Настављенија (обим 15 с.) веома је незнатан (звонцемъ ‘звонком’, приаворцемъ ‘манастирским сељацима’, да наложитса, обавезати’ и др.) и они се, по правилу, срећу у оним случајевима када у позном «словенском књишком језику» немају еквивалент. Црквено-административном језику у Војводини и у «Аустријским границама» уопште био је супротстављен, мада се од њега није много разликовао, световно-административни језик, тачније државно-административни језик декрета највише «ћесарске» власти, за разлику од другог, свакодневнијег, судско-административног и њему сличног језика.

Пето и шесто славеносрпско издање у две разматране деценије, које није било у вези с руском књишком продукцијом и традицијом, биле су «Привилегий диплома покровителна...» Леополда I, у преводу с латинског који је урадио Павле Ненадовић млађи (Беч, 1745) и «Регуламентъ србскому войничикомъ», који је штампао Димитрије Пандовић «типограф» (Блаж, 1748). Док је превод Павла Ненадовића млађег остварен у китњастом и правилном «словенском» стилу, како је и доликовало престоничком издању, провинцијални «Регуламентъ» још носи у ортографији црте србуљског периода, и његов језик, пославењен у знатно мањем степену од језика «Привилегија», чува српску народно-језичку основу.

Наводимо уводно обраћање из «Привилегија» и први члан из «Регуламента»:

Свѣщеннѣйшій клерѣ и славнѣйшій народа! Всеблагеннѣйшій, прещененнѣйшій, бголюбивїй, всечѣнѣйшии, преподобнѣйшии блгоговѣйнѣйшии высоки-блгв-родныи блго-племанити-родныи, блгв почтенныи, всѣ всаїкагѡ чиїна, сâна, степенѣ, чѣти, достоинства и имене въ славномъ народа сербскомъ...¹² («Привилегија...», с. 1);

¹² Интересантно је да у исирпном наслову «Привилегија», који, како је то често било у XVIII в., заузима читаву насловну страну, пише: «славному народу Иллуріко-Рассианскому» (од древне српске престонице *Raca* и земље *Rашке*). Тако је дато у издањима Дворске канцеларије и Мађарске дворске канцеларије, а у издању Дворске војне канцеларије само – «Иллуріческому».

Пéрвъ у въвому наглéдъ вáше будýће дужности наивише састоисе такођеръ Нáша Мл̄твеиша вóла имисáль есть да би упéть Регимéнти Разделéни Слáвонíски нарóдни краишни Войници на свíхъ мѣстах и краю кўда то Нáша наивиша слúжба изаповéсть Собомъ носила бýде... («Регуламéнть», л. 26).

Што се тиче утицаја латинске и немачке синтаксе, он се прилично јасно открива у оба текста и уопште у многим пословним (канцеларијским) документима.

Усмена сфера функционисања књижевног језика

Језик проповеди и драме

Као што је било речено, штампане књиге већ од средине XVIII в. прилично потпуно и јасно одражавају језичку ситуацију онога времена, иако је број ових књига још увек незнатан. Па ипак би наше представе биле осиромашене је донекле једнострane, уколико не бисмо имали у виду и појединачне, макар и ретке, рукописне текстове и усмену сферу, усмену употребу језика. Последње питање, питање усменог језичког функционисања, веома је важно за оцену улоге славеносрпског језика у српском књижевнојезичком процесу XVIII и почетка XIX в.

У наше се време с увереношћу може рећи да је од прве деценије свог утврђивања у српским земљама под аустријском царском влашћу, славеносрпски језик коришћен и у усменој форми. Ова усмена форма није се, изгледа, односила на говорни језик, већ је представљала пре усмену форму текстова славеносрпске књижевности, који су могли да буду забележени писано, али и нису морали да се бележе на тај начин. Реч је о двама важним и за српску књижевност новим жанровима, о проповеди и драми. Оба жанра су имала изразити барокни карактер и оба су настала под такозваним «руским» утицајем.

Карактер проповеди онога времена можемо наслутити на основу дела Јоаникија Гаљатовског, Лазара Барановића, Стефана Јаворског и Теофана Прокоповича. Заједно с другим филолошким наукама и уметностима, у српске земље је била унета и реторика, чији је значај, као и у Русији (в. Вомперски, 1970), добро схватан. Емануил Козачински, који је 1733. године допутовао међу Србе, био је ректор свих школа Београдско-карловачке митрополије, учитељ реторике и проповедник карловачке митрополитске Саборне цркве. Његов претходник је, као што је познато, био Максим Суворов. Неколико година доцније руски учитељ јеромонах Петар Михајлов био је проповедник у београдској митрополитској Саборној цркви. Савршено је очевидно да су руски посленици српског просвећивања с почетка друге трећине XVIII в. проповедали на «славенском», иако има основа за претпоставку да је њихов «славенски» рускога типа

био донекле посрблjen.¹³ Сремски Карловци и Београд били су у то време центри српског образовања, просвете, духовне културе. Пећ је била далеко, а године Пећке патријаршије биле су такорећи одбројане (била је укинута 1766. год.). И у културном, и у географском смислу ближи су били Коморан и Ђер на Дунаву, на граници српског расејања (дијаспоре) и Мађарске, где је на језику веома близком народно-разговорном проповедао Гаврило Венцловић. Његовим покушајима стварања српског књижевног језика на народној основи било је суђено да се учврсте и победе тек век касније, у Вуковим временима, а дотле су представе о ауторитативности «славенског» језика, зависне од примања и признавања књижевно-разговорне диглосије, а нешто доцније и од тежње за утврђивањем одређеног система жанрова и с њим повезаног система «штилова» (језика) – биле препрека увођењу народног језика не само у целокупну српску књижевност, него у појединим периодима, и у њене појединачне делове. Српски народни језик привремено је био склоњен на периферију књижевности и на периферију дијаспоре, како се то десило с Венцловићевим проповедима или с текстом «Регуламента», који је издао Пандовић. У Русији тога времена, а и нешто касније, народни језик није уопште добио књижевна права, без обзира на одређене покушаје да се пише «подлым» језиком (у XVIII в. В. К. Тредијаковски и др., у XIX в. В. И. Даљ и др.).

Језик драме¹⁴ је у разматраном периоду био у свим случајевима славено-српски¹⁵, тј. исти као и проповеди М. Суворова и Е. Козачинског. Ове драме су

¹³ На ову мисао упућују поједине чињенице употребе «србизама» (србизама – у односу на руски тип позног старог словенског језика) у неким текстовима који, истина, нису проповеднички. Петар Михајлов «школы бѣлградскія магистеръ и слова Божіѧ порповѣдникъ» у свом писму Василију Димитријевићу, епископу Будимском (града Будима), писаном 14. VI 1738. год. на рускословенском језику користи изразе и речи као што су *немира ватра, стояти не имам зачим, Турци поробили и поарали* (Грађа, 1958, с. 251). У писмима и извештајима М. Суворова Синоду срећу се речи као *кров* (што може бити и славенизам), *чувати, снабдѣвались* (мада је последња реч могла и да не буде србизам, те је треба потражити у руском пословном језику с почетка XVIII в. В. Кулаковский, 1903, с. 101, 119).

¹⁴ Истраживање српске историјске драме дато је у иссрпној монографији: Ерчић, 1974.

¹⁵ Термин «славеносрпски језик» настао је у XVIII в. по узору на термин «славеноросијски» језик (доцније је био познат и «славенобугарски») и најчешће је, изгледа, означавао књишки, обично мешовити језик, супротстављен простом, некњишком језику, који су поједини писци ипак допуштали. Крајем XVIII и почетком XIX в. овај термин се умногоме десемантизовао и могао је, као код Вука (в. његову «Пѣснарицу» 1814. год.), да означава српски језик уопште. Поједини српски лингвисти (у последње време А. Младеновић и др.) почели су овај термин да користе за одређење језика краја XVIII в. помешаног, «средњег» типа (в. Толстой, 1978а, с. 309; в. овде стр. 134). Ми га користимо у оба значења и случаја. Али у првом случају, када се чува термин XVIII в., обично додајемо конкретизацију, на пример, «славено-српски» («славеносрпски») језик на руској основи.

учили ученици и изводили их под руководством учителя, те је зато овај вид театрског приказивања називан «школска драма». Ова драма је била добро позната у XVII в. у Пољској, затим у југозападној Русији, као и у Московској Русији; доцније ју је сачувала петровска и постпетровска Русија. Кијево-Могиљанска академија, чији је васпитаник био Е. Козачински, неговала је овај вид барокне уметности. Природно је што се Е. Козачински потрудио да га пренесе Србима и у том циљу је 1736. год. написао «Трагикомедију», коју је његов ученик Јован Рајић назвао доцније «Трагедија сирђчја печална повељств о смрти послѣдњага царя сербскага Уроша пятага и о паденіи сербскага царства». Е. Козачински је изабрао историјски саже, при том из српске историје, што је карактеристично за општу историјско-барокну тематику српске књижевности XVIII в. Вероватно је у складу с овим китњаст, узвишен, «књишико-славенски» био и језик драме. Морамо да прибегнемо речи «вероватно», јер текст Козачинског није дошао до нас: постојао је само препис Саве Рајковића (1780. год.), а доцније је, године 1795, трагедију «пречистио и исправио» Јован Рајић (в. Толстой, 1978а, с. 303; в. овде стр. 129). Рускославенска основа и срж овога језика не подлежу сумњи, али је, мора се претпоставити, било и извесних србизама, којима се може приклучити и природа акцента. «Славенске» речи као што су *глава*, *врата*, имале су најчешће акценат на првом слогу *глáва*, *врáта* (као у српском народном језику: *глáва*, *врáта*), а не на последњем слогу као у руском «словенском» стилу XVIII в.

О овоме могу да сведоче текстови у стиховима типа:

Подъ милостивѣйшу римскую державу
Ей же и днѣсь смиренно приклоняемъ главу.

(Э. Козачинский. Из «Пролога» к «Трагекомедии»)
Какѡ Коѣ Црѣтво бѣ Коѣл природи

Какѣмъ щитомъ оружно, Кѣцы Егѡ плоди

(Х. Жефаровичъ, Стематографія, л. 12)

Могуће је да су управо акценат и начин изговора спадали међу важније црте, које су српски тип позног старог словенског језика разликовале од руског типа а и српску варијанту «високог штила» руског књижевног језика XVIII в. од руског оригинала. Било би потребно да се с ове тачке гледишта проуче сви акцентовани и сви текстови у стиховима словеносрпске књижевности.

На несагласност гласовне форме речи и њеног графичког «словено-српског» (рускословенског) облика у пракси Срба онога времена указивао је Орфелин у свом буквару «Пéрвое учéніе хотáющимиъ учíйтися книїгъ писмены Славéнскими называéмое Буквáр...» Венеција, 1767). Он је истицао да Срби уместо *во имја* (како је написано *во имја*) изговарају *ва име* или *у име*, уместо *хвали*, *хвали тѧ*, *Христо́с* – *вала*, *ваљу те*, *Ристос*, уместо *лѣпота*, *лѣпый*, *лѣпъ*.

— лепота, леп (има се вероватно у виду одсуство умекшавања испред јата) и др. (в. Успенский, 1968, с. 29–35)¹⁶.

Јован Скерлић је сматрао да је у XVIII в. «славеносрпски» временом постао разговорни језик виших слојева. Он је писао да је «славеносрпски језик прешао не само у књижевност, но из цркве, школе и књига стао је прелазити и у народ и образовање становништво, нарочито ученици и школовани људи почели су га употребљавати и као живи говор... У Сомбору, на пример, у доба када је Вук Каракић отпочео борбу за народни језик, за говор „подлeйших людeй“, рускославенски био је тако распрострт у тамошњем српском грађанству, да су и жене „славенствовале“ (Скерлић, 1923, с. 152).

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК КОД СРБА ОД 1760. ДО 1780. ГОДИНЕ

Друга половина друге четрдесетогодишњице, тј. период од 1760. до 1780. год., одликовао се снажним успоном штампане продукције код Срба, учвршењем позиције славеносрпског језика са снажном руском обвојеношћу, који се у многим случајевима само у малом броју црта разликовао од руског језика одређених текстова XVIII в., ширењем жанровског репертоара српске књижевности, повећањем броја оригиналних творевина, снажним јачањем световне струје у преведеним и преводно-компилативним делима. За ових двадесет година однос између штампане и рукописне продукције јако се променио у корист прве, која је апсолутно преовладала, те је од овога времена, као и у Русији, српска рукописна традиција почела да нестаје, а у XIX в. се с праксом преписивања сасвим прекинуло. Вероватно је последње крупно рукописно дело био Троношки летопис. У ове две деценије готово читава српска издавачка делатност била је повезана с двема типографијама – с венецијанском Димитрија Теодосија (од 1758. год.) и с бечком Јосифа Курибека. С појавом Курибекове типографије (1770. год.) штампање српских књига у Венецији доживело је снажно опадање, а затим је и сасвим престало. Неколико књига и карата било је одштампано у Сремским Карловцима.

Ако је у периоду 1740–1760. г. објављено 13 књига, онда их је у периоду 1760–1780. г. штампано преко сто¹⁷.

Од овога броја око четрдесет књига још је увек црквеног, конфесионалног карактера. Али и ових четрдесет књига по свом садржају одражавају струјања седамдесетих и осамдесетих година просвећеног века. Поред јеванђеља (1764)

¹⁶ У септембру 1975. год. опазио сам сличну појаву у фрушкогорском манастиру Крушедолу Уместо «и нынѣ и присно и во вѣки вѣковъ» на вечерњи су изговарали «И нынѣ и ѿвек и ва вѣёки вѣёковъ». Слична одступања су неканонска и «дијалекатска». Уз то, она се тичу лексичке стране језика.

¹⁷ У библиографији Г. Михаиловића наводи се 120 бројева, али под засебним бројем иду и друга издања, и књиге штампане на латинском језику (6 књига).

псалтира (1761, 1764, 1770, 1771, 1779), октоиха (1764), требника (1761), часослова (1766, 1777), месецослова (1765, 1771, 1778), јутарњих и вечерњих молитви (1771), вакршњих служби (1772) и сличних текстова на старом словенском (црквенословенском) језику позне руске редакције, биле су издате књиге као што су «Православное исповѣданіе вѣри» (Ореододос' омологіа – 2-го изд. 1763), «Кратка сказанія» (1767) и «Діалогіонъ» (1775) Теофана Прокоповича, синодални «Катихизис малый» (1766) и «Проповѣдь или слово въ искущении» и «Слово о грѣшномъ человѣку» Гедеона Криновског (1764)¹⁸.

Посебно треба издвојити издања у Римнику (1761) и поновљена издања у Венецији (1765) «Правила молебна Стыхъ сѣрбскихъ Просвѣтителей», познатих под називом *Србљак*, које садрже службе српским свецима. Не само предговор, који је писао издавач Синесије Живановић, епископ Арадски, него и сам текст, чији је извор био рукопис монаха Максима из Раковице (1714), одражава позну црквено-рускословенску језичку норму. Аналогни су у језичком смислу и «Канѣны прпѣбныхъ и бгonoсны^х оць Нáшихъ Сумеѡна и стѣтѣла Саввы сербскихъ» (1776), које је редактирао хиландарски јеромонах Теодосије. «Канѣны» се завршавају поговором карактеристичним за средњовековну традицију, у коме се спомиње извршена замена редакције: «Любѣзно же молю и колѣнъ касаюса всѣхъ прочитающихъ, или преписующи^х сїа тетрадійцы, въ погрѣшеніи, аще нѣгдѣ обрѣщется исправляйте и прощёнію нась сподоблайте: понѣже имѣхъ извѣдъ не тѣкмо въ сложеніи, но и въ рѣчи сѣлѣ дрѣвнеи и сегдѣ рѣди вѣликъ труждъ имѣхъ, исправля погрѣшности егѡ». Савршено је очевидно да су обе ове књиге служиле не само и не толико богослужбеним циљевима, колико циљевима учвршења националне самосвести. Оне су, исто као и Троношки летопис, «росијски» превод књиге Мавра Орбина «Книга историографія» (1722) и друге књиге историјског садржаја, у тешким условима турске владавине и аустријско-мађарског господства, подсећале на славну прошлост, на епоху српске државности, на духовну и политичку независност српског народа. Теодосије Хиландарац припремао је за штампу «Каноне св. Симеона и св. Саве» отприлике у исто време када је у тој истој «ставропигіјалной чудотворной славено-сербской

¹⁸ На насловној страни «Проповѣди» Гедеона Криновског било је одштампано: «изъ Рѣссийскаго на Славено-Сербский азыкъ переведенное въ Новомъ Садѣ» (преводилац је, вероватно, био Захарија Орфелин), а после наслова «Слова» Криновског стоји: «изъ Московскаго на Славено-Сербский азыкъ переведенное ѿ И. Р. (Јована Рајића – Н. Т.) въ Карловицѣ Сурмиискомъ». Потребно је, међутим, напоменути да је у оним временима у појам «превод» улазила и обична редактура текста, замена појединих речи, облика и израза другима, а не само транспоновање текста с једног језика на други. Уз то је карактеристично да су оваквом преводу биле подвргнуте само проповеди у које се, узимајући у обзир њихову функционалну страну, допуштало увођење народних језичких елемената.

Лаврѣ», после путовања у Сремске Карловце (1761. год.), један од првих и крупних посленика бугарског препорода отац Пајсије Хиландарски писао своју «Исторію Славеноболгарскую» (завршена у манастиру Зографу 1762. год.).

Прилив руских књига конфесионалног и неконфесионалног карактера није у овом периоду слабио него је јачао. Колико је значајан био утицај руске књиге показује чињеница какво је издање у Венецији (у Теодосијевој штампарији) књиге «Апоѳегматы то есть каратких витіеватыхъ и нравоучительныхъ рѣчей...» с податком на дну насловне стране: «В Санктпетербургѣ 1765 года». У Петербургу је, заиста, од 1711. до 1781. год. било девет издања (у Москви само једно издање – 1716. год.) ове популарне књиге преведене с польског. Издање из 1765. год. с напоменом «переведены съ польского на Славенскій азыкъ» било је, међутим, венецијанско, а не петербуршко, иако су текст и језик текста одговарали руским издањима¹⁹. Срби су радо примали овај фалсификат, али су се с великим опрезношћу односили према унијатским «фалсификатима» и из тог разлога су с подозрењем одбацивали буквар који је 1774. год. у Бечу издао Ј. Курцбек («Началное учёне человѣкѡмъ хотащымъ учїтисѧ славенскому чтénю») и у који је поред буквара Теофана Прокоповића, молитви и стихова из Катихизиса митрополита Платона (Левшина) унет немачки буквар; међутим «Букварь или начальное учение хотащымъ учїтисѧ книгъ писменыи славено-сербскими», који је исти Ј. Курцбек издао 1770. год. у Бечу, а који је у суштини тачно и дословно прештампани руски буквар Кијево-Печерске Лавре²⁰, уживао је поверење Срба²¹.

Уџбеници и грађанске одлуке, њихов карактер и језик

Почетничко-граматичка, школска књижевност заузимала је знатан део свих издања српских књига за поменути период. Било их је петнаест, а тò значи да је

¹⁹ Слично је било и с једним другим издањем истог Димитрија Теодосија, с делом «Послѣдованіе молебна за болащаго» (Венеција, 1763). Место издања није наведено на првој страни, али је на самом крају брошуре, на 12. листу речено: «Печатано въ цркѣвѹщемъ Градѣ Москвѣ аѣдѣ г. Находится (тј. налази се у продаји – Н. Т.) въ Типографіи Грекоправославной код' Димитриа Феодосія».

²⁰ Кијево-печерски буквар имао је исти наслов, једино је уместо речи «славено-сербскими» стајало «славенскими».

²¹ За буквар који је Курцбек издао 1774. год. Г. Михаиловић пише: «Срби нису хтели да купују овај буквар, него су тражили кијевско издање, које је Курцбек прештампао 1770. год. (Михаиловић, 1964, с. 121). Издавањем кијевског буквара отпочела је и делатност Курцбекове штампарије. Имајући у виду популарност Кијевског буквара из 1751. год., Д. Теодосије није оклевao да га 1775. год. штампа поново.

на сваке три књиге конфесионалног садржаја долазио један буквар или уџбеник за почетнике. Поред поменутих, издавани су и латински буквари. Такви су били Орфелинов «Латинскій букварь», штампан у два ступца с латинским и рускоцрквенословенским («славеносрпским») текстом (1766), Орфелинови «Первые начатки латинского языка» (1767), у којима су били обједињени граматика Р. Доната и Целаријев речник-лексикон «въ пользу и употребленіе Сербской юности» а преведени «на Славено-Сербскій языкъ». Уџбеници немачке граматике такође су били написани на рускославенском, тј. на «славено-сербскомъ языкѣ» («Нѣмецкая грамматика» Стефана Вујановског 1772. и «Начало Ученіа... писмены нѣмецкими» Саве Лазаревића, 1774. год.). Паралелан немачко-«славеносрпски» текст био је примењен и у посебном руском упутству за учитеље писања, читања, аритметике, немачког језика, марљивости и сл., названом «Ручная книга потребнаа магистршмъ Иллурическихъ Неуніатскихъ малыхъ школъ...» (1776). Превод ове књиге И. И. Фелбигера на «славянскій» и редактуру текста урадио је Теодор Јанковић де Мирјево²². Тако се и приликом предавања латинског и немачког језика уводио и користио славеносрпски, што га је чинило својеврсним живим језиком интелигенције, језиком обучавања у сваком случају.

Посебно је интересантан буквар Захарија Орфелина «Пéрвое учénie хотáщымъ учítися книгъ пи́смены Славéнскими...» (1767). Без обзира на његову компилативност која се исказала у повођењу за немачким и другим изворима, а понекад и у њиховом директном коришћењу и преписивању, буквар се мора сматрати веома интересантним и по замисли, и по остварењу, и по строго нормираном језику, и по низу изјава, садржаних у «Предъувѣдомлени»и, о којима је већ било речи. Важно је и то да су у Буквар уведени елементи егзактних наука – аритметике, астрономије, географије и, на крају, историје. Поред књига прелазног црквено-световног садржаја, какви су били месецослови (изд. 1765 – прештампано с московског оригинала, 1771, 1776, 1778 – два издања), штампани су календари (1766, 1767), праћени световним материјалом и, најзад, књиге чисто световног садржаја. Део њих чинили су преводи, део – оригинални.

За разумевање језичке ситуације 70-их и 80-их година XVIII в. потребно је имати у виду да су и званичне бечке грађанске и правне одлуке – закони, наредбе, прописи издавани на славеносрпском језику рускославенске редакције.²³ Познато је неколико штампаних текстова, прилично разноврсног садржаја и намене: закони («Преданія» или «Регуламенти»), школски устав, одредба о таксама за црквене обреде.

²² Овом познатом просветном посленику, који је у Русији под Катарином II заузимао висок положај и који је активно организовао народне школе, припада такође « Азбучнаа дцица» (Беч, 1776–1777) – лист с приказом словенских уставних ћириличких слова.

²³ Први њихов преводилац на славеносрпски језик био је Павле Ненадовић Млађи, карловачки митрополијски секретар и песник.

Наводимо примере овога језика:

Мы́ Máría Thérézá бжёю мл̄тю римскаа кесарица, вдова... (л. 1а). Между ми́шгими йнными, по изискáнью Нáмъ Ѧ Бѓа дáрованныя Вла́сти, и мбюющыми са стараньами незабывáемъ тákожде и w произведенїи бѓгополúчїа, во ведéнии же добрїа наредбы. Нáшего вѣрнаго Иллѓрїческакѡ Нарóда, ма́терное имѣти попéченїе...

(почетак закона, л. 2а. Беч 1771; паралелни латински и славеносрпски текст).

Мы́ Maríа Thérèza... [итд.] На всáкомъ мѣстѣ провїнциалнагѡ прїдѣла Нáшегѡ Темишварскагѡ Баната идѣже домовитїи быватели и неунїтскагѡ исповѣданїа либдїе свою собственную парохїю имѣютъ тамш къ наставленїю юности ихъ и неунїтскаа трївїална школа да будетъ...

(из школског устава, с. 1 и 3, Беч 1776; паралелан текст немачки и славеносрпски).

Уставленіе. Парохїалныя штоларныя плаћи за неунїтскїй воинственный и провїнциалный предѣль, Митрополїтскїа. Бачкїа, Будимскїа, Аркадскїа, Вершачкїа, и Темїшварскїа Епархїахъ, такожде же и за Провїнциалный предѣль Пакрачкїа епархїи.

За вѣнчанїе бѣз разнствїа первогъ, второгъ или трећегъ брака, аще и удовица младогъ момка, или удовацъ дѣвицу узме, во обще 1 фл. 8 кр. || За погребъ дѣтета до 7 година съ водоѡщенїемъ заедно 1 фл. 12 кр. || За погребъ нѣкоегѡ Ѧ 7 година старећъ лица, или мужескагѡ или женскагѡ пола Ѧ болѣхъ газда 5 фл. 8 кр. || Ѧ средныхъ газда 3 фл. 80 кр. || Ѧ слабыхъ газда 48 кр. А Ѧ верлѡ сиромашнихъ ништа, негѡ такови да се погребу туне и бѣз сваке плаће и власть, коа се находитъ у мѣсту, или Регементскїй и Компанїйскїй Комменданть да има на то шпаснѡ позорствовати.

(«Уставленіе», с. 1, Беч 1777–1778).

Језичке разлике између два прва и последњег одломка су очигледне. Ако се прва два прилично строго придржавају «славеносрпског» језика руског књишко-словенског модела, онда трећи представља мешавину «словенског» и српског уз превагу последњег. У «Устављенију» су читаве реченице написане на српском народном језику («а од врло сиромашних ништа, него так(o)ви да се погребу... без сваке плаће»), док су насловна страна одлуке и њена прва реченица урађене у «славенском» духу. У «Славенски» стил треба уброяти и речи типа *туне, шпасно, позорствовати, нѣкоегѡ, мужескагѡ*.

Исто тако није тешко уочити различиту функционалну усмереност, ауторитативност и стилску суштину првих двају и трећег текста. Битно је, међутим, то да је «славеносрпски» руског модела био признат и примљен не само на право-славном митрополитском двору у Сремским Карловцима, него и на бечком

царском двору, што му је придавало несумњиви авторитет. Ако је језик буквара, граматика и разних граматичких и филолошких упутстава био «славеносрпски» руског модела у прилично чистом виду, онда је језик приручника за егзактне науке, за математичке науке, језик уџбеника аритметике био мешовит. У њему се «славеносрпски» појављивао у неким случајевима упадљиво, у неким пак случајевима блеђе на фону народног језика. Овакав амалгам се више осећао у лексици и у мањем степену у граматици и фонетици. Као што је познато, у Русији су у XVIII в. коришћена два основна приручника – «Граматика» Мелетија Смотрицког (и њене прераде) и «Аритметика» Леонтија Магнициког. Обе књиге су биле написане на старом словенском језику позног руског (московског) модела, обе су до Ломоносова, тј. до његове «Росијске граматике» и других дела, биле веома тражене. Ако је «Граматика» Смотрицког извршила на Србе, несумњиво, велики утицај и појавила се прилично рано у њиховој средини, с «Аритметиком» Магнициког то није био случај. Аритметички уџбеници појавили су се код Срба релативно касно и на њихов садржај и структуру утицали су одговарајући немачки узори. Њихов језик је, као што се из доле наведеног одломка види, био створен на сопственој, с руским језиком компромисној основи:

Предисловіе до Читателя: Мое намѣреніе небыло отнюдь на ову маленкую книгу, Титулованную АРИӨМЕТИКА Предсловія правити, потому что она сама по моему мнѣнїю довольно есть за себе читателя увѣдомити, что она сирѣчь способна състь єднога свога невѣжду наставити на свой путь, кромѣ коега почти неможно никакву тговину отправлати, или кратко сказать: кромѣ коега нитисе ща може купити ни продати; но между тымъ пришло мени на паметь нѣкоихъ нашихъ науке лишенныхъ а Богатствомъ снабдѣнныхъ Сербовъ рѣчъ, що Они противъ Ариометиковъ Обычай имаду говорити; Ласное прохесапити, кадъ человѣкъ само новаца имаде.

(Василіс Дамановичъ. Новаа сербскаа Ариометика... Въ Млеткахъ 1767, с. 3).

Писање предговора и размишљања о аритметици није имало традицију код Срба. Могуће је и да је из овог разлога наведени одломак лишен јединства језика пре свега, као што је већ споменуто, у лексичком смислу. Ова разноликост ипак није хаотична, већ је у извесној мери мотивисана. Говор «богатством обдарених, али науке лишених Срба» чува се готово без измена – «ласно је прохесапити, кад људ ће (требало би људ – Н. Т.) само новаца имаде» (облик типа имаде карактеристична је војвођанска црта), ауторски је пак говор на неким местима веома близак руском говору XVIII в. – «потому что она сама по моему мненију довольно јест за себе (србизам, на руском би требало о себи) читатеља увѣдомити», а на неким местима српском народно-разговорном језику – «кроме (требало би осим) којега нити се шта може купити ни продати». Макаронизам језика предговора је симптоматичан, али је битнији језик аритметичких термина, специјални језик. Он је такође тек прожет славенизмима, али не може бити назван «славеносрпским», јер је у њему немало латинизма, германализма, турцизма и, наравно, народних српских речи. Такве су: *цифра*, *броеніе*, *значение*,

тежина, мѣра, шпеціес ('фактор'), *пропорціа, рачунъ, ракамъ* и сл.²⁴ Доцније је ова терминологија очишћена од низа страних позајмица и стабилизовала се, али овај процес спада већ у почетак и средину XIX в.

Ако је научни математички (аритметички) стил био тек у стадијуму настанка и представљао разнородан спој генетички различитих елемената, онда се научни историјски стил пред разматрани период прилично чврсто стабилизовао. Он се, ипак, не може назвати «научним» у строгом смислу те речи, јер су историјски описи тога времена била приповедања и у том својству су се приближавали приповедачким делима, што је чак појединим историчарима књижевности (М. Павићу) дало повод, вероватно не сасвим оправдан да «Житie и славныя дѣла... Петра Великаго» сматрају првим српским романом (Павић, 1963, с. 103). И поред тога, овај стил је у другој половини XVIII в. у поређењу с другим жанровима опслуживао велики круг готово увек обимних дела.

Историјски стил код Срба

Историјски стил је имао своју историју и традицију у руском књижевном језику XVIII в. Ово се може рећи и за књижевни језик Срба исте епохе. Не губећи везу с језиком и духом средњовековног србуљског летописања, гроф Георгије Бранковић је на самом почетку XVIII в. у својим «Славеносрпским хроникама», које су до дан-данас остале у рукопису, предложио нови историјски приступ прошлости, заснован на поклањању пажње изворима и изграђен на бројним цитатима и новом маниру писма и језичког стила. Троношки «родослов» (или «летопис»), створен, изгледа, средином или чак у другој половини XVIII в., као да је у још већој мери чувао старе средњовековне летописне традиције, што је неке истраживаче XIX в. и наводило на погрешно датирање текста (Шафарик, 1853; в. такође Радојчић, 1931), али су у поређењу са старим летописима XVI–XVII в. његови извори већ другачији, пуноћа (обим) текста је знатно већа и језик је стари словенски (црквенославенски) позне руске редакције с појединим српским и србуљским елементима.

Овај језик је био већ унеколико архаичан за време када је текст настајао, али је по свој прилици српска манастирска средина утицала на његов избор:

Сѧ исторіѧ ю сербскихъ царѣхъ и кралѣхъ, юже преписахъ азъ іеромонахъ Йосифъ троношацъ, на пользу всѣмъ желающимъ знати; тѣмже молю вы оцы и братіѧ, ѿ погрѣшеніи аще негдѣ вбрешишете, прочитающе или преписующе сѧ тетрадійцы, исправляйте и мене прощенію сподобляйте понеже и во письменахъ есть весма грубо, вбаче во словахъ есть жалостно, и умилно, можетъ бо (са) изъ ѿ каменныхъ сердецъ слези пролити (са), понеже и во мнѣ бѣ сердце затверждено,

²⁴ Стране речи XVIII в. види у речнику: Михајловић, I–II.

шбаче преписую и чтећи, много горкихъ суза проливахъ; тако и ти любезный читателю со усердіемъ сіа прочитай и будеши слези проливати. ѿ рождества Христова 1791 месеца фервара у монастырѣ троноши.

(предговор монаха Јосифа, с. 20).

Мати же уроша цара по лѣтѣ единомъ, чрезъ пастирѣ овчихъ иже видѣ на томъ мѣстѣ, идѣже бѣ светыи урошъ, столпъ огненъ досажуши къ небеси чрезъ всю ношь; также сказавъ многимъ, еже и прочіа ноши таки видѣша, и ѿбшедше холмъ той человѣци веси ближайшиа нeshбреоша...

(Шафарик, 1853, с. 75).

На смену овоме стилу и језику дошао је већ световни «славеносрпски» језик руског модела, који се у датом жанру историјског приповедања 80-их и 90-их год. XVIII в. мало чиме разликовао од руског књижевног језика тога времена. Незнатне и ретко сретане разлике од руског тичу се углавном лексичке сфере, о чему ће доцније бити речи. Оваквом преласку на «славеносрпски» руског модела у историографским текстовима вероватно је, поред општег процеса развоја књижевног језика XVIII в. код Срба, допринело и постојање превода Херцеговца Саве Владиславића Рагузинског «съ італіанскаго на россійской языку» дела Мавра Орбина «Кнїга історіографія початія имене, славы, и разширенія народа славянскаго...» (СПб, 1722). Овај рад је, као што је познато, утицао на многе јужнословенске историчаре XVIII в. (в. Радојчић, 1956, с. 21–35).²⁵

Године 1765. у Венецији је изашла књига под називом «Кракое введеніе въ історію происхожденіа Славено-Сербскаго народа. Бывшихъ въ Ономъ владѣтелевъ Царевъ, Деспотовъ или владетельныхъ Кназевъ Сербскихъ, до времене Георгія Бранковича, послѣднаго Деспота Сербскаго. Сочинено и изъ разныхъ Авторовъ нотами изаснено Пауломъ Юлинцемъ находящимся въ Россійской Императорской Службѣ Военной. 1765.»

²⁵ Интересантан и, вероватно, једини случај издавања «славеносрпске» књиге латинском графијом десио се 1770. год. у Будимпешти, где је била штампана (због недостатка ћириличких слова?) Kniga istoriografija o narode slavenskom, I o xitii ih irazssirenja derxavstva ih Sobranaja izmnogih Istoricseskikh knig Crez iz deveniem Raba Boxia Joanna Radicha Kotori rodilsa vo Bossanskoj zemli vo Grade novo prozvanom Saraeve, sei on potrudilsja privesti siu Istoriju Italicseskago i Grecseskago jazika na Slaveno-Serbski Jazik, za spomen svoemu Otcestvitu i napecsatanna vo Kralevskoi svobodnoi varossi Pesti bliz reki Dunava priamo stolicsnago Grada Ungarskago Budima leto Gospodne 1770 Ju 6. U Pestи sa slovi Ejtzenbergovi 1770. Ова књига фактички представља прештампано издање с веома незнатним текстуалним (скраћења и додаци) али не и језичким изменама једног дела руског превода књиге Мавра Орбина «Кнїга Исторіографія», који се тиче историје Босне. Сам издавач Јован Радић био је православни босански Србин. Његово издање је први покушај преношења читавог штампаног руског грађанског текста у латинску графију.

Као што се из текста прилично обимног наслова види, језик ове књиге је «славеносрпски» рускога модела. Истог је типа и језик дела двојице истакнутих српских писаца и културних посленика XVIII в. – Захарија Орфелина и Јована Рајића о којима ћемо говорити.

Прозни преводи П. Јулинца и њихов језик

Књижевна делатност Павла Јулинца није се ограничила његовим «Кратким введеніемъ», него се наставила у следећој деценији издавањем двају преведених књига – историјског романа француског писца Жана Мармонтела «Велізарій» (Беч, 1776) и поучно-философске књиге другог Француза – Шарла Ролена, која је у преводу била именована као «Путь къ постоаннѣй славѣ и истинному величеству то есть: часть нѣкаа изъ книгъ, парізкїя Академіи бывшагѡ ректора Ролена въ еже какѡ предати, и учитися добрымъ наукамъ. Изъ французскагѡ на славено-Сербскій языкъ преведена... Въ Віеннѣ Аустрійскої 1775».

Преводи П. Јулинца, уведени у употребу српског читаоца, снажно су раширили састав жанрова и живље означили прелазак српске књижевности ка новим књижевним правцима. У преводу «Велізарія» Жана Мармонтела записано је «изъ французского на славенскій азыкъ преведенъ» и у оба случаја (тј. и приликом превођења књиге Шарла Ролена) није споменуто преводиочево име. «Превод» Мармонтелове књиге био је највероватније начињен са руског превода (у Русији је било неколико издања и у руском преводу је учествовала и Катарина II) и он је, по свој прилици, био сведен на знатно редактирање и архаизацију руског текста.

Наводимо одломак из романа «Велізарій»:

Во времѧ старости Імператора Юостініана, греческаа держава истощившаа силы своѧ, приближашесѧ паденїю. Всакій образъ правленїя пренебреженъ бысть: законы въ забвениї, приходы цркви въ разграбленїи, воинство же въ бездѣлїи разлабѣ. Імператоръ войною утруженій покупа же въ со всѣхъ странъ миръ цѣною злата... («Велізаріи г҃дина Мармонтела Академіи Французскагѡ азыка члена изъ французскагѡ на славенскій азыкъ преведенъ... Напечатанъ въ Віеннѣ... 1777», 2. изд., с. 9).

Ј. Скерлић се поводом овог «превода» изјаснио веома скептично²⁶, а Б. О. Унбегаун је исправно уочио: све док се не изврши поређење и анализа руског текста Мармонтеловог «Велизарија» и текста који је издао П. Јулинац, дотле је

²⁶ «У овом преводу («Велизарија». – Н. Т.), као и у својој историји, Ђулинац [Јулинац – А. М.] се показује и као рђав зналац језика и као слаб писац» (Скерлић, 1923, с. 212).

рано доносити категоричке судове (Unbegaun, 1935, p. 44). Ипак се, не улазећи у детаље и питања порекла текста, може рећи да Јулинчеви «преводи» одражавају «славеносрпски» језик снажно израженог руског модела и да се по овом обележју приближавају славеносрпским текстовима Захарија Орфелина и Јована Рађића.

Делатност и језичка пракса Захарија Орфелина

Захарије Орфелин је у разматраном периоду 1760–1780. год. био најплоднији, најсвестранији и најоригиналнији српски писац по замислима и њиховом остварењу. Међу писцима свога времена био је прво световно лице. Иако се, истина, пред крај живота приклонио монаштву, ипак га није примио. Будући према условима онога времена човек без специјалног образовања, успео је да прилично рано постане добар научник, писац, теолог, сликар, гравер, калиграф, издавач и популаризатор знања из бројних области духовне и материјалне културе. Довољно је рећи да се од 106 књига и издања (не рачунајући шест на латинском језику), изашлих у разматраном периоду, 27 књига и издања појавило било уз учешће Захарија Орфелина, било из његовог пера или резбарског длета, тј. не мање од четвртине укупног броја. Управо је зато његова улога у историји српског књижевног језика XVIII в. веома важна.

Године 1760. Захарије Орфелин је у Венецији издао «Оду на воспоминаніє вторагѡ Хрѣтова пришествїа по образѣ пѣсны Лвѣ премѣдрагѡ Царѧ Греческагѡ Ёллїнски Стіхами по Ђлфавїтѣ Сложённаа А на славенски Гѣдиномъ Пароеніемъ Ёпѣкпомъ Приведеннаа Стіхами же Славенскими Захаріемъ Орфеліномъ Ѓрхї: Ёпѣко: Мітрополитски Ёллїрїчески Канцеллістомъ оѣстроенна». Иако је извор ове оде био руски и она самим тим, као и многа друга дела XVIII в., с чисто књижевне тачке гледишта, није оригинална, ипак је то прва ода у српској књижевности.²⁷

²⁷ Потребно је напоменути да су српски историчари књижевности с почетка XX в. Ј. Скерлић, Т. Остојић и др. имали претерано критичан и једностран осуђујући став о развоју српске културе и књижевности XVIII в. и о условима тога развоја. Тако је, истражујући Орфелиново поетско стваралаштво, Т. Остојић писао: «Он улази у необрађено поље, излази пред друштво које нема интереса за уметност; дилетанти, о којима нико не води бригу, почињу састављати песме на језику неспретном за стихове, у стиховима страним и необичним. Нема ни трага неке самосталности у стварању. Све је руска имитација: и књижевност, и језик па и сва култура. У таквим скученим приликама не можемо ни очекивати великог ствараоца. Орфелин према свом темпераменту и дару није човек великих дела ни големих концепција...» (Остојић, 1923, с. 95). Уз сличан приступ морали бисмо се у много чему одрећи и самосталности руске културе XVIII в. О проблему «свог» и «туђег» в. нешто детаљније: Толстой, 1977, с. 276; в. овде стр. 53–64. Нови истраживачи већ не поричу Орфелинову оригиналност и истичу његову тежњу да утре нове путеве у историји српске књижевности. В.: Чонсон, 1966.

Годину дана касније, такође у Венецији, али већ анонимно, Орфелин на славеносрпском издаје епску песму састављену од 26 четворостиха, под насловом «Горестный Плачъ славныхъ иногда Сербіи своихъ царей, кназей, вождовъ, Градовже, земель лишенныхъ и на чужихъ Предѣлехъ въ жалостномъ подданствѣ сѣдащыя».

А после још годину или две ова књижица поново излази у Венецији под нешто изменјеним и скраћеним насловом «Плачъ Сербіи Еаже Сыни в' Различныхъ Государства разсѣалиса. Обавленный ѿ С. С. С.», али већ не на славеносрпском са снажном руском обојеношћу, већ на српском језику, близком народно-разговорном. Поред разлике у језику, постоје и неке текстуалне измене (реч *Венграчи* замењена је са *врагами*, реч *вселенна* – речима *восток, запад, полуноћ* и сл.).²⁸

Разлика у језику види се приликом паралелног читања двају издања:

По ланитѣ бијотъ	Косе мое на Сабљю врази мои вјојтъ
Скрежешутъ зубами,	и ногами тлачуме а по лицу бијотъ
Власи на мечь вјојтъ,	чада моа прогоне, марсу люту дајо
Топајотъ ногами:	и тимъ Срдцу моему жалости задајо.
Чада расхищајотъ	
Марсу люту дајотъ	(четворостишје 17)
На жалость мнѣ горку ²⁹	

Потребно је рећи да и у другом, српском текству постоји низ славенизама и русизама типа *руки* (ном. мн.) уместо *руке*, *вјојтъ* уместо *вију*, *терзам* уместо *трзам* (али исто тако и *трзају*; вероватно се ортографско *ер* и изговарало *трзам*), *друзи* уместо *другови* (уосталом, допустиво је и *друзи*), *мечемъ* уместо *мачем*, *непрођэжаютъ* уместо *не пролазе, не путују* и сл., *са вои* уместо *са војницима*, *руками* уместо *рукама*, *возлюбили* уместо *заволели*, *враговъ* уместо *врагова*, *ногами* уместо *ногама*, *надежде* уместо *наде* и др. Има и војвођанских «дијалектизама» (у односу на каснију вуковску и поствуковску норму): гледе уместо *гледају*, *саде* уместо *сада*, *неймаду* уместо *немају*. Неке од наведених форми изазване су захтевима версификације и риме.

Истим оваквим српским језиком с појединим, не претерано бројним славенорусизмима, написана су и друга Орфелинова лирска дела у стиху – «Мелодїа къ пролећњу коју за 1765 лѣто сочинивши при желаню многолѣтства

²⁸ Ове текстуалне измене наведене су код Т. Остојића у његовој књизи «Захарије Орфелин» (Остојић, 1923, с. 98–99).

²⁹ Једини сачувани текст у савременој транскрипцији налази се у књ.: Лесковац, 1955, с. 279. Текст сам дао у релитерацији (претпостављеном оригиналу).

всѣмъ представляетъ З. О. въ Новомъ Садѣ» и «Сѣтованіе наученнаго младаго человѣка изъ Русскаго на Сербскій азыкъ преведено ѿ З. О. въ новомъ Садѣ 1764».

(1) Дично време намъ приходитъ
 зима прогонявасе
 что пролеће већъ доходитъ
 лѣто приближавасе
 небо часто намъ јавласе
 и свѣтлѣе издаесе

Ѡ ЗЛАТОЕ ПРОЛЕЋЕ!

(Мелодіа къ пролећью, с. 3)

(2) Быо бѣ Монахомъ, ѡрекшиъ свѣта
 али боимсе, что млада лѣта
 лажливе сирене
 лепотне жене
 ПРЕВАРИЋЕ

(Сѣтованіе, с. 5)

Песнички период стваралаштва Захарија Орфелина није, међутим, дуго трајао – пет година (од 1760. до 1765. год.). Као и код многих других писаца, био је почетни. Отпочео је стиховима «Ода на воспоминаніе» и завршио се поемом од 53 строфе-четворостиха «Пѣснь историческая Какосу сербли съ турци на Косовомъ Полю побилиссе, на коемъ Полю Сербска Майка Кназа Лазара съ многими Сынми Сербскими изгубивши, и державе Сербске конечнѡ лишившишесе горке сузе пролива».³⁰

Наводимо почетак «Пѣсни»:

Ѡ Сербѣ! Что за сїе
 такѡ оскорблена;
 ни ли страна та попрана
 туркамъ попалена;
Место зрачно, людма злачно
 то Поле Косово,
въ немже Кнази лежатъ нази
 всѣмъ срдце готово.

(с. 1-2)

³⁰ Узгред, Н. Радојчић је што се тиче овог дела порицало Орфелиново ауторство, тако да оно остаје спорно.

Језик ове поеме могао би се окарактерисати као славеносрпски на српској основи с низом фонетских, морфолошких и лексичких русизама и славенизама руске обојености (коzioni, князи, - оскорблена, Турковъ, лежать, треклати, дочекаютъ, подаетъ, тражистъ и сл.) (Стијовић, 1970, с. 28–30). «Славенски» језик снажно израженог руског модела Орфелин је употребио у једној раније објављеној песми под називом «Тренодія въ міръ человѣка вшедшаго а ѿ всѣхъ и свойственныхъ презрѣннаго» (Венеција, 1762):

- (1) Знаю причину сѣтовать болнѡ
весь я грозюса в' мысли доволнѡ;
бо какъ родилса
на свѣтъ явилса
ТО МНЕ БѢДА, 2.
(2) Ахъ! самъ начатокъ быль мнѣ нещастливъ
что я родилса, всакъ быль завистливъ;
вси удручили
дыхать недали
МНѢ БѢДНОМУ, 2.

У четрнаест четворостиха «Тренодије» нема ни једне специфичне српске речи, али зато има немало руских речи као што су *дыхать, я пребѣдной, свѣтъ великой, не знайду, большої, худо, щастie, разлучуся* и др.

Дакле, Захарије Орфелин је писао стихове користећи се трима језицима или «штиловима» – славеносрпским, српским и руским, често их знатно мешајући. Зато последња два језика у његовој употреби нису били чисто народни.³¹ Две варијанте, две језичке редакције «Плача Сербии» допуштају да се претпостави да је Орфелин у славеносрпском и српском видео не један, већ два језика.

Текстове Орфелинове поезије – невелике, разнородне и најраније у његовом стваралаштву – интересантно је упоредити с текстовима његове прозе, која је била значајна и по замисли, и по обиму и коју је стварао у зрелим годинама, десет година након поетских експеримената.

Једно од најзначајнијих дела у Орфелиновом стваралаштву и, могло би се рећи, у целокупној српској књижевности XVIII в., било је «Житie и славныя дѣла Государя Императора Петра Великаго Самодержца Всероссийскаго съ предположенiemъ краткой Географической и политической Истории о Российскомъ Царствѣ. Нынѣ первѣ на Славенскомъ языке списана и издана. Въ Венециї. Въ

³¹ О овоме такође в.: Стијовић, 1970, с. 27. С. Стијовић је применио анкетну методу А. Младеновића (в. Толстой, 1978а, с. 310; в. овде стр. 135). Битно је, међутим, у обзир узети и лексичке показатеље.

Типографії Димитрія Феодозія 1772».³² Ова двотомна књига од око 800 страница с 61 листом различитих гравира одмах је привукла пажњу читалаца и била две године доцније поново издата у Русији. Извесне прилике и карактер овог руског поновљеног издања постају очевидни из његовог наслова и зато га наводимо у целини: «Житіе и славныя дѣла Петра Великаго самодержца Всероссійскаго с приложеніем краткой географической и политической исторіи о Россійскомъ государстввѣ. Первѣ на Славенскомъ языке изданное въ Венеціи, а нынѣ вновь съ пополненіемъ и поправленіемъ какъ самой исторіи, такъ и съ преложеніемъ нѣкоторыхъ Славено-сербскихъ словъ на Россійской, съ гравированными планами баталій и взятыхъ крѣпостей на всѣ вѣликія дѣйствія медалями напечатано... Въ Санктпетербургѣ при Императорской Академіи наукъ 1774 года». Већ опшири наслови књиге, остварени у духу просвећеног столећа, говоре о карактеру њеног језика, заправо руског књижевног језика XVIII в., његовог увишеног стила с обиљем славенизама и извесним (сасвим незнатним) бројем србизама.

Наводимо одломак из посвете Катарини II:

Какъ иногда Звѣзда появившись на Востоцѣ, вела ѿныхъ троихъ Царей изъ Персидскихъ земляхъ къ Спасителю мїра рождшемуся въ Вієлеемѣ: такъ слава Вашего Императорского Величества возсиявшая на Сѣверѣ и распространившаясь ужѣ черезъ всю вселенную, ведеть меня черезъ сюю книгу изъ дальнихъ Югозападныхъ Сербскихъ странахъ къ Такой Высокой Особѣ, въ которой вся Европа и пространнѣйшая часть Азїи съ удивленіемъ видять изображена Онаго Великаго Императора, коего сїя Исторія въ главизну себѣ имѣть и кои быль образцомъ лучшихъ Государей и удивленіемъ мудрѣйшихъ политиковъ. («Исторія о житїи...», с. 10).

Постојање двају издања, венецијанског и петербуршког, једног, које је по сведочењу самих издавача писано «на Славенскомъ языке», а другог «съ преложеніемъ нѣкоторыхъ Славено-сербскихъ словъ на Россійской», даје могућност да се разјасни у којој је мери Орфелинов језик, употребљен у «Исторіи о житїи...», био близак руском књижевном језику 80-их год. XVIII в. и у чему се заправо састојала разлика руске петербуршке редакције од Орфелиновог

³² У другој варијанти венецијанског издања ова књига је названа «Исторія о житїи и славныхъ дѣлахъ Великаго Государя Императора Петра Перваго самодержца Всероссийскаго, которую съ предложеніемъ краткой географической и политической исторіи о Россійскомъ царствѣ и съ многими медалями чертежами и другими разными принадлежащими собственно рукою гравированными фигурами и генеральную сея великия Имперія картою нынѣ первѣ на славенскомъ языке сочинилъ Захарія Орфелінъ Цесаро-Королевской Венской Академіи Художествъ членъ. Въ Венеціи. Въ Типографії Димитрія Феодосія. 1772».

оригинала. Истраживања која сам обавио 1962. и која је В. П. Гудков обавио 1973. год. (Толстой, 1962, с. 18–21; Гудков, 1973, с. 48–50), показују да исправљање текста које је урадио «колешки Секретар» В. А. Троепольски није било тако знатно. Исправка стила дотакла је поједине стране речи, тада прихваћене код војвођанских Срба, али ван употребе у Русији, поједине србизме и низ руских речи.

На пример:

Орфелинов текст: Осталося еще *каштиговати* Царевну Софию, яко главнаго заводчика *сего предательства* (с. 182).

Исправка Троепольског: Осталось еще *наказать* Царевну Софию, яко главнаго заводчика *онаго злоумышления* (с. 169).

Италијанизам *каштиговати* (упор. итал. *castigare*) замењен је руском, словенском речи *наказать*, али је истовремено типично руски (мада пореклом стари словенски) израз *сего предательства*, познат и савременом руском језику, замењен речима вишег стила *онаго злоумышленія*. Било је и обрнутих случајева када је Троепольски речи *единъ*, *единаго мењао* речима *одинъ*, *однаго*, али су Орфелинови придеви м. р. једн. с ненаглашеним крајњим -ой – языческой, христіанской, первой, дикой, увек замењивани одговарајућим облицима са -ий; што се пак тиче словенског (и српског) облика инфинитива на -ти, типа *вѣдати*, *дивитися*, они су доследно замењивани одговарајућим облицима на -ть – *вѣдать*, *дивиться*. Замена и мањих преправки све у свему није било много. Тако је на 16 страница посвете и предговора дошло мање од сто исправки, од којих су многе незнатне (*Азіатическими* је исправљено на *Азиатическими*, *высвободить* – на *освободить*, *не уничтожалось* на *не уничтожилось*, *писати* – на *писать* и сл.). Већи део исправки нашао се у оквирима колебљивих норми руског књижевног језика XVIII в., док случајева с искључењем србизама (типа исправљања *четыре шалаша или колебы на четыре шатана*) има сасвим мало (детаљније в. Толстой, 1962, с. 19–21). Све ово сведочи о једном. Захарије Орфелин тежио је да «Житie и славныя дѣла» пише на руском језику XVIII в. с врло незнатним бројем србизама које је уводио ретко, првенствено за тумачење руских речи (*четыре шалаша или колебы*). То је чинио с одређеним циљем – да српском читаоцу олакша разумевање текста. «Впрочемъ, – писао је у предговору „Житія”, – сколько мнѣ было возможно, старался вести такой слог, какой сергскимъ народомъ понятен» («Житie и славныя дѣла...», с. 7). Своје «Житie и славныя дѣла...» Орфелин је, како се у наслову каже, «на славенскомъ языке сочинилъ». Он је под «славенским» схватао и руски књижевни језик XVIII в., што јасно произлази из његовог списка књига «Книги на нѣмецкомъ и славенскомъ языке».³³ Користио је и појам «руссکій языкъ» и «сербскій языкъ», што се

³³ На овом списку су: 1. Библія, 2. Трязычный лексиконъ (Поликарпова. – Н. Т.), 3. Вейсмановъ лексиконъ, 4. Целларій латинскій, 5. Целларій Россійскій, 6. Вояжировъ

види из заглавља његове књижице стихова «Сътovanіє...». Али је руски књижевни језик XVIII в. био за Орфелина, вероватно, «обоюдны» (тј. употребљив у свим зонама грчко-словенског света), какав је, по Максиму Суворову, био језик «словенски» («словенскій книжный яко обьюдный языкъ»). У њему је не само Орфелин, него су и многи други видели природан наставак ранијег «словенског» и, уопште, нису били далеко од истине.

Још један озбиљан Орфелинов подухват, који је утицао на развој српске књижевности и културе, књижевног укуса и језика, било је издавање књижевног часописа под називом «Славено-србскій Magazinъ то есть: Собраниe Разныхъ Сочиненій и Преводовъ къ пользѣ и увеселенію служащихъ» (том первый, часть I. Въ Венеціи, 1768). Часопис се састојао од неколико рубрика. Сагласно програму који је Орфелин изложио у предговору за прву књигу, требало је да постоје рубrike за историју, уметност (архитектуру, музику, сликарство), увесељавање (поучне приче, повести, стихови). Орфелину је попшло за руком да изда само један број с «Предисловіемъ» (с. 3–16), «Мітніемъ преосвященіаго Оеофана Прокоповича, архіепископа Новгородскаго» (одељак I, с. 17–28), «Отеческимъ наставленіемъ къ сыну желающему опредѣлится въ военную службу» (одељак II, с. 29–44), «Письмомъ о важности женъ» (одељак III, с. 45), «Отвѣтомъ на письмо о важности женъ» (одељак IV, с. 46–47), «Письмомъ Ахмета, сына Солиманова, къ младому Али, сыну Ибраимову» (одељак V, с. 48–69), «Письмомъ кесаря Діоклетіана къ далматійскому народу» (одељак VI, с. 70–71), с чланком «Добродѣтели смоквы» (одељак VII, с. 72–74), с «Еніграммами» (одељак VIII, с. 75–76) и «Извѣстіями о ученыхъ дѣлахъ» (одељак IX, с. 77–95). Следећи бројеви «Magazina», па жалост, нису се појавили. Изворе његових текстова истраживачи су одавно одредили – то су петербуршки академски «Ежемесячныя сочиненія», чију је редактуру радио акад. Теодор Милер, и неки други руски и немачки текстови (Гудков, 1977). Што се пак језика тиче, Орфелин га је ипак посрбио, иако он уопште оставља утисак готово чистог руског стила XVIII в. (в., на пример, наслове текстова). Међутим, ово је посрబљавање, како је то показало важно истраживање А. Младеновића, обављено у различитим одељцима на различит начин. Највећем посрబљавању било је изложене «Письмо Ахмета, сына Солиманова...», а најмањем, природно, «Мнѣніе» Теофана Прокоповича, а такође и текст еніграма и «Извѣстій объ ученыхъ дѣлахъ» (детаљније в. Младеновић, 1970).

лексиконъ, 7. Морская путешествія, , 8. Исторія о китайскомъ морѣ, 9. Исторія сибирская. первый томъ, 10. Исторія о рѣкѣ Амурѣ, 11. Грамматика именная петербургская, 12. Исторія о Псевлодимитріи, 13. Исторія Азовская» итд. укупно 21 назив. В. Остојић, 1923, с. 202.

Како пример наводимо почетак епиграма «О женильбѣ»:

Жениться въ свѣтѣ семь,
Такъ счастія сего нельзя равнять ни съ чѣмъ
А паче ежели сердца у двухъ согласны,
Когда спраженные вѣнцемъ, другъ другомъ страстны... (с. 75)

Посрблјавање је у целини било незнатно и тицало се првенствено поједи-
них речи и њихових облика (*задуго, сербскогъ народа, произвео, најдубљо и*
сл.).³⁴

Захарије Орфелин је два пута – 1766. и 1767. год. – издавао «Славено-
сербскій Восточныя церкви календарь», а 16 година касније је створио веома
популаран «Вѣчный то есть ѿ начала до конца мѣра трающїй Календарь» (I изд.
Беч, 1783), који се у извесном смислу и пре свега по саставу материјала
приближавао «Магазину». Карактеристично је да се Орфелин трудио да свом
«Календару» дѣ што је могуће световнији карактер, и то му је у знатној мери
пошло за руком. О саставу «Календара», величине 366 страница, понешто говори
и његов поднаслов: «содержащій въ себѣ Свѧтцеслобъ й кратка, по Восточныя
Цркве исчислѣнію, въ кругахъ годовыхъ, и прочихъ принадлежащыхъ вещей
изслѣдованія; къ тому физическая вѣлахъ мѣра, и въ водныхъ и воздушныхъ,
приключеніяхъ разсужденія съ прибавленіемъ сѣнныхъ и свѧтскія Хронологіи
нынѣ первѣ на славенскомъ языке въ ползу славеносербскихъ народа, написанъ
Захаріемъ Орфелиномъ Цес. Крал. Виенскія Академіи художествъ
членомъ... 1783».

Поред календарског дела, «торжественика»; духовне и световне историје,
велики део заузима физика (182 странице) с астрономијом и географијом. Језик
«Календара» такође није истоветан, али је његова основа, као и у «Магазину»,
«славенска», тј. то је руски књижевни језик XVIII в. књишког, узвишеног стила,
што се види из предговора:

Изданиемъ сегѡ вѣчнаго Календара Орфелинъ къ службѣ своегѡ
дражайшаго отечества опять являемся. Можно быти, что многіи общыя болзы
желателіе давниши ожидали чтоблико ѿ трудовъ егѡ полезное видѣти, обаче
скудность здравія присоединеннаа егѡ нищета, ѿ которой никто же помышляеть...
(с. 3).

³⁴ Орфелинов «Магазинъ» био је једна од првих српских књига штампаних грађанским писмом, а не црквеном ћирилицом (раније је била издата и Орфелинова «Каллиграфія», 1759). Коришћење црквене ћирилице у световне циљеве трајало је код Срба кроз читав XVIII в. а постојало је још и на почетку XIX в.

Исте године Орфелин је издао још једну обимну књигу (494 с.) веома практичног садржаја, написану, према његовим речима, «на сербскомъ языку». То је руководство о винарству којим су се бавили многи Срби у Војводини: «Искусный Подрумаръ, вѣрш наставляющїй како Подрумъ, Бурадъ, и новаа и стараа вїна содержавати, различнаа художественнаа дѣлати, поквареннаа поправлати; различнаа ѿ травъ, кореніи и плодовъ къ здравїю служашаа вїна, и другаа деликатнаа водснаа питїа, и мажуне ради прохлаждающихъ питїахъ, и притомъ различне художественне ракїе, Шербете и оцетъ правити. Нѣ первѣе на сербскомъ языку списанъ...» (Напечатанъ въ Царствующемъ грѣдѣ Віенни... въ лѣто 1783). Језик «Искусног Подрумара» се веома разликује од језика његових других прозних дела. Он обилује српским елементима, нарочито када се ради о конкретним предметима и терминима повезаним с прављењем вина (*мотика, кречъ, ланацъ, грозиће, бадемъ, бурадъ, дудови, тупольки, мустъ, кречана вода, стискивати, процѣшавати, бистрти се и сл.*). Српски фонетско-граматички систем снажно се одсликава у писању поједињих речи и у морфологији, али и поред тога «руско-словенска» књижевнојезичка основа, на коју је Орфелин навикао да се ослања и које се често придржавао, избија и у овом делу, специфичном по свом садржају и функционалној усмерености. У вези с овим интересантно делују закључци А. Младеновића по којима се код Орфелина у његовим српским формама опажа одређена тежња ка норми, која је у поређењу са савременим језиком ближа овоме но што су то Венцловићев (почетак XVIII в.) и Обрадовићев (крај XVIII в.) српски језик (Младеновић, 1960). Наравно, ови се закључци не тичу језика Орфелинових дела уопште и чак не ни језика «Искусног Подрумара» у целини, већ само његовог српског дела који је с рускословенским делом испрелетан не само у лексици, него и у фонетици и морфологији.

Строго нормирани стари словенски (црквенословенски) језик позног руског типа опажа се у Орфелиновом «Краткомъ да простомъ ѿ седмыхъ тайствахъ очителскомъ наставлениї... 1763». Ово је у суштини прештампано издање «Поученія святительскаго...», које је издато 1742. год. и које са своје стране потиче од руског (московског) оригинала из 1696. год. Али је тај исти позни стари словенски језик – језик «словенский», делимично русифициран, а у појединим случајевима и посрблjen, Орфелин употребио у својим педагошко-граматичким радовима, пре свега у свом буквару «Первое оченіе хотащымъ оучитися книгъ писмены Славенскими, называemosе Букваръ. Съ многими полезными и потребными Наставленiami по котрыма возможно въ краткомъ времени Отрова, не токмо Церковныя, но и Гражданскія Славенскага языка Писанія совершенно читати Обучити; къ прямому Богоизнанію и Богочитанію наставити: и къ понятю разныхъ въ Гражданскомъ житii нуждныхъ вещей привести: Ныне первѣе ради опотребленїа Сербскага Юношества изданъ» (Венеция, 1767; 2. изд. 1792). Орфелинов Буквар био је у његовом времену први оригинални буквар, непрештампан с руског и састављен у складу с потребама

«Сéрбскакw Юношества». Више компилативан био је његов «Латинский Букварь содержащий начало учения и единъ краткий словникъ Латинского языка съ Преводомъ Славено-Сербскимъ, ради Сербскихъ дѣтей. И всѣхъ, которые Латинскому языку учитися желають, изданъ. 1766». Обе ове књиге Орфелин је издао анонимно.

Заустановили смо се детаљније на Орфелиновом стваралаштву и језику услед бројних разлога. Пре свега, како је већ било речено, зато што је у разматраном периоду Орфелин био централна стваралацка фигура, која је знатно обогатила жанровски састав српске књижевности (уметничке и неуметничке), затим што је створио одређени језички систем у складу са својим делима (а такође «преводима» и компилацијама) и још из тог разлога што је период 1760–1780. год. био време кулминације за развој и функционисање славеносрпског, у суштини (према терминологији А Младеновића) рускославенског књижевног језика. Употреба овог језика трајала је до XIX в., али му се у последњих двадесет година XVIII в. све више супротстављао језик настало на српској народној основи с рускословенским елементима или, како се понекад у оно време говорило, «узјамнославенским» («средњи» језик), као и, најзад, језик готово лишен ових елемената.

Седамдесете и осамдесете године XVIII в. (1760–1780) обележене су развојем световнe књижевности и појавом низа жанрова – оде, романа, лирских песама, историјског приповедања и моралистичко-приповедачке прозе, напоредо с већ постојећим и од претходног периода наслеђеним црквеним песмама, службама српским свецима, проповедима и сл. Карактеристичан је раст броја школске литературе и појава часописа («Магазинъ»), научноспознајне литературе («Вѣчный календарь»), појава световних писаца и преводилаца (Орфелин, Јулинац) и формирање круга читалаца у градовима са српским живљем, међу такозваним грађанским сталежом. Последње две деценије XVIII в. још су јасније одредиле путеве развоја српске књижевности и српског књижевног језика: са сменом књижевних правца и склоности отпочела је и смена књижевног језика, његове основне базе и структуре, отпочело је продирање народног језика у књижевност. Овај се процес одвијао постепено и не без препрека.

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК КОД СРБА ОД 1780. ДО 1800. ГОДИНЕ

Последње две деценије XVIII в. могу у историји српског језика бити окарктерисане као прелазни период од славеносрпског или, тачније, рускославенског књижевног језика на књижевни језик на народној основи, мада су сам појам и форме «народне» основе били у то време прилично расплинути и захтевају додатно одређење.

За овај период се још карактеристичним може сматрати постојање трију основних компонената или трију основних модела, или типова, у принципу чак трију различитих језика – руског (или «русско-славенског», тј. одређеног вида руског језика XVIII в.), старог словенског (црквенословенског) руског типа и српског (народно-српског). Ова три језика или три типа, сагласно терминологији

и одређеном локалном (унутарњем, унутарње српском) приступу појединих истраживача (А. Младеновић, 1973), могу бити издвојена прилично јасно и одређено као некакви модели или чак нормативни системи, али не као конкретан језик конкретних дела и споменика.

Што се језика појединачних дела тиче, он је у разматраном периоду само у ретким случајевима одражавао у чистом виду један од три споменута језика (или типа), представљајући у сваком конкретном случају одређену мешавину и одређену прелазну, нијансирану језичку слику, често специфичну не само за овог или оног писца, него и за ово или оно дело неког писца.

Оваква ситуација условно може бити именована као ситуација конкуренције огледа нормирања и кодификовања књижевног језика, и она је карактеристична само за одређене періоде – періоде борбе за настанак норми националног књижевног језика. Ова се конкуренција заострива управо у «преднационалном» періоду, а њен престанак означава почетак нове етапе, етапе стабилизације норми националног књижевног језика.

За две последње деценије XVIII в. није толико карактеристично постојање и употреба трију језика, трију језичких система, што се опажа у ранијим временским періодима, колико одређена корелација текстова који су написани на тим језицима или им се приближавају у језичком смислу. Ова корелација сведочи о активном процесу истискивања старог словенског (црквенословенског) језика из књижевне, пре свега световне сфере, и о све већој супротстављености «рукословенског» (русског) језика у српској употреби и српског језика на народној основи – «народносрпског» књижевног језика. Ова оштрија супротстављеност, која је, природно, водила ка одлучној конкуренцији која, на крају крајева, укида могућност напоредног постојања, била је управо изазвана «напуштањем позорнице» од стране старог словенског језика, који је вршио улогу координатора, нормализатора и главне карике између «рукословенског» и «народносрпског». С одстрањивањем «славенског» (црквенословенског) распао се општи систем везе и постала је очевиднија неспојивост појединих језичких елемената. Систем трију језика, прихваћен за неко време (40–80-е године XVIII в.) као систем трију стилова, и то не код свих и не у пуној мери, распао се и процес зближавања ових трију сродних књижевнојезичких творевина, учвршћиван низом прелазних форми, замењен је процесом њиховог одбацивања. Већ у XIX в. читаво питање се сводило на степен интензивности овог одбацивања. Овоме је умногоме допринело ширење и измена система књижевних жанрова, а такође и брз развој, богаћење и осложњавање стилског система српског књижевног језика с краја XVIII в. Крај XVIII в. обележен је силовитим порастом српске књишке продукције. Ако је, сагласно библиографском истраживању Г. Михаиловића (Михаиловић, 1964), од 1700. до 1740. год., изашло, као што је већ речено, око десетак књига, а од 1740. до 1780. год. нешто више од 130, онда их је за последњих двадесет година било одштампано више од 250. Пажње је такође вредно и то што се силовити пораст одиграо у последњој деценији: од 1790. до 1800. год. појавило се 187 српских издања, нешто мање од половине свих издања у XVIII в. Познато је да су квантитативни показатељи сами по себи још недовољни и да морају бити допуњени другим показатељима. Управо овоме биће и посвећена даља разми-

шљања. Напоменимо једино то да се управо на крај XVIII в. односи делатност тако познатих српских писаца и преводилаца као што су Доситеј Обрадовић, Јован Рајић, Емануил Јанковић, Јован Мушкатировић, Григорије Трлајић, делимично Захарије Орфелин и др.

Број књига издатих у разматраном периоду на старом словенском (црквено-словенском) језику још је прилично велики: он не уступа броју књига изашлих у претходном периоду (око 30 књига), али је процентуално њихов удео далеко мањи него у ранијем периоду. Састав ових књига је прилично традиционалан: псалтир, јеванђеље, дела апостолска, часослов, зборник молитава, акатисти, ирмологије и сл.

Језик школско-теолошке и житијне књижевности

Веома је карактеристична чињеница да се није богослужбена већ да се црквено-школска књижевност, намењена ученицима духовних и световних школа различитих нивоа, већ крајем XVIII в. писала на језику близком народном. Тако је чувени Катихизис Јована Рајића, који је од 1776. до 1797. год. доживео пет издања, и поред многих црквенословенезама, у целини одражавао језик трговачко-интелектуалне војвођанске средине, и био је својевrstан војвођански коине.³⁵

Као пример можемо да наведемо почетак «Вступленія» у «Катихісісь малый...» према ауторовом рукопису из 1774. г.:

«Прідітє чада послухайтє мене стрáху Бжію научу вась» *Фал. 33, 12.*

В[опросъ]. Чему нась ты учить хошешь, ка^л нась таќо накажешъ

Ѡ[говоръ]. Я васть намеравамъ научити да будете добри христіані, и поштени члци.

В. То ми желимо и хоћемо слышати.

Ѡ. Ако желите и научитеся таќо сатворите хоћете бити благополучни на овомъ свѣту а на ономъ блажени.

У наведеном одломку није тешко уочити елементе старог словенског (а не руског) језика, типа *члци*, елементе истог језика, заједничке с руским – *слышати*, и форме карактеристичне за српски локални тип старог словенског – *сатворите*. Поводом језика «Катихисіса малаго...» (у рукопису «Катихісмъ меншій...»)

³⁵ Овде је потребно напоменути да се сами дијалекти Војводине нису одликовали, као и да се ни данас не одликују великим издиференцирањем и да са дијалектима саме Србије («србијанским» дијалектима) чине једну дијалекатску целину – шумадијско-војвођанску групу говора.

познати српски научник А. Младеновић је писао: «Како је ово дело написано за „прост народ и школску децу”, јасно је да у њему треба очекивати народни језик» (уп. Руварац, Арх. Ј. Рајић, 69). И стварно, Рајићев језик у КМ у великој мери је народни, што је, уосталом, већ познато. Али у КМ има дosta елемената и црквенословенског језика, што је, наравно, разумљиво имајући у виду карактер самог дела (уп. нпр.: *бъдеть* КМ 4, *бъдятъ* КМ 4, *самаго спасителя* КМ 8, *вѣчнаго грѣха* КМ 8, *жизнь* 10 и сл.) (Младеновић, 1964, с. 15).

Рајић се у принципу истим језиком користио у својим преводима књига са руског, какве су: «Собраниe разных недѣльныхъ и праздничныхъ нравоучительныхъ поучениi въ трѣхъ чaстехъ по wсобѣ состоящее...» (Вена, 1793; рукопис је датован 1789. год.) митр. Гаврила Петрова и митр. Платона Левшина и «Свѣщённа Исторiя рaди малолѣтне дѣчице краткими вопросами и ѿвѣтами сочинена у Москви 1782 лѣта а на прѣстыи сѣрбскiй езыкъ рaди сѣрбскe дѣчице преведенна въ лѣто 1792. Въ Монастырѣ Ковиљ. Въ Вiеннѣ, 1793» митр. Платона Левшина.

А. Младеновић исправно примећује да у овом случају мора бити речи не толико о преводу, колико о посрблjивању руских речи, облика и донекле реченица (исто, с. 12). Али треба додати да је ово посрблjивање неретко водило ка слободном препричавању оригинала, ка његовом ширем излагању. Тако, ако у руском оригиналу «Свештене Историје» налазимо – «Помраченie ума и превратность вожделънїй», онда се у Рајићевом «преводу» даје и превод и тумачење: «Помраченie ума и развратность воли, то есть склонностъ на свако зло, и едним словомъ зло срѣде» (исто, с. 14).

Језик поменутих дела Ј. Рајића не сме се сматрати чисто народним, иако га је он звао «простымъ срѣбскимъ езыкомъ» и тежио да се таквом максимално и приближи, за шта је знатно доцније, већ у XIX в., задобио похвалу Вука Карапића. Говорећи о «Свештеној Историји» Ј. Рајића, Вук је напомињао: «Књига је ова у данашње вријеме неисказано важна за Српски језик, једно зато, што ни у једној другој књизи нема толико знака правога Српског језика колико у њој, а друго, што је она књига од Божанства, и што нико не може рећи, да су је какви јеретици писали и на свијет издали» (Карапић, 1895, с. 262–263).

Језичком систему или, тачније, низовима језика и стилова којима се користио Ј. Рајић, вратићемо се ћада буде било говора о српском «историјском стилу», о делима писаним у стиховима и драми XVIII в. Сада ћемо само напоменути да се напоредо с продирањем народног језика у црквену књижевност чисто школско-дидактичког и проповедничког карактера, опажало и учвршћивање позиција старог словенског (црквенословенског) језика руског типа, често са значним делом елемената руског књижевног језика XVIII в. на рачун «србуљског» типа, прихваћеног још почетком XVIII в. и раније. Као прилично убедљив пример овог процеса може да послужи «чишћење» и скраћивање Теодосијевог «Житiя Сумeшна и Саввы...» (у тексту се ауторство житија погрешно приписује Доментијану) које је извршио епископ Кирил Живковић.

Као пример оваквог «чишћења» навешћемо почетне редове «Житія»:

Сáвва Сватýй пéрвый Архíепíскопъ Сéрбский, Просвѣтитель и вѣлкій Чудотворецъ, бѣ сýнь великагѡ Кнáза, Стефáна Нéманы самодержáвнагѡ владѣтеля Дїшклйтїи, Далмáцїи, Травунїи, Босни, Славобнїи, Рáссии, и всѣхъ Сéрбскихъ, и во Іллірицѣ обрѣтаящихся Народшвъ, иже первѣе Сватýмъ Апостоломъ Пауломъ проповѣдь Еváгелїа прїаша крестишааса (с. 3).

Историографски стил код Срба крајем XVIII века

Као што је познато, учвршћивање старог словенског језика руске редакције у богослужењу трајало је и у XIX в., и његов црквени узус сачуван је и данас. Међутим, већ крајем XVIII в. почeo је да се осећа процес издавања црквено-сакралног језика (старог словенског руске редакције) од несакралног, који је могао да се примењује и у црквеној, и у световној сferи.

Такве несакралне текстове представљали су крајем XVIII в. текстови историјског садржаја. У српској књижевности до две последње деценије XVIII в. опажа се приличан број историјских дела. Овај завршни период, међутим, био је не мање богат књигама посвећеним отаџбинској српској, јужнословенској и руској историји.

Фундаментални рад у овој области била је чувена Рајићева «Исторія разныxъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ изъ тмы забвения изятая и во свѣтъ историческіи произведенная Ioannomъ Raичемъ архимандритомъ во Свято Архагелскомъ монастырѣ Koviljѣ, часть I-IV. Въ Виеннѣ. 1794—1795».

Језик овог дела близак је оном језику којим је написана Орфелинова «Исторія о житіи и славныхъ дѣлахъ... Петра Великаго...» (1772. г.). Овакав језик је у суштини био једна од врста руског књижевног језика XVIII в. (његов «историографски» стил), који је, као и код руских писаца оног времена, био отежан синтаксом латинско-немачког карактера а још и појединим речима српско-књижног порекла. Морфологија пак и графично-фонетски облик речи, изузев у појединим ретким изузечима, носе типично руски карактер, што се види и из следећег одломка «Историје» Ј. Рајића:

Славянъ, или Славиновъ имя прежде шестаго столѣтствія и временъ Іустиниана Великаго Императора Римскаго Греческимъ и Латинскимъ Историографомъ свѣдомо небыло по свидѣтелству Кромера (Кн. I. Гл. I) но ниже мѣсто кое в Земляхъ или Исторіахъ обрѣтается, откуду бы сей Славенскій Народъ порѣкло свое произвести могль... (т. I, с. 2—3).

Руски карактер језика ове књиге, као и у случају с историјским Орфелиновим делом о Петру Великом, потврђује ново, незнатно изменљено издање првог тома Рајићеве «Историје» у Русији, у Петербургу 1795. године. Као што је познато, Рајићева «Историја» чекала је на свој излазак око тридесет година (Радојчић, 1952, с. 63–65), и ако узмемо у обзир овај моменат, постаће јасно да су велика историјска истраживања Орфелина и Рајића обављана готово истовремено. Првога је интересовала тадашња нова историја, другога – првенствено стари и средњовековни период.

Међутим, језик историјских дела, утврђен пред последњу трећину XVIII в., показао се прилично снажно србизираним у Лазаревићевом преводу «Повѣсти житія маршала Графа отъ Суварова Рымникской Ніколаемъ Лазаревичемъ иногда бывшимъ Нормальныхъ Школь Наставникомъ съ Нѣмецкаго на Славеносербскій языкъ преведена» (Въ Будимѣ) (в. Албин, 1969). Овде је интересантна тематика књиге, која сведочи о несмањеном интересовању Срба за руску војничку славу, за руске «државне личности» – владаре и војсковође (в. Мокутер, 1972; Mokuter, 1965).

Још једно питање је било актуелно за Србе у Хабсбуршкој монархији у другој половини XVIII в., а то је питање о христијанизацији Словена у време Ћирила и Методија, које је Италијан Мавро Орбини покренуо у својој познатој књизи «Il regno degli Slavi» (Pesaro, 1601). Орбини је претпостављао да је она била спроведена по римском обрасцу, и зато је уз превод Саве Владиславића (СПБ., 1722) био додат обиман поговор Теофана Прокоповича у коме се оспоравало мишљење рагузинског (дубровачког) бенедиктинског монаха. Тачку гледишта Теофана Прокоповича изнео је и у својој «Историји» подржао Ј. Рајић. Зато се не треба чудити што је свега две године након изласка првих томова Рајићеве «Историје», у преводу епископа Петра Петровића с немачког изашла књига Х. С. Смида «Историческое размотрение вопроса есть ли христіанство въ Бехеміи и Моравіи чрезъ Меѳодія по учению греческія или латинскія церкви введенно?» (Въ Будимѣ, 1796). Језик ове књиге такође је руски историографски стил с извесним елементима старог словенског и српског језика.

Историјским делима разматраног периода могу се приодати још прилично кратки описи историје «пречанских» српских манастира Вићентија Луштине: «Краткая пѣвѣсть в общежитѣльномъ монастырѣ Златицѣ во Валахо-Іллѣрѣской Регимѣнтѣ сущемъ: в егѡ начаլѣ и приключёнїахъ ѿ 1225 дâже до 1797 лѣта (Въ Будинѣ, 1798) и «Краткая пѣвѣсть в общежитѣльномъ монастырѣ Мѣсичѣ сущемъ въ Банатѣ Темишварѣстѣмъ...» (Въ Будинѣ, 1798) и «Історія монастырѧ Фенѣка...» (Въ Будинѣ, 1799) Вићентија Ракића. Језик ових кратких историјских прегледа није нарочито удаљен од историографског стила Ј. Рајића, али није ни лишен оригиналности. Он обилује србизмима: код Луштине пре свега лексичким (планина, шума, воденица и сл.), а код Ракића граматичким. Ракићев рад је написан десетерачким силабичким стихом и зато истовремено представља и поетско дело барокног типа.

Административно-правна документа и њихов језик

Крајем XVIII в. текстови, по стилу и садржају релативно блиски историјским, биле су наредбе, одлуке и документи административно-правног и административно-привредног карактера. И мада су главни пословни и канцеларијски језици у границама Аустријске империје били, као што је већ речено, латински и немачки језик, извесни укази, уредбе и прописи штампани су на «славеносрпском». Овај «славеносрпски језик» био је у појединим случајевима исти као и у историјским делима, а у другим случајевима је садржао мањи број русизама, будући да је представљао својеврсну симбиозу српског градског разговорног језика, снабдевеног граматичким и другим цртама војвођанских говора, са старим словенским језиком руског модела, прилагођеног за административне потребе и одслikanog више у ортографији, него у лексици и граматици. Ови текстови су, по правилу, били веома кратки (од 10 до 25 страна) и не тако бројни (за две последње деценије XVIII в. било их је мање од двадесет). Њима су припадали: указ о сељацима, брачна уредба, одлука о слугама, указ о златном новцу, упутство за велепоседнике, закон о напуштању империје, закон о луталицима, закон о преступима, школска правила за ученике, уредба о гашењу пожара и др.

Као образац славеносрпског језика на руској основи навешћемо одломак из «Школскихъ учническихъ правиль» (Вена, 1793):

I Какъ ученицы пре^л бгомъ и въ цркви стояти имъютъ. А. Пре^л бгомъ: I.
Начало премудрости есть страхъ бжий. Страху сему ученици наипаче въ школѣ да обучаются; ибо той есть крѣпчайшее побужденіе къ блгосодержаню, и служить срѣцамъ страха тогѡ исполненнымъ ѿ грѣха удержатися, ему же страстный человѣкъ немалую склонность имать (Почетак «Правила», с. 2).

Аналогним језиком писана је наредба Јосифа II о «греческом» богослужењу у Бечу (1783).

Као пример обрасца језика близког народном навешћемо одломак из указа Јосифа II о златном новцу (1786):

Мы Іосифъ второй, бжією млтію избранныи Імператоръ Римскіи...
Понеже не само в' общей терговини по целои Европи, но и по издатимъ в' чужихъ державахъ заради новаца уредбамъ, злато спроїу сребра в' цѣни много выше повишено есть, нежели какое досадъ по Нашим узаконѣнїямъ злато Нашихъ державъ оцѣнѣно было... (Почетак указа, с. 1).

На тај начин, крајем XVIII в. пословни официјелни језик није био монолитан: у њему су се надметали идиоми – руско-«славеносрпски» и «срдњи», знатно зближен с народним, али чисто народни још није био присутан.

Језик српске журналистике крајем XVIII века

Језик указа о златном новцу близак је језику српских новина онога времена. Појава «Сербске новине» и «Славено-србских вѣдомости» у Бечу 1792. год. и регуларни излазак последњих током 1793—1794. год. сведочи о томе да се крајем XVIII в. појавио ако не масовни, а оно ипак немалобројни српски читалац, коме је новина и била намењена. И мада су због ограниченог броја претплатника «Новине» готово одмах, а «Вѣдомости» у трећој години престале да излазе, сама чињеница њиховог постојања представљала је важну карику у историји српске културе и српског књижевног језика.

Као образац новинског језика наводимо одломак саопштења о Русији:

РОССІА. Изъ Петерсбурга являсе, да Началны Генераль Графъ Суваровъ кои э у финланду Команду водїо, отъ Імператрїце отрежденъ есть за Комменданта надъ цѣлимъ войнствомъ Губерніи Екаєрінославской, Крїма, и другихъ отъ Турковъ недавно одузетихъ Земаля. Прежде нежели э воинство сего славнаго Коменданта на зимне Конаке отишло, держао Г. Генераль у предѣлу отъ Іммола мустерунгъ, гдисузе све Регименте къ великому удоволствїю нїова Коменданта владале (Славено-србскія вѣдомости, № 1, 28. Декемвриа. 1792, с. 8).

Већ се у наведеном одломку могу, поред русизама, уочити извесни «дијалектизми» у односу на савремену (и доцнију вуковску) норму, какве су икавске форме *еди* (*гдисусе*), *нїова* (упор. форму са *х* — *њихова*), славенизми типа *отрежден*, која одговара данашњем *одређен* (могуће је да је при писању *жđ* и постојало такво читање), *славнаго* (упор. руско дореволуцијарно писање *славнаго* и данашње српско *славнога* и *славног*), *нежели* и др., варваризми *мустерунгъ*, *региментъ* итд.

Проучавалац српског књижевног језика онога времена А. Албин дошао је до закључка да у језику српских новина 1792—1794. год. «налазимо мешавину језичких слојева, то јест српкославенских, рускославенских, шумадијско-војвођанских и народних (општих) српских црта» (Албин, 1968, с. 107), слично ономе како се то опажа у језику појединих Орфелинових, Рајићевих и чак Обрадовићевих дела. Хтео бих, ипак, да напоменем да ако се већ разликују шумадијско-војвођанске и народне «опште» црте (што је, по свој прилици, изазвано ретроспективним погледом од караџићевске или чак савремене норме), онда, безусловно, треба разграничивати и руски језик XVIII в. од старог словенског (црквенословенског) језика руске редакције, иако су српски писци и новинари крајем XVIII в. користили првенствено оне русизме који су били заједнички руском језику XVIII в. и старом словенском позне руске редакције.

Мешање језичких слојева у новинском језику није било јасно нормирano или бар није било у довољној мери уређено. Може се чак говорити о непостојању новинско-језичке норме у њеном савременом схватању не само у формалном (фонетско-морфолошком и синтаксичком), него и у лексичком смислу. Тако се у «Вѣдомостяхъ» напоредо с коришћенијом формом *человѣк* може понекад срести

и српско народно човекъ, или се поред речи *соборъ* ретко среће и србуљско (старо словенско српског типа) *саборъ*, поред руског (и старог словенског руског типа) *конецъ* – и србизирено *конацъ*, које је доцније у Вуковом и савременом књижевном језику замењено речју *крај* (Албин, 1968, с. 109). Ипак је извесна превага руско-старо-словенско-руских (тј. руских и црквонословенских руског модела) елемената у формалној страни речи било очевидно: *конецъ*, *князъ*, *священникъ*, *любезный*, *тешница*, *отечество*, *соборъ*, *полнъ*, *солнце*, *долги*, *пепель*, *пишу*, *воюетъ* и сл. Наведено шаренило могло је да буде повезано и с темом новинског члanka или саопштења, и с његовим извором, иако су слична колебања била у то време позната и у текстовима и језику једног истог аутора.

Посебно је интересантан стил и језик прокламација које су аустријске војне и цивилне власти растурале било у време војне окупације српских територија које су се налазиле под турском влашћу (1788–1791), било у границама својих територија. Оне су, наравно, биле намењене кругу читалаца ширем но што је био круг читалаца новина, али је њихов језик веома близак новинском и правном (језику уредби, наредби и сл.), што се види из следећих одломака:

... Будући да Оттоманчиčеска Порта Царуцу Москвскую неприятелски оувредила есть, а Величество Императора каѡ вѣрный союзникъ Царицы Москвской, принуждена себѣ наиhe и ѿ своє стрѣне оружїе дѣзати и вѣску свою противу Порте ступати дати...

... А кои бы дѣмъ свѣй, илї другбѣ своѣ жилище и звѣнѧ своегѹ дѣлѣ шеставили, побѣгли, и за кратко врѣме не бысе паки возвратили, хоћеду свѣга свога бѣга и имѣнїа во вѣки лишеши, и та ниова имѣнїа другимъ оне исте цркве хрѣтѧнѡмъ, кби кѣдъ дѣмѡвъ при дѣлѣхъ своихъ мирно се владаю, абје іавнѡ подѣлена быти... (1788).

Ипак, «доза» различитих елемената и тим самим степен мешавине језика у текстовима наведеног типа није био стабилан. Тако, на пример, у прокламацији, ширеној на разним језицима у Срему 1795–1798. у вези с епидемијом куге, преовлађује руско-славеноруски језик с прилично ограниченим бројем србизама и с гломазном синтаксом, карактеристичном и за руски «словенског» високог стила, што је очигледно из наведеног одломка – почетка прокламације:

Краткое поученїе како отъ куги сачуватися мощи.

1. Куга, аще паче других Болѣзни смертоноснѣша есть, ничего менше имѣеть она паче другихъ добро сїе въ себѣ, да Богъ человѣкомъ во обще власть даль есть въ свирепствѣ ея наивящшемъ угнетати, особенноже всякому отъ ея сачуватися мощи. 2. Собственному токмо пренебреженїю, собственной токмо предосудителности, яже чрезъ надежду на недѣйствителна не само, но и шкодлива средствія, отъ употребленїя истинно полезныхъ удерживаютъ, человѣци да припишутъ, аще Куга опустошениј между ими творити будеть. Они еще к тому противу самаго Промисла Божія грѣшать, понеже средствія отъказываютъ, кои ихъ къ избѣжанїю страшнѣшаго зла упутствуютъ.

Граматичко формирање речи у овом тексту је првенствено руско и рускословенско, лексика је истог порекла изузев низа речи које су или српске или су створене по српском узору (*куга, сачуватися, упутстваютъ*), док је синтакса латинско-немачка с обавезном постпозицијом глагола. Тешко да је обичан српски народ разумео ову сложену контаминацију књижних форми, речи и њивих спојева.

Уџбеници, речници, школска и друга похвална слова и њихова језичка карактеристика

Језик уџбеника, чији је број крајем XVIII в. постао знатан, био је близак средње-мешовитом типу, својственом новинском језику. Прилично јасно оцртана народна основа – прихваћена у Сремским Карловцима, у српској митрополијској престоници, не без утицаја бечких владајућих кругова, у уџбеницима теолошког карактера и пре свега у Рајићевом «Катихизису», о коме је већ било говора – може бити праћена и у низу појединачних језичких приручника (граматике страних језика и сл.) и нарочито приручника за егзактне науке (аритметике и сл.).

Прилично чист славеносрпски језик рускословенског модела сачуван је, међутим, у букварима, издаваним више пута после 1770. год., и у граматици А. Мразовића («Руководство къ славенстѣй грамматіцѣ во употреблѣніе славено-срѣбскихъ народныхъ Училищъ издѣно трудомъ Авраама Мрѣзовића иждивеніемъ же общества Новосадскаго. Въ Вїеннѣ, 1794).

Ово се види из наведених одломака из граматике, узетих из «Предисловія» и одељка «Сл Глаголѣ»:

Съ нача́ла єщё мню воспри́тағш оуправлёніа повѣреных мнѣ Народныхъ Оучи́лишъ єдиное ѿ главныхъ мойхъ попече́ній, бѣ между прѣчими оуче́ническими предметы й наставлѣніе къ Славенстѣи Грамматіцѣ въ тѣхъ вовестї; и сегу́ ради къ произведе́нію сегу́ полѣзнагш намѣре́ніа потща́хса многоразлічніа здѣ и индѣ ѿбрѣта́смы Славенскіа Грамматіки, й іаже лу́чша тѣхъ избрati: (стр. III). Сл Глаголѣ. А. Из'асненіе глагола. Глаголь есть чѣсть слова скланаєма, іаже состоѧніе какоагш лица или вѣщи купиши съ временемъ показуетъ; иако азъ есмь, онъ почиваєть, мы пишемъ, онъ любать. Б. Раздѣленіе глаголишъ. I. Въ смотрѣніи знаменованіа еже имѣютъ, и суть таковіи, а. Дѣйствителніи, иже дѣйство какоиа вещи виѣ толѣ бываемое знаменуютъ. Н. П. Пытая, бїд. Здѣ не пребываєть дѣйство во вѣши, іаже дѣйствуетъ, но простырается къ другої вѣши (с. 96).

Дакле, код Срба је крајем XVIII в. «словенски» (стари словенски позног типа) био граматички кодификован, док је српски писани језик на народној основи био некодификован до времена Вука Карапића.

Нешто налик на оглед граматичке нормализације славеносрпског језика, приближеног «средњем слоју» (тј. рускославенског, приближеног русифицираном српском), огледа начињеног, истину, ради објашњења облика и структуре значења италијанске граматике, спровео је Вићентије Луштина, који је напомињао да његова књига «списана есть общимъ нарѣчіемъ (дѣлсктомъ) Иллуріческимъ обыкновенно Славеносрбскимъ назватимъ» и да је, при том, прилагођена за схваташе «Обучающейся Юности» («Грамматика италіанскага ради употребленія Иллуріческія Юности собрана Вікентіемъ Лустиной». Въ Вѣннѣ, 1794). Одељак који се односи на лексику, и посебно Луштинин приручник, прожети су српским језиком (детаљније в. Costantini, 1976).

Покушај, мада не доволно успешан, лексичке кодификације славеносрпског језика на руској основи било је издање речника, приписаног Теодору Аврамовићу («Нѣмецкій и сербскій словарь на потребу сѣрбскаго народа въ Краї. Державахъ». Въ Вѣннѣ, 1 изд. 1790; 2 изд. 1791). Потребно је напоменути да је поред руских и «словенских» (црквенословенских) речи, узетих, као што је познато, из ришког немачко-русоког речника Ј. Родеа (в. Гудков, 1972), Т. Аврамовић унео не мали број српских народних речи (део њих има црте војвођанских и локалнијих, сремских говора – Албин, 1970) и самим тим одразио стање књижевног српског језика краја XVIII в., који је допуштао мешовити тип у различитим пропорцијама мешања. Лексичку кодификацију језика на народној основи извршио је готово три деценије доцније Вук Каракић издавши свој «Српски речник» (1818). (В. Ивић, 1966).

Крајем XVIII в. у српској прекодунавско-савској средини («преко») настао је посебан вид или жанр радова, повезаних с делатношћу средњих школа или установа блиских митрополијском двору, жанр поздравних и похвалних слова. Сачувано је око петнаестак штампаних слова овога типа, што сведочи о посебном интересовању и пажњи према овој форми свечане красноречивости. Међу њима треба споменути «Слово благодарственное по шкончаніи испитанія господамъ посѣтителемъ и родителемъ юкоже и Господину Локал-Директору ученикомъ Илью Живанновичемъ изговоренное 1799-го года во первомъ теченіи Мѣсяца Марта дня» (Въ Будинѣ писмены Кралевскаго Всеучилища [1799]), чији је аутор био Јаков Пејаковић; «Слово на торжественный праздникъ Народнѣ Осѣчке школе Наставникомъ» (Въ Вѣннѣ, 1792); «Слово торжественное Егѡ Высокорбдю Господину Іакуви Петѣ Егѡ сщеннѣйшаго Ц. К. И Ап. Велічества Совѣтнику и Нарбдныхъ училищъ кралевскому надзирателю такожде и благорднѣмъ из среды славнаго Пештанскашаго Магистрата судіамъ, Г. Міхаилу Крегару гражданонаачалнику, Г. Іванну Мушкатировичу старѣйшинѣ юкоже и ѿбранномъ гражданновъ кругу. Случаемъ јавнаго въ наукахъ Испитанія въ Собственномъ Нарбда Сѣрбскаго Училищи изговорено. На той наипаче конецъ, во еже убгихъ училищъ Юношъ нужднѣмъ недостаткомъ изъ Общї казнѣ

спомоществовать. Въ Пештѣ. 4/15 Септѣмвриа 1799»; Косме Јосича «Слово въ день торжественныи іншалáции Е҃целленциi Православнагѡ Архиепcкopa Карловачкагѡ, всегѡ Славено-Сéрбскагѡ народа Митрополита, Еѡ сщénнѣшагѡ Цесаро-кralевскагѡ и Апостоліческагѡ Величества Тáйнагѡ Совѣтника Г҃дина Mwvcéa ѿ Путнику. Проповѣданое во Всенарбдномъ Собрании въ Кафедральной Митрополиї цркви Димитріемъ Геѡргиевичъ проповѣдникомъ и Протоپреѣвтеромъ... Кáловачкимъ Мѣца Юниа 29 дні 1781 лѣта (Напечатано во Вїеннѣ при Іѡсифѣ блггородномъ ѿ Курцбекѣ восточномъ дворномъ Тѣографѣ въ лѣто 1781); Слово в' предъ избраниe Архи-Епcкopa и Митрополита Авраамомъ Петровичъ прото-пресвѣтеромъ Конзисториума епархії Бачкї подъ 29-мъ Октобрїа 1790 лѣта въ Темисварѣ сочинено (Въ Вїеннѣ, 1791)» и др.

Већ сама заглавља «слова» говоре много о њиховом језику, а у неким случајевима и о таквим елементима језика какав је акценатски систем. «Слово» Стефана Рајића, наставника Осијечке школе, потпуно је пројето народним елементима (Албин, 1963), док су «слова» пештанских и карловачких истакнутих људи веома далека од народног језика и препуна красноречивости, својствене високом «славенском» стилу. У њима се јасно открива латинска синтакса, типична за «славеншину» XVIII в., а део ових «слова», на пример «Слово торжественное» Косме Јосича, или «Слово въ день... іншаллаци...» Димитрија Георгијевића, имао је паралелне латинско-словенске текстове.

Као илустрацију навешћемо још једно «слово», једно од најкраћих – «Слово предъ Испытомъ Iwanѡмъ Мушкатировичъ глаголаное»:

Вседражайшее присутствїе Ваше, егоже нась удостоили есте, Высокопочтенїйши Благодї! Толикаа въ сердацахъ нашихъ дѣйствуетъ движениа, да мы таковое, за многоцѣнныи дарь нѣкїй почитовати имамы; обаче елика ващшее днесъ веселїе: толико болше страху подверженїй есмы, боящеса, да не какѡ вмѣстѡ веселїа, еже ѿ Вашегѡ съ нами удоволствїа получить уповаємъ; печаль не малую приобщемъ, ибо несумнѣнно будеть здѣ, ихже ожиданїю труди наша негли ѿвѣстовати не будуть; ничтѡ менше, мы доволїй суще тѣми, иже возврасть и слабость такожде нашу въ разсужденїе благонаклонно прѣмлють въ прописанныхъ предметахъ учебныхъ, явному испыту, дерновенни подвергаемса («Торжественный испыть четырдесать и пять ученикѡвъ въ Национальномъ неунитскагѡ закона Училищи Пештанскомъ по шкончаномъ теченїи лѣтномъ месеца аугуста дне 31 лѣта Г҃дна 1793 явиш производимїи. По полудне ѿ 3 до 6 часовъ – Въ Вїеннѣ. При б. Г. Стефанѣ Новаковичѣ...»).

Руски узвишени стил са старим словенским (црквенословенским) елементима (имамы, есмы, обаче итд.), каткад са српском локалном обложеншћу

(испту, почитовати), али готово без типично српских фонетских црта, карактеристичан је за «слово» Ј. Мушкатировића.

Нажалост, истраживачи су мало пажње поклањали овим китњастим текстовима, а они међутим, по нашем мишљењу, добро одсликавају језичке норме које су биле прихваћене у пракси српских школа и које су, несумњиво, утицале на развој књижевног језика. И мада је потребно рећи да ови текстови имају незнатну књижевну вредност, њихов значај као споменика књижевног језика није мали.

Дитирамбска и «грађанска» поезија и њен језик

Напоредо с похвалним словима међу Србима су већ у то време постојали и дитирамбски стихови. Таквима су припадали «Стёхи сочинени на похвалу Его Величеству Государю Леополду Второму Императору Римскому Краљу Унгарскому и прочаа и прочаа. Иждивенемъ Міхаила Владиславлевича, Нормалногъ учителя» (В' Віеннѣ, 1791) напознатога аутора; «Пѣснь похвалнаа благоѣдному Господару Димитрию ѿ Анастасіевичъ и прочимъ жителѣмъ карловачкимъ за ревность къ наукамъ и основанїе Народнаго гимназіума Карловачкагѡ сложена ѿ народолюбца» (Въ Віеннѣ, 1793) Николе Стаматовића; «Списи на похвалу Преосвященнѣйшаго и Высокодостойнѣшаго-Господина Стефана отъ Аввакумовичъ Жезль архіерейскій въ Карловцѣ Сремстѣмъ пріемлющаго. Сочиненіи Гавріломъ Храниславлевичъ въ К. Університетѣ Пештанстѣмъ правъ слышателемъ» (Въ Будимѣ... 1798); «Славопѣніе въ жертву ѿбщаго благодаренїа пречестнѣйшему Господину Архімандрїту Райчу при случаѣ трудѡвъ Егѡ въ Дѣбеписанїи славанскихъ нарбѡвъ на свѣтъ исшѣдшихъ принесеённое родосиновнею благодарностю Григ. Терлайча. Мѣсаца Листопада 22. днѣ 1794» (Въ Віеннѣ) и други. Било је случајева када су дитирамбски стихови пратили слова истог овог плана, како је то спојено у делу јереја Максима Рашића «Слово купниш с пѣснію. Въ день пришествіа Егѡ Езцеплёнций Гдна Петра ѿ Петровичъ... (Въ Будимѣ, 1799).

Наводимо завршне стихове овог рада:

О! Владыко ТЕБѢ желимъ
здравствуй всегда и бодерствуй
съ нами долгоденствуй.
Вси торжествуйте
и днес воспойте
ПЕТРА ПЕТРОВИЧА.

Природно, осим штампаних стихованих дитирамба постојао је и одређени број рукописних, забележених у песмарицама XVIII и почетка XIX в. Једна од таквих била је «Привѣтствіе высокопреосвященнѣйшему и высокодостойнѣйшему Господину Г. Викентію Иоановичъ ѿ Видакъ во врѣмѧ избранїя на архиепископство. Сочинилъ Иоаннъ Аввакумовичъ в Карловцѣ».³⁶

Наводимо прве две строфе од четири стиха (од постојећих пет):

Видакъ Сербii имя умилино,
радость и славу днесъ изобилно
тебѣ вѣщаеть
та прославляетъ
ТОРЖЕСТВУЙ.
Иди, воружи съ жезломъ, сапоги
облекъ крыловни, Меркуръ, на ноги:
воструби ясно
востоку гласно
ВИКЕНТИЙ!

Прилично јасно изражен руски књижевни језик XVIII в. с појединим србизмима и типичним русизмима који су, међутим, за Србе онога времена били лишени снижене стилске обојености (*сапоги* и сл.), језик веома близак похвалним словима, али готово лишен за њих типичне латинизиране синтаксе – био је карактеристичан не само за дитирамбске стихове, него и за многе стихове с другом наменом.

Како пример недитирамбске поезије наводимо почетак из књижице «Стіхи о нѣдели честь субботи пріемшней» (Въ Віеннѣ, 1792) непознатог аутора, издате «иждивенiemъ Міхаила Владиславлевича»:

Въ началѣ мїра, егда созидаше,
Творецъ вся, яже видитъ око наше.
Въ шесть дней изволилъ, всю тварь совершити,
Благоволиже, въ седьмый день почити.
Еже новыя преста, твары созидати,
Но не преста, о тѣхъ промышляти...

На формирање српске поезије XVIII в. и њеног поетског језика велики утицај су извршили текстови јужноруских школских духовних песама и силачичких стихова, које су још у првој половини XVIII в. пренели руски учитељи.

³⁶ Цит. према изд.: Остојић и Ђоровић, 1926, с. 17. Текст је ретранскрибован са савремене ортографије. Избор Викентија Јовановића Видака за митрополита био је 5. јуна 1774. год. Према томе, традиција ове врсте поздравних говора потиче код Срба у сваком случају од почетка 80-их година XVIII в.

Тако су Срби прихватили читав циклус празничних црквених песама, међу којима је само божићних било седам («Слава во вышнихъ Богу», «Шедше трё цары», «Богъ предвѣчный народился», «Ликуй днесъ Сіѡне» и др.). Зборник ових песама био је издат «иждивеніемъ Г. Даміана Каулици Новосадскаго книго-продаватела» под називом «Пѣсни разлѣчныя на Господскїа праздники» (В' Вїеннѣ, 1790).

Т. Остојић и В. Ђоровић сакупили су велику колекцију (133) српских рукописних стихова XVIII в. (Остојић и Ђоровић, 1926), која се последњих година попуњава новим публикацијама (Сучевић, 1956). Интересантно је да ови стихови у суштини приказују све типове (видове) књижевног језика, или, тачније, књижевних језика који су постојали у српској средини друге половине и краја XVIII в. – руског, славеноруског (тј. црквенословенског руског типа с елементима руског, а понекад и српског језика), мешовитог славено-руском-српског (веома често са знатном превагом последњег) и чисто српског језика, тј. језика близског народном или чистог народног. Значајно је да се избор језика (или «типа» језика) веома често одређује поджанровским показатељем или тематиком стихова. Стихови на јеванђељске и сличне сijee написани су претежно руским и рускословенским језиком, док су лирски љубавни стихови (понекад чак у некој мери фриволни) сачињени на народном језику. Чист српски језик представљен је у стиховима писаним народним метром и у народном маниру. Међутим, понекад се и у текстовима прве групе срећу духовни стихови који се одликују народним стилом:

Стаде Госпа ядовати
Христосъ съ креста вопияти:
„Ти отиди майко моя
Теже су ми сузе твоє
Нег на крсту муке мое!“

(«Пѣснь во Великїй посты». Остојић и Ђоровић, № 8; ортографију сам овде и даље ја успоставио према претпостављеном обрасцу).

И обрнуто, у љубавној лирици може да буде представљен руски језик, прожет србизмима:

Ах, нещастна моя младость
Мѣняешься ты днѣсь [въ] жалость:
Престаетъ днѣсь союзъ любви
ибо лютая смерть мя уби.
(Остојић и Ђоровић, № 74)

Према томе, «рукописна» лирика је у принципу била најмање нормирани жанр што се језика тиче, а то је и природно, јер се она налазила на граници усмене и књишке литературе и одражавала различите традиције – духовних песама, народних духовних стихова, народне лирске поезије, дитирамбске поезије, руско-западноевропских образца.

Утицај рукописне и народне традиције одразио се и на језик штаманих поема и балада на духовне и «историјске» теме. Изразитим народним језиком обојене су поеме Стефана Стратимировића и Вићентија Ракића:

Любосава или совѣтъ матере ко дщери. Пѣснь 1-я.

Сербска Майка Крѣпку совѣтует:

Любосава мое мило лѣте!

Крѣви моа! тыси вѣтъ велика,

Дойде време да ти майка каже...

(«Любосава и Радовань или Пѣсни нравоучителныя по начину простонародныхъ сербскихъ пѣсней». Въ Будимѣ, 1800, с. 3. Аутор – митр. Стефан Стратимировић није наведен).

или:

Жертва Авраамова.

Аггель: Пробудїсѧ и дѣгни Аврааме,

И обрѣти твоѣ лице на ме.

Донесохъ ти заповѣдь ѿ неба

Бодру тебѣ сада быти треба...

(«Жертва Авраамова и собесѣданіе грѣшника с Богоматерью.

Превѣденіе съ Греческаго на Сѣрбскій языокъ Вѣкентіемъ Ракичемъ

Пронигуменомъ Фенечкимъ...» Въ Будинѣ, 1799).

или:

Пѣснь 6: мученицы Варвары:

1) Оу времена Мађумайанъ нара,

безъ божнога спаснскогъ цесара

2) Славанъ богатъ родомъ єлинъ бене

у Илионоплю Дюескоръ се зване,

3) Родиму се кћерна єдиница,

Варвара е то башь мученица...

(«Пѣснь историческая в житїи Сватаиго и праведнаго Александра Человѣка

Божія ... сочиненіе Викентіемъ Ракичъ ... Въ Будимѣ [1798]）

Народни језик са сасвим незннатним славенизмима присутан је, као што се види, и у делима с националним симеом («Любосава и Радовань»), и у делима с библијским или хришћанским хагиографским симеима. Исти овакав језик открива се у «преводу» Стефана Рађина, који је поему Антона Рєљковића «Сатурь или дивій човекъ» (Вена, 1793) «превео» на «простосербскій ёзыкъ». Овај «превод» је фактички начињен с истог таквог «простог» језика, али у икавском дијалекатском облику (Алексин, 1930-1931), тј., савременим језиком

речено, остваривало се преношење једне варијанте српскохрватског језика другом варијантом.

Занимљиво је да се у већини случајева заглавља књига и песама дају на рускословенском, а текст – на српском. Интересантна је и ортографија у Стратимировићевој поеми у којој се *ћ* даје у виду *т* с пајерком (у једном случају *-ћешъ*) и слоговно *р* у виду *р* с пајерком, понекад, вероватно, у виду *ер* (*сербска*), као и у њој примењени метар – «десетерац». Карактеристична је и напомена у самом заглављу поеме «Любосава и Радовань» о томе да је она написана на исти начин као и «простонародне» песме (в. детаљно: Младеновић, 1971). Исти овај «простонародни» манир примењен је у рукописном прозном предању о бици на Косовом пољу, познатом под насловом «Житіе св. князя Лазаря», заснованом на српским народним епским песмама (Гудков, 1974). Његов текст је, вероватно, настао у првој четвртини XVIII в., а преписи су познати почев од 1746. г. Потребно је, међутим, имати у виду да је Троношки летопис, настао на основу истих српских епских песама, био писан позним старим словенским језиком руске редакције.

Црте народног језика прилично јасно избијају и у познатој песми Јована Рајића «Бóй змáа са ћрлови на краткѡ впíсанъ ѩ I. Р. А. в' Лéто 1789» (Въ Вїéннѣ, 1791), која алгоријски слави победе руског и аустријског оружја над турским (над «змајем»):

Змáй се лiотый гбтови
съ ћрлы воевáти:
Нéкага некъ се лiоти
хóће ђхъ познáти:

—
Аравйтскíй лiотый змай
потрёсуе крýлы,
Оштрò зубé ђ нокте
и ѩвéћь се сíли

(с. 3)

Б. О. Унбегаун је истицао близост језика и стила ове песме с језиком и стилом српских народних песама. Истраживачи су обраћали пажњу на употребу народних пословица и константних епитета у «Боју». А. Младеновић је правилно указао на то да се у овој песми «читалац одмах среће с народном лексиком коју неће наћи у осталим Рајићевим делима» (Младеновић, 1964, с. 18). Има код Рајића и речи које су доцније, крајем XIX и у XX в., почеле да се осећају као дијалектизми (*гадино, јербо, погледишъ* и др.), повезани са сремском територијом.

На крају, треба рећи да је ода, тај поетски жанр тако типичан за класицизам, настављао да живи код Срба и крајем XVIII в., а да је своју популарност

чувао и у првим деценијама XIX в.³⁷ Познате су: «Ода юже преосвященнѣйшему Господину Стефану отъ Аввакумовичъ въ достоинство епископства ступившему. Посвятиль Лука Емушицкій во Всеучицихи Пештанстѣмъ правахъ слышатель» (Въ Будинѣ, 1798); «Ода о будущемъ заведеніи наукъ философическихъ въ Карловѣ Сремстѣмъ и о слѣдствијахъ сего заведенія сочинена отъ Д. Ф. А. С. [А. Стојковића]» (Въ Будинѣ Градѣ, 1800); оде «О щастіи нынѣшняго вѣка», «О чистой совѣсти» и ода Алексеја Везилића у његовој књизи «Краткое сочиненіе о приватныхъ и публичныхъ дѣлахъ» (Вена, 1783), написана у част митрополита Јосифа Шакабенте; «Ода на взятіе Измаила 11 Декабря 1790 года, сочиненная Иваномъ Янковичемъ де Мирѣво Двора Ея Императорскаго Величества Пажемъ» (СПб., 1790) и др. Последња фактички припада руској књижевности и написана је на чистом руском језику. Што се тиче језика појединих ода, он је врло близак језику дитирамбских стихова, о којима је напред било речи. Близост се ова објашњава и већом сличношћу или скоро идентичношћу жанра. Можемо је показати малим примером:

Оружіе крѣлко правую радость
Человѣку даеть чистая совѣсть.
Возлюбимъ достойно совѣсть нескверну
Мысль незлобну.
(А..Везилић. О чистой совѣсти)

Насупрот узвишеном језику оде стајао је прости језик веселе преводне комедије.

Народност језика преведених комедија

За крај XVIII в. код Срба је карактеристична појава драмских текстова чисто световног садржаја. И мада они нису оригинални, већ преведени, њихов значај за историју књижевног језика тиме се не умањује. Реч је о комаду «Терговци»³⁸, који је био «преведенъ с' италіанскогъ изъ Карла Голдонини Комедїа отъ Е. Іанковича студента медицине (шампано у Лаипсигу 1787 године)», о комичном комаду-дијалогу с педагошком усмереношћу «Зао отацъ и невалао синъ или родител'и, учите вашу децу познавати! Ёдна наравоучителна

³⁷ Прву оду у српској књижевности XVIII в. написао је, или, тачније, издао Орфелин 1760. год.

³⁸ Вероватно се у овом, као и у многим другим случајевима, писање *er* читало као слоговно *r*. У супротном случају требало би очекивати *торговци*. О томе сведочи и писање *Трговци* у предговору уз превод комедије «Зао отацъ...» (с. 5) и у самом тексту комедије.

весела игра за децу; у четири дѣиствїа списана Францомъ Ксавер. Старкъ и преведена с' немецкогъ Єман. Јанковичем Натуре-испитаемогъ дружества у Халли членомъ» (Вена, 1789) и о комедији «Благодарни синъ. Сеоска весела игра у јдномъ дѣиствїю стављна на просто Србски...» (У Лайпцигу, 1789). Последњу комедију није превео Е. Јанковић, већ је «стављна на просто србски» језик, тј. умногоме посрблена, будући да су и главним личностима дата српска имена, и да је радња пренета у Банат, и да је језик у њој прилично типичан за српско сељаштво из «прека».

Карактер преводиочевог језика може се илустровати почетним и закључним пасусом његовог оригиналног (а не преведеног) увода за комедију «Терговци»:

Прологъ. Нималосе неустручавамъ ови николико листа щампи предати кадъ на ползу љиву посмотримъ. Наивећа часть национални мои, и данас још мисли, дасу Комедије несамо младости но и старимъ людима шкодне и само за немецко измишљенѣ и држе, гдису Њаволи Швабе измислили какоћеду варати новце оть люди... (с. 1); ... Италіанска имена, персона ове комедије нисамъ хотео са Српскими променuti, эръ э име, или било Италіанско или Српско; а друго опоминѣмъ дасе нисам непрестано италіanskогъ аутора речи држао, него кадъ кадъ ицелу конструкцију променуо, за датиои (дати јој – Н. Т.), српски ликъ. Ашо нисамъ писао у славенскимъ негъ у матернимъ Езику, тоћеми сваки опростити, кадъ помисли, да я нисамъ Славянинъ негъ Срблинъ, и данепишемъ за Славяне, негъ за Срблѣ (с. 4).

Аналогни прост разговорни језик чува се у текстовима превода Е. Јанковића:

Актъ други. Сцена десета. Коралина и Фаченда.

Кор. Отъ кудъ ви знаете мое послове?

Фач. З' Богомъ останте, морамъ ићи у банку.

Кор. Кажитеши оть кудъ знаете, дасамъ дала новце младомъ господару.

Фач. Казомиѣ Паскинїо, вашъ драги, вашъ младоженя. Жене, жене тко вамъ може помоћи, кадъ сами щое горе избираете (оде). («Терговци...», с. 71).

Овакав је и језик предговора и текста других комедија. Нема сумње да је не само и не толико српска национална самосвест побудила Е. Јанковића да изабере прилично чист српски народни језик за своје преводе и прераде. Сам жанр комедије одлучно је захтевао «прост» језик, а не узвишени стил. Језик Е. Јанковића био је прилично тачно бележење војвођанског дијалекта с извесним елементима нормализације и извештачености, без којих је немогуће формирање књижевног језика. Потребно је напоменути да се поједине црте војвођанског дијалекта нису у оно време осећале као дијалектизми (в. код Е. Јанковића *наћићеду*, *знаду*, *умеду*, *разумеду*, *променуо*, *још*, *њиву*, *гди*, *национални* [ген. мн. без x], *людма* и др.), пошто су код многих писаца онога времена коришћене у «народној» варијанти књижевног језика и улазиле, вероватно, у још сасвим неутврђену норму, у потенцијалну норму, у «преднорму» која је доцније била замењена нешто другачијом, вуковском. Осим тога, ова «преднорма» није била

једина, будући да су постојале и друге норме, стабилније, створене у XVIII в. на другој основи.

Број русизама, тачније славено-русијама у језику Е. Јанковића није велики. Они су пре свега повезани с префиксима *со-*, *вос-* (*содержава*, *возбудили*) и с појединим лексемама (*ожидава*, *част* – рус. *ожидает*, *часть* ‘очекује’, *део* и сл.). Прилично чист народни карактер језика превода Е. Јанковића уочио је и А. Младеновић на основу анализе текста комедије «Трговци» (Младеновић, 1969, с. 47–48; в. такође Herrity, 1972). Може се чак говорити о томе да је у преводима Е. Јанковића доследно спроведен типично разговорни стил језика, по свој прилици војвођански градски коине.

Природо-научни и моралистички текстови и њихове језичке особине

Оригиналним, непреведеним радовима Е. Јанковића припада његово «Физическое сочинение о изсищении и раздѣленіи воде у воздухъ, и изясненіе разливанія воде изъ воздуха на землю отъ Е. Йанковича Кандидата медицине и Содружника халского ученнаго и Натуре-испитаемогъ дружества (у Лайпцигу, 1787)», написано на истом оном народном језику какав је и језик превода истог аутора. Ово се може показати следећим одломком:

Свако тѣло на земли можесе у маня тѣла разделити, коесе онда назива, таљ, часть или парче. Например: едну ябуку можемо у два, три, у четири и више тали разсећи, пакъ опеть свако ново парче на ново у манѣ части оделявати и тако непрестанно делћнѣ повторавати докъ недостанемо врло мала парчета (с. 5).

Мора се истаћи опрезност с којом аутор уводи нове речи и појмове, непознате народном језику, дајући их или синонимима (*часть*, *таљ*, *парче*), или их тумачећи (*Океанъ* – наивеће море у свету и сл.). «Физическое сочинение» Е. Јанковића може да се уброји у прве покушаје стварања оригиналне научне прозе и научног језика, научне терминологије.

Међу преведеним текстовима краја XVIII столећа постојао је још један круг педагошко-моралистичких и поучних радова, неретко на библијске теме, остварених у духу «века Просвећености», пореклом од осредњих француских, немачких, енглеских и грчких аутора. Неки од ових превода доживели су успех и имали су по неколико издања, било као наставци, било као поновљена издања. Таквима су припадали «Руководство къ честности и правости» И. И. Фелбигера у преводу Атанасија Деметровића Секереша, издавано пет пута од 1782. до 1789. год. (1. изд. – Вена, 1777); «Поучителный Магазинъ за дѣцу. Просвѣщенію разума и исправлѣнію сердца ѿ госпожи Марии ле Пренсь де Бомонть сочиненъ а саде славеносербске ради юности съ нѣмецкагѡ на сербскїй єзыкъ преведенъ Авраамомъ Мразовичемъ» (Вена, кн. I, 1787 и кн. II, 1793; кн. III и IV, 1800) и низ других текстова. Ако је А. Д. Секереш преводио на прилично јасан «славенски» (славеноруски) језик, преводи А. Мразовића одликовали су се тек незнатно

славенизираним језиком, који је сам он сматрао «чисто српским», «простим» (Албин, 1970а). А. Мразовић је позивао и друге писце да се угледају на Доситеја Обрадовића, како би «на простомъ єзику дѣла и сочиненія своя на ползу рода своего писали и издавали...»

Књижевнојезичка делатност Доситеја Обрадовића

Доситеј Обрадовић био је највећи српски писац краја XVIII в., који је означио не само зрелост српске књижевности, него и њен прилично одлучан прелазак на самосталнији пут, окретање чисто световној тематици, употребу језика блиског народном у свим књижевним сферама и жанровима. Обрадовићевом књижевном наслеђу које се исправно везује за општеевропске правце рационализма и просветитељства, посвећен је низ радова и монографија.³⁹ У нашој краткој расправи тешко је дати чак и летимичну анализу Обрадовићевих радова. Можемо једино да напоменемо да они у жанровском смислу нису нарочито разноврсни и да се могу поделити на оригиналне, преведене или компилативне са знатним уделом сопственог стваралачког момента, што је у потпуности одговарало духу XVIII века. Активни период стваралаштва није код Обрадовића дуго трајао – од 1783. до 1789. год. Његов почетак означен је издавањем оригиналне аутобиографије «Животь и приключение Димитрия Обрадовича наре-ченого у калућерству Досію: нимъ истимъ списать и издать» (у Лайпцику, ч. I – 1783, ч. II – 1788), која је имала јасну поучну усмереност, а његов крај – патриотским и патетичним стиховима «Пѣсна о избавлѣнїю Сербіе» (Віэннѣ, 1789). У овом временском размаку написани су још «Совѣти здраваго разума» (у Лайпцику, 1784) и «Езопове и прочихъ разныхъ баснотворцевъ съ различни езика на славеносербски езикъ преведене садъ први редъ съ нравоучителними полезными изяснѣнiami и наставлѣнiami издате и сербской юности посвѣщene баснє» (у Лайпцику, 1788), а такође је сачињен превод дела «Слово поучително господина Георгія Ђоакима Цоликофера, при реформатовъ обществу, немецкого предикатора. Съ немецкого езика преведено Досіюемъ Обрадовичемъ» (у Лайпцику, 1784). «Совѣти здраваго разума», који се одликују прилично изразитом дидактичко-моралистичком усмереношћу, стварани су у виду низа размишљања о љубави, злоби, добочинству, шкртости и сл., с додатком двају поучних аутобиографских огледа који подсећају на корист образовања. «Баснє», чија је

³⁹ Поред не једном спомињане, у своме времену класичне књиге Ј. Скерлића «Српска књижевност у XVIII веку» (Београд, 1923), где постоји велико поглавље о Обрадовићевом стваралаштву, и књиге К. Ф. Радченка «Досифей Обрадович и его литературная деятельность» (Киев, 1897), карактеристичних за рани период истраживања стваралаштва познатог српског просветитеља, од новијих радова поменућемо књигу Ј. Деретића «Доситеј и његово доба» (Београд, 1969), где је дата и литература о овом питању (о чему в. такође у књ.: Kuna, 1970).

поучност предвиђена самим жанром, праћене су другим делом «Живота и прикљученија...», овде изложеним у виду писама. Сижеи басана су, како је то напомињао сам аутор, узети из Лесинга, Езопа, Федра и Лафонтена, али њихова форма није у стиху, већ је прозна и уз то је њихова поука код Обрадовића често дужа од основног текста. «Совјети» обилују сентенцијама и изрекама философа и моралиста, анегдотама, историјским причама и библијско-јеванђељским текстовима.

Још су компилативније, а делимично и просто преведене књиге другог, последњег периода стваралаштва Доситеја Обрадовића (1793–1808). У њих спадају: «Собраніе разныхъ нравоучителныхъ вещей въ ползу и увеселеніе Досиоесемъ Обрадовичемъ» (Въ Віеннѣ, 1793), део први, а други део под насловом «Мезимацъ» издат је посмртно (Будимъ, 1818); «Етика или філософія нравоучителна по системи Г. Профессора Соави» (У Венеції... 1803) и неки мање значајни радови. «Собраніе...» на неки начин наставља традицију Орфелиновог «Магазина» и по свом општем «садржају» подсећа на књижевне европске часописе краја XVIII в.⁴⁰

Дакле, сва главна Обрадовићева дела имају једну, прилично прецизно разрађену моралистичку, делом етичко-философску, делом дидактичко-практичну усмереност, подређену његовим рационалистичко-педагошким погледима. Секуларизација народног просвећивања постала је циљ његове књижевне и друштвене делатности. Проблеми избора и формирања књижевног језика код Срба такође су били подређени овом задатку, јер је Обрадовић сматрао да: «езикъ има свою цѣну отъ ползе, кою онъ узрокує». Народни језик је, по његовом мишљењу, «дѣло веома полезно», јер кад учени људи своје мисли «на общему це-лога народа езику пишу», онда «просвѣщеніе разума и цвѣть ученія» не остаје само код оних који разумеју стари књижевни језик, већ се шири на сељаке, даје се и најпростијем народу и пастирима. Као што је познато, истим овим принципом руководио се доцније и Вук Каракић. Обрадовићев језик био је генерално јединствен у његовим радовима. Овај моменат је веома важан и за разумевање његове књижевнојезичке концепције, као и за то да се на језичком плану може одредити место његових радова у општем систему и међусобног односа радова Срба, његових савременика.

⁴⁰ Нисмо споменули поједиње ране радове које Обрадовић није спремао за штампање, а такви су: «Првенацъ, Ужица, или Досиоесева Буквица» (у Карлштату, 1830), рани (1770. год.) избор-компилација и преводи из Златоустових тумачења Дела апостолских, размишљања «из некоторыхъ эллиногреческихъ» књига поучног карактера, скраћено излагање Езолових басни, «Христоиа, сирѣчь Благи обычай и Вѣнацъ отъ алфавита» (В Будинѣ, 1826), с грчког преведена (око 1770. год.) поука која се односи на спољашње понашање, својеврсна књига о лепом понашању, проповеди (укупно пет, око 1770. год.), оде и неколико песама позног периода. Неки од ових радова, пре свега проповеди и стихови, сачувани су у туђим преписима, који, могуће је, не одсликавају тачно Обрадовићев језик.

Као пример Обрадовићевог језика можемо да наведемо почетак из његовог познатог кратког текста «Любезни Харалампіе здравствуи Христосъ воскресе» (Лейпциг, 1783), који је био написан и издат истовремено с делом «Животъ и прикліоченія...» и повезан у једној књизи. Ово обраћање Харалампију било је својеврсни књижевни манифест чуvenог српског просветитеља.

Ево његовог почетка:

Неђу я чекати да проћу две Године, за одговорити Чловеку любезнику и прјателю, каконоти неки обиђавају. Ябити био, нама по прјатељу твоега писма, одписао: да нисам судио за болѣ, чекати да проће време плачѧ и сѣтования; време глада и увикивания једним словом, време великога поста, кадъ пасуль царствуе и негова Сестра сочивица. Гра и купусь земљом управљаю.

Ево време златно љ весело,
Кадъ нам пїе Забранѣно Ело!
Евангелска царствуе Свобода,
Събацивши ярамъ съ человеческогъ рода
Давидъ пророкъ у тимпане Свира
Некъ попъ више у тројдѣ Недира.

Прилично чист народни језик доста јасно пробија и у наведеним стиховима. Напоредо с њим се, суди ли се према савременом или вуковском схватању, осећају књишчи елементи (човек, али не чловекъ, што је ближе народном човек, или любезникъ, сѣтования, али не сѣтованія) и елементи завичајног банатског говора (каконо). О језику Доситеја Обрадовића написано је неколико текстова и монографија, од којих је најзначајнија и најновија књига Херте Куне⁴¹, која је резимирала претходна истраживања и самостално анализирала велики материјал.

«Ако се – пише Х. Куне – узме у обзир да је Доситејево књижевно стваралаштво везано искључиво за један стил литературног језика, који се за оно вријеме може сматрати народним, те да, према томе, код њега нема језичке двојности, која је карактеристика осталих писаца Доситејевог времена, па и неких ранијих, постаје јасно због чега Доситеј представља тако одлучујућу прекретницу у војвођанској књижевности XVIII в.» (Куне, 1970, с. 263). Ова изјава је у принципу тачна, мада се може указати и на српске ауторе који су, као и Доситеј, писали крајем XVIII в. само на српском «народном» језику с појединачним славенорусизмима (Е. Јанковић и др.), а и на оне друге који су писали искључиво на «славенском» (или «славеноросијском») језику (Г. Трлајић, К. Живковић, К. Јосић и др.). Природно је да се читаја ствар у многим случајевима сводила на жанровску ограниченост дела (или превода) појединих аутора, али ни код Обрадовића жанровски дијапазон није толико широк као код Орфелина или

⁴¹ Kuna, 1970. – Овде се налази и анализа других радова (Сучевића, Прибића, Барјактаревића и др.).

Рајића (о чему ће доцније бити говора). И поред тога, велика Обрадовићева заслуга је у томе што је он на великим броју обимних текстова (делимично оригиналних, делимично неоригиналних – компилативних, преводних), при том текстова с одређеним идејним програмом, новим и перспективним за оно време, и зато популарним у широким читалачким круговима и у првој половини XIX века – учврстио језик близак народном.

Обрадовићев језик није био «народни» у оном степену у коме је то био Карапићев језик, иако ни сам Карапић није могао да се одрекне књишких елемената, те их је користио, увиђајући да су они «народу мало познати» или «посрблјени».⁴² У борби с књишким елементима, Обрадовић је био умерен са славенизмима и чувао је у својим прозним делима онај удео славенизама (славенорусизама) који је био неопходан да би текст био разумљив «простом народу и пастирима» и за исказивање апстрактних, философских и научних појмова, готово исто онако како је то, готово пола века доцније, чинио у својим поетским делима Његош. Ако бисмо се окренули националним аналогијама, које су увек приближне, а у многим случајевима и ризичне, онда је у историји српског књижевног језика Обрадовић имао исту ону улогу коју је код Руса имао Карамзин, а Његош – исту као Пушкин; Карапић је пак са својим присталицама пошао даље, настојећи на радикалнијим мерама које, по нама, нису могле а да не доведу до значајног скраћивања стилских могућности књижевног језика. У старом «славянском» или снажно славенизованим језику Обрадовић је видео извор богаћења новог језика. Сматрао је следеће: «Неће наш стари (језик – Н. Т.) пропасти, зашто учени люди у народу всегда ће га знати и съ помоћу старогъ нови ће се од данъ до данъ у боле состоянє приводити» (Д. Обрадович. Любезни Харалампіе..., с. 9; в. такође Обрадовић, 1961, с. 65). Елементи «старог» језика нису тако знатни у Обрадовићевом делу. Њима пре свега припадају рускословенске лексикализоване форме чије посрблјавање аутор или није сматрао потребним, или их је посрбию у малој мери (*собраніе, совершеніе, возхищенъ, воздвигнуты, вешчи, погибель, орудія, каменья, цветути* и сл.) и прилично архаичан правопис такође рускословенског типа. У морфологији именица рускословенски утицај се осећа у малој мери (*ногами, заслугами напоредо с ногами; злѣйши, мудрѣйши* и сл.), а у глаголима га готово и нема. Слабо је одражен рускословенски утицај и у синтакси и спорадично – у грађењу речи (суфикс -ески, -ество и др.). Уопште, као и код многих других писаца XVIII и почетка XIX в., код Обрадовића прилично јасно избија војвођанска, углавном банатска, дијалекатска основа, која се само у појединим случајевима (првенствено у случајевима рефлекса Ѣ), и то само у позним радовима, сједињавала са севернодалматинским икавским цртама. У војвођанске особености спадају *бићеду, воледу, разумеду, мораду, прийму, кричу, жсиву* (З. л. мн.), *трети, гребати, нарастіо, умрео, поћемо* (1. л. мн. имп.), *некадеръ* и др. (Kuna, 1970, с. 135, 142, 151, 267 и др.).

⁴² Познат је велики списак донекле посрблјених речи (углавном према обележју рефлекса Ѣ и ѕ) Јована Рајића, које је Вук навео у тексту «Главне разлике између данашњега славенскога и српског језика» (Карапић, 1894, с. 263).

Споменуте особености у Обрадовићевом језику нису увек регуларне, многе од њих су спорадичне, недоследне. Апсолутна већина граматичких црта језика познатог српског просветитеља поклапа се са цртама вуковског и савременог књижевног језика. Али је малтене најглавнија ствар у Доситејевом језичком новаторству била окретање народној лексици која је, према успешним и обавештајним израчунавањима Х. Куне била 85–88% српскохрватска («народна»), 5% руска, 1,3–10% «општа» (српско-руска) и 1,5–3% – позајмљена (не рачунајући руску). Колебања у процентима зависе од дела и од карактера текста (приповедачког или философско-теоријског). Проценат русизама и такозваних «општих» речи био је, природно, мањи у живом приповедачком стилу (исто, с. 260).

Језички систем делâ Јована Рајића

Проучаваоци српског књижевног језика XVIII в. већ су скретали пажњу на разлике језика и језичких погледа Д. Обрадовића од језика и језичког система Ј. Рајића и З. Орфелина. Ова разлика опажа се пре свега у томе што је Обрадовићев језик монолитан, релативно једнообразан у свим делима, а Рајићев и Орфелинов језик се код свакога од њих прилично оштро разликује у зависности од жанра. Управо је у овом аспекту и био анализиран Орфелинов језик; што се пак Рајића тиче, језик његових појединих радова разматран је у вези с општом језичком карактеристиком жанра. Зато је важно дати сумарну схему Рајићевог језика.

Међутим, пре него што се осврнемо на ово, морамо се сетити једне суштински важне чињенице. Дело Ј. Рајића, написано 1793. год. и издато у Будиму после његове смрти (1802. год.) – «Цвѣтникъ въ двѣстѣ и двадесять и четыре избранныхъ исторіяхъ насажденный, и изъ источниковъ ійлевыхъ напоенныи, въ немъ же крины оудолніи добродѣтѣлей посредѣ тернїй пороковъ растуть и цвѣтуть, въ ползу и оукрашеніе всѣхъ любителей честности предложенъ 1793. за 67 лѣто дарованная жизни трудъ сей въ благодареніе Богу принесенъ И. Р. въ Будинѣ Градѣ» – веома је по својој тематици, жанру и општој идејној усмерености блиско оним Обрадовићевим делима каква су «Совѣты здраваго разума...», «Собраніе разныхъ нравоучителныхъ вещей...» и сл. И поред тога, Рајићев «Цвѣтникъ», који представља превод немачке књиге «Acera philologica...», настале још у XVII и изнова штампане у XVIII в., одликује се прилично архаичним језиком, црквеним славеноруским стилом.

Рајић овако објашњава избор језика превода:

Еже стїла касаєтся въ книзѣ сей оупотрѣблennагѡ, онъ есть дрѣвный слáвенскій всѣмъ общій иначе называемый церкбвный. Оупотрѣблень же наипаче за тѣ, дабы сходенъ быль с бїбліческимъ стїлемъ въ нравоученїахъ оупотрѣблennыми: Иначе бы слогъ со всѣмъ раздрѣнъ быль и непрїятенъ, аще бы помѣшани были

дјалекты. Ниже еще бы простили србскимъ нарѣчіемъ писано было, мѣгль бы инь
кто ѿ благочестивыхъ славанъ пользоватися («Цвѣтникъ», с. XI).

У овом се избору, међутим, може видети и полемичка страна, усмерена против рашчињавања Д. Обрадовића, занетог идејама јозефинизма, рационализма и антиклерицизма. Ј. Скерлић је писао да је Рајић вероватно превео «Цвѣтникъ» по жељи митрополита Стратимировића «који је хтео да књигом аналогног садржаја парализује велики утицај „неблагочестивих“ *Басни* Доситеја Обрадовића» (Скерлић, 1923, с. 231)⁴³.

Интересантно је да је Ј. Рајић присталица, како се то из његове практичне делатности види, књижевне вишејезичности, те је за жанр поучних радова изабрао «црквени стил». Крајем XVIII в. још је било могуће користити се двама језицима у једном те истом жанру. Тако су једна свечана слова писана «високим стилом», као и Рајићев «Цвѣтникъ», а друга су, као што је то случај са словима Викентија Ракића, била снажно «посрблјена». Много тога је, међутим, зависило и од семантичко-стилске усмерености текста у оквиру одређеног жанра. Славеноруски и народни постојали су, истина, код разних аутора, у сferи морално-дидактичке књижевности. Исто се у извесној мери може рећи и за драмска дела, иако је између комедије (Јанковићеви преводи) и трагедије («Трагедија сирћч пељна па љубавь смрти послѣднаг цара србскаг юрова патаг... сочинена и произведена АФЛГ [1733] година въ Карловић Сремскомъ а нынѣ пречищена и исправлена предлагается трудомъ и тщаниемъ И. Р. Въ Будимѣ, 1798», издање и редакција Рајићеви) – велика разлика не само на тематско-стилском плану, него у датом конкретном случају и у хронолошком (Рајићево издање трагедије Е. Козачинског потиче из 1798. год., а њено постављање на сцену било је 1736. год.⁴⁴). Два језика су крајем XVIII в. коришћена и у приповедачкој или приповедачко-забавној књижевности. Дакле, ако је за превод најобимнијег приповедачко-белетристичког текста који се у XVIII в. појавио на српском језику: «Живота и черезвычайныхъ приключений Робинзона Круса»,

⁴³ Претпоставља се да су на Обрадовићеву адресу упућене Каракићеве речи о «јеретицима» у његовој расправи о књизи Ј. Рајића «Священная история». В. цитат на с. 58.

⁴⁴ Језичка редакција и чак језичка форма овог дела могу се, међутим, из многих разлога сместити у крај XVIII в. Важно је обратити пажњу не само на годину издавања (1798), него и на то да на маргинама књиге напоредо с «Пролѣтомъ» (својеврсним предговором) стоји презиме «Козачинскій», а да на маргинама «Дѣйствія А? (1-го)» стоји – «Козачинскій и Райчъ». Тако је скромни Рајић, који је на насловне стране низа својих књига стављао само иницијале (І. Р.), указао на своје коауторство, на своје учешће које се, пре свега, састојало у језичком сређивању текста («нынѣ пречищена и исправлена»).

Николај Лазаревић изабрао језик снажно приближен народном⁴⁵, преводилац Мармонтеловог «Велизарія» Павле Јулинац окренуо се славеноруском језику с низом српских црта. У овом случају се изнова може уочити извесна разлика у нијансама жанра: у доживљајима Робинзона Крусоа писало се о савремености и о човеку окојег социјалног ранга, док се у Мармонтеловом роману говорило о догађајима из византијске историје, о давним догађајима и судбини војсковође блиставог доба императора Јустинијана (VI в.). Али се, изгледа, не ради само о томе, већ и о различитој хронологији преведених текстова. Временско растојање између Јулинчевог и Лазаревићевог превода износи 22 године. То је управо време када је не само убрзано расла продукција оригиналних и преведених дела, него се одвијао и прилично силовит процес формирања српског националног књижевног језика. Жанровски условљена разнојезичност, присутна код Орфелина и Рајића, смењивана је једнојезичношћу, независном од жанра дела, како су то понудили Обрадовић и неки његови савременици. Једнојезичност је крајем XVIII в. настала на темељу непромењеног «средњег» пута. Доза различитих елемената у овом средњем језику била је различита.

Рајићев пак пут није био средњи. Њега можемо убројати у присталице теорије «трију стилова», будући да је у својој књижевнојезичкој пракси користио прилично јасно нормиране различите језике, од којих је сваки називао «стилом»: «славенским» позне руске редакције («древній всѣмъ общей, иначе называемый церковный»), руским и историографским стилом XVIII в. и српским, снажно приближеним народном («простымъ сѣрбскимъ нарѣчіемъ»). По језичком принципу у прву рубрику можемо сврстати «Цвѣтникъ», «Трагедію, сирѣчь печалную повѣсть...», у другу – «Исторію разныхъ славенскихъ народовъ...», «Краткую Сербліи, Россіи, Босны и Рамы кралевствъ исторію» (Вена, 1793), у трећу – «Катихиссѣй малый», «Священную исторію», «Собраніе разныхъ ... поученій», «Бой змаа са орлови» и др. Приближно се исте схеме четврт века раније придржавао Орфелин.

Конкуренција, супротстављеност и нестабилност норми крајем XVIII века Настанак «средњег» језика

Резимирајући развој књижевног језика код Срба у последњим деценијама XVIII в., можемо да кажемо да је у овом периоду не само знатно порасла и вишеструко се у поређењу с претходним периодом повећала књижевна продукција, да

⁴⁵ «...И то мыслити невала, да я преводъ овой не бы у состоянїю био, и како мыслимъ, юшь лакше вышимъ штілусомъ сочинити, али самъ отъ племенитодушнаго Книге ове Фунтора произволенїю ню просто, дабы сватко све ясно разумѣвати могао, къ тому обязанъ био, овако просто составити, кое како што мыслимъ, и више обще похвале заслужити можетъ...» (Предговор уз книгу; без пагинације).

се број писаца и оригиналних радова не само умножио него и да се развио и учврстио систем жанрова, да је пооштрена стилско-језичка диференцијација жанрова (а понекад и унутар жанрова). Управо су овакву диференцијацију прихватали и својим стваралаштвом утврђивали Орфелин и Рајић. Орфелин, међутим, судећи по његовом двојном језичком тексту «Плача Сербије», није сваки од трију језика (или у другом схватању «стилова») строго прилагођавао одређеном жанру, тј. није их сматрао строго допунски распоређенима. Исти је овај однос према језицима, или стиловима XVIII в. постојао, изгледа, и код других писаца, који за разлику од Орфелина и Рајића нису опробали своје перо у различитим жанровима. Интересантно је да су у релативно кратком року од две деценије у српском књижевнојезичком процесу били испробани различити путеви, извршени различити огледи стабилизације норми књижевног језика. Поред не нарочито чврстог и јасног паралелног постојања трију језичких потенцијалних норми и књижевно-језичких модела, који су наликовали теорији трију стилова, било је и покушаја да се у својству књижевног учврсти и «славенски» високи стил (поједине наредбе, речник Т. Аврамовића, «Слова» Ј. Пејаковића, К. Јосића, Д. Георгијевића, дела и преводи П. Јулинца, Г. Трлајића, А. Везилића, М. Максимовића, оде и стихови Г. Хранислављевића, Н. Стаматовића, Н. Авакумовића и др., преводи А. Д. Секереша и др.)⁴⁶ и «простое сербское нарѣчіе» (појединачни рескрипти, драмски и природњачки текстови Е. Јанковића, преводи Н. Лазаревића, зборник Ј. Мушкировића и др.). Ни високи «славеноруски» или «русскословенски», ни «прост». српски нису били строго нормирани, и у сваком конкретном случају, у сваком конкретном тексту често су постојали елементи трију основних језичких фондова, језичких слојева или «система»: руског књижевног XVIII в., српског народног (првенствено војвођанског типа) и старог словенског руске редакције. Још дефинитивно није био заборављен и у потпуности истиснут ни «србуљски» систем – стари словенски српске редакције. Што се последњег тиче, он није схватан као посебан, четврти систем, као посебан, четврти фонд и фактички није био такав – он је био варијанта старог словенског система руске редакције. Другим речима, код Срба је у XVIII в. постојао стари словенски у двема варијантама – позној руској и позној српској. Писци су могли да изаберу једну од ове две варијанте, да их чак комбинују, али ауторитет ових варијаната није био подједнак. Он се мењао у разним временима и у разним околностима.⁴⁷

⁴⁶ Овде остављамо по страни случајеве употребе чистог старог словенског језика позног руског типа, који је у текстовима сменио стари србуљски тип (в. с. 58–59 о језику К. Живковића).

⁴⁷ Постојала је, изгледа, некаква тенденција, спровођена, истина, недоследно, када су се, слично екавској и јекавској варијанти (*лепо, лијепо*), употребљавале речи *совѣтъ* и *саветъ*, *воздухъ* и *ваздухъ*. Екавске варијанте су распоређене локално, а руска и српска варијанта старог словенског језика су услед свог функционисања само у књижевном језику, могле у условима даљег паралелног постојања да се распоређују искључиво по жанровско-

Што се пак тиче других фондова или система, не старог словенског већ рускославенског и «простог» српског, они нису били тако јасно нормирани и строго оцртани: и у оквирима високог рускославенског стила, и у оквирима «простог» народног постојао је прилично широк спектар, стваран језиком појединих дела, тако да је у низу конкретних случајева настајала ситуација када је, како је то исправно уочио Б. О. Унбегаун, тешко било рећи каквог је карактера језик текста – словенски руског модела или пословењени руски, или, додајмо, русификовани српски или србизирани руски.

Поједини савремени истраживачи говоре о руско-српским језичким односима у српском књижевном језику XVIII в. полазећи искључиво од чињеница руског и српског језика (в., на пример, Гудков, 1973, с. 49-50) и не узимајући у обзир у довољно мери трећи – стари словенски фонд (или систем). А управо је он био главни ослонац за читаву књижевнојезичку ситуацију и главни чинилац који је обезбеђивао узајамно деловање иако блиско сродних, али ипак различитих језичких фондова и система. И овај чинилац је бивао веома делотворан и неопходан не само на основу екстрагистичких, историјско-културних момената (веома битних, ауторитативних, одлучујућих за развој књижевног језика), него и на основу чисто језичких момената – граматичких, историјско-фонетских и лексичких. Тако су заједничке црте народног српског и старог словенског језика биле непуногласност (неполногласие),⁴⁸ облик инфинитива на -ти, постојање форми аориста, имперфекта и плусквамперфекта, близрост облика придева мушких рода једнине и сл., а заједничке црте с руским језиком представљали су неки падежни облици, на пример *-а основа (*воды*, *водѣ*), неки облици презента, нпр. 3. л. јед. (*мыслитьъ*, упор. срп. *мисли*), 1. л. јед. на -у, -ю (*мыслю*, упор. стсл. *мыслыкъ*, срп. *мислим*), 1. и 3. л. мн. (*мыслимъ*, *мыслятьъ*, упор. стсл. *мыслимъ*, *мыслатъ*, срп. *мислимо*, *мисле*), глаголски придев прошли на -л (*мыслиль*, упор. срп. *мислио*) и др.⁴⁹ Потребно је напоменути да су управо ови елементи, заједнички са старим словенским језиком, били посебно стабилни у језику српских писаца XVIII в., иако су постојала и одступања у ову или ону страну. Тако се ничим другим до тежњом ка максималној русификацији не може објаснити Орфелинова употреба облика придева и партиципа на -ой (м.р. јед. глаг. прид. *дикой*, *лучшей*, *лишеннай*), упркос чувању инфинитива на -ти (а не на

-стилском параметру. Вук је изабрао српску варијанту и самим тим окончао варирање. Данас су у локалној расподели сачуване само поједине речи (*точка* и *тачка* и сл.).

⁴⁸ Пуногласност (полногласие) је ретка појава у српским текстовима XVIII в. Оно може да се сртне у лексикализованим облицима какви су *предосторожность* код Обрадовића или *перемѣна* код Рајића (облик **предостражность* био је непознат).

⁴⁹ Нажалост, није обављен посао на откривању сличних (и различитих) црта појединачних књижевних језика грчко-словенског ареала са старим словенским језиком, што би било од суштинског значаја за одређивање њиховог међусобног односа и пре свега њиховог односа са старим словенским језиком. При том би било важно размотрити и синтаксички, и лексички аспект.

-тъ), затим непонугласности (неполногласия) и сл. у «Житију... Петра Великог...».

Крајем XVIII в. ипак се прилично јасно испољио процес који се може назвати избором «средњег» пута, који се одликовао спојем народних и књишких (руских и славеноруских) елемената при заједничкој народној основи. Овај правац је сменио праксу «трију стилова», исто као што је «средњи» језик био замењен језиком близким народу, а затим и народним језиком вуковског типа. Хронолошки се међутим ова смена концепција и норми (тачније покушаја норми) не оцртава толико јасно, будући да су се понекад различита решења статуса и карактера књижевног језика крајем XVIII в. прихватала и остваривала истовремено, као што се то види из горе наведених примера језика појединих писаца. И поред тога, не можемо а да не уочимо општу тенденцију и тежње са самог краја XVIII и почетка XIX в. да се од разнојезичности или «разностилности» (при чему *стил* значи *језик*) пређе на једнојезичност. Овај је прелазак, оствариван давно пре Вука, обављан двама путевима – еволутивним, постепеним («средње» решење) и револуционарним, наглим (крајње решење). У оба случаја смер пута је био исти: ка народном језику, ка народним дијалектима. Најистакнутија фигура у српској књижевности тога времена, која је ово питање решила прилично радикално и својим решењем створила не мали број следбеника, био је Доситеј Обрадовић. Сва је прилика да њему, а не Вуку Карадићу, треба пре свега приписати улогу реформатора српског књижевног језика. Вук је, међутим, довршио, теоријски уопштио, лингвистички засновао (заједно с Ђ. Даничићем и својим другим следбеницима) и кодификовао оно што је спроводио и створио Обрадовић. Вукова улога у реформи правописа свакако је веома велика, али су правопис и структура језика различите ствари⁵⁰, мада су у извесној мери, и пре свега на социолингвистичком плану, међусобно повезане.

Било би савршено неправилно сматрати да пре Вука, или чак пре Доситеја, у српској књижевности није било народног језика. Он је, почев од Венцловића, готово увек коришћен у књижевности, али је ствар у томе што он, за разлику од епохе формираног националног књижевног језика, није био поливалентан, већ жанровски ограничен, понекад смештен на периферију, понекад помешан с књишким славеноруским или руским. Промена жанровске структуре српске књижевности, «секуларизација» појединих сфера, појава нових, чисто световних жанрова и њихових подврста, смена књижевних укуса и правца – све је ово водило ка промени функције «стилова» или језика примењиваних у књижевности и писаној пракси, ка тражењу јединственог књижевно-језичког решења, јединственог језика. Постављан је такође веома важан задатак обједињавања облика и норми писаног и разговорног (усменог) језика. Овоме је немало доприносио национално-револуционарни занос код Срба, изазван Првим српским устанком на челу с Карађорђем и рађањем нове српске држavnости.

⁵⁰ Управо зато у овом раду и не дотичемо питање ортографије и графике, сматрајући га савршено аутономним.

Јединствени језик могао је, међутим, бити изграђен на двама различитим начелима: а) уз чување везе с традицијом, с његовим историјским развојем и б) уз раскид с традицијом (који при свим околностима, како је показао Карадићев успешни експеримент, није могао да буде потпун (в. овде стр. 45–52).

Тежња да се не нарушавају везе с традицијом водила је «средњим» решењима којих је крајем XVIII и нарочито почетком XIX в. било све више и више.

Пажљива испитивања А. Младеновића довела су га до закључка да се на крају XVIII и на почетку XIX в. може открити средњи «тип» књижевног језика, који је он, по угледу на А. Белића, М. Стевановића и др., назвао славено-српским⁵¹, а који «није био ни чисто народни, ни чисто руски (resp. рускославенски), већ одређена мешавина ових двају језика» (Младеновић, 1974, с. 27). Овај вид књижевног језика био је представљен «пре свега у штампаним текстовима световног садржаја». «Не може се рећи – каже А. Младеновић – да је славеносрпски код појединих писаца коришћен без икаквих правила. Одређене особине често се појављују веома доследно, било у духу српског народног, било у духу (resp. рускославенског) језика, што указује на извесну језичку организованост» (исто). У ове особине познати српски лингвист сврстава низ руских или рускославенских црта (ол на месту старог вокалног *l*, инстр. јед. *-и основа типа *милостію*, *глупостію*, ген. мн. без наставка или с наставком *-ов*, *-ей*: *рукъ*, *мѣстъ*, *пророковъ*, *страстей*, *дней*, суфикс **-ъски*, **-ъство* > *-ески*, *-ество*: *мужески*, *мужество*) и низ српских народних (а > е; лъ > о; ген. јед. *-ā основа *жене*, инстр. јед. *женомъ*, лок. јед. у *беседи*, ном.-ак. мн. *жене*, лок. јед. *-ō основа – у *граду*, у *селу*) (исто, с. 27–28).⁵²

На тај начин се открива средњи «славеносрпски» језик (или «тип», или «стил»). Разуме се, његово се откривање ослања на друге, прецизније идиоме и норме – српске народне, руске и «славенске» рускога модела. Ово славено-српском (средњем) језику придаје одређену расплинутост обриса и појединим истраживачима пружа извесне основе за тврђњу да постоји «славеносрпски проблем», како не би морали да употребе израз «славеносрпски језик», будући да је о таквом језику тешко говорити с лингвистичке тачке гледишта (Грицкат, 1966, с. 64).

⁵¹ У датом случају је, како напомиње А. Младеновић, термин славеносрпски употребљен донекле условно, будући да су се савременици њиме користили доста широко примењено на различите књижевнојезичке системе. Славеносрпским је свој језик називао и Г. Трајић («Идеа...», 1793), и Д. Обрадовић («Езопове... басне», 1788), и Н. Лазаревић («Повѣсть житія ... Графа отъ Суварова», 1799), и В. Луштина («Грамматика италіанская», 1794) и др.

⁵² Листа особина могла би се повећати укључивањем рускославенских префикса *со-*, *воз-* итд.

Метод језичке карактеристике текста проф. А. Младеновића

Године 1969. А. Младеновић је предложио примену метода статистичког истраживања руских (и славеноруских) и српских народних елемената у конкретним текстовима низа српских писаца довуковске епохе, саставивши при том списак појава, најтипичнијих за одређени «тип» језика (или просто језика). Међу такве појаве је уврстио четири историјско-фонетске (разне рефлексе *ь/ъ - а* или *e/o*, рефлексе *ე - ე* или *'a*, рефлексе слоговног *l - ү* или *ol*, рефлексе *l* на крају слова – *o* или *l*); једанаест деклинационих појава (ген. јед. *-ā основа: *-e* или *-ы* /-i, дат. јед. *-i* или *-ѣ/-e*, инстр. јед. *-ом* или *-ю/-ю*, лок. јед. *-и* или *-ѣ/-e*, вок. јед. м.р. *-у/-e* или једнак номин. јед., инструм. јед. ж.р. *-ī основа *-'u* или *-ио* типа *милошћу* или *милостїо*, лок. јед. м. и спр. р. *-у* или *-ѣ*, *-и*, ном., ак. мн. ж.р. *-ā основа *-e* или *-ы/-и*, ген. мн. истих основа *-а/-у/-и* или *-Ø*, ген. мн. м. и спр. р. *-ō основа *-a/-i*, или *-Ø*, *-ов*, *-ев*, *-ей*, ген. мн. *-ī основа *-и/-ију* или *-ей*) и две из области морфологије глагола (1. л. јед. през. *-и* или *-у/-ю*, грађење будућег врем. *-у*, *-еш* + инфинитив или облици презента глагола свршеног вида напоредо с облицима презента глагола *бити* + инфинитив) (Младеновић, 1969, с. 44). Годину дана касније он је додао још 12 појава, од којих су три припадале историјско-фонетској сferи (предлог-префикс *у* или *в* и рефлекси префикса *въз-*, слоговно *р* или спојеви *ер*, *ор*, група *ир-* или *чр-*), једна из области деклинације именица (вок. ж. р. *-ā основа *-о* или *-а*), четири из области деклинације заменица (сви облици личне заменице 1, 2. и 3. л. и повратне заменице *себе* или *себя*) и једна по фонетском облику предлога *чрез* (Младеновић, 1970, с. 110–116). Дакле, упитници А. Младеновића, које он користи примењујући их на појединачне текстове, садрже 29 тачака од којих се готово половина односи на облике именских падежа, четвртина – на историјскофонетски аспект, и нешто више од четвртине – на морфологију заменице, придева и глагола. Анкетни списак је, свакако, могуће знатно проширити и допунити (на пример питањима о рефлексима старих **dj*, **tj*, **ktj*, о облицима инстр. мн. *-ō основа – *примерима : примерими : примеры*, о облицима лок. мн. *-ā основа – *школама : школахъ*, о облицима 1. и 3. л. мн. презента, о партиципима, о суфиксима *са-/со-* итд.), међутим, анкета и у понуђеном виду даје приликом примене веома интересантне и важне резултате. Сврсисходно би било не разматрати ове резултате дихотомијски (српско народно: руско), него с издавањем старих словенских (црквенословенских) елемената који ће се, међутим, веома често поклапати с рускима, будући да је руски језик засићен старословенизмима, али ће се понекад од њега и разликовати, као у случају *примерима : примерими : примеры* или *кроз : черезъ* : *чрезъ*. Веома је важно питање синтаксичких конструкција где су се напоредо са српским, руским и старим словенским моделима јављале и латинско-немачке конструкције, али је, по свој прилици, највећу улогу у одређивању «типа», врсте или карактера језика играла лексика, о чему је већ било речи.

Ширење сфере функционисања народног језика

Поред «средњих» решења која су, без обзира на тежњу ка стабилизацији облика и изради норме, била прилично разнолика и нестабилна, постојао је и народни језик, који се ослањао првенствено на војвођанску дијалекатску базу и често се услед одређеног броја књишких (пре свега славеноруских) елемената приближавао «средњем» језику (типу). Може се претпоставити да је уочи XIX в. готово ишчезло осећање нужности да се у српским земљама систем књижевног језика гради на принципу диглосије, тачније триглосије (на принципу трију «стилова», о чему в. горе) и да се одржала једино конкуренција «средњег» и «народног» пута. Међутим, ако је систем трију језика (или трију «стилова») захтевао, мада не и досезао у потпуности, одбијање трију идиома ради њиховог јаснијег међусобног супротстављања, онда је новонастала ситуација «конкуренције» средњег и народног, још не формираних, те зато, можемо да кажемо, «потенцијалних» књижевних језика, водила ка њиховом зближавању, ка њиховој расплинутости и одсуству јасне границе међу њима. Потенцијални народни књижевни језик, веома близак књижевном језику караџићевског типа, који је најпре живео у ограниченој сфери у оквиру система «трију стилова», а затим у много ширим и слободнијим границама, постојао је давно пре Караџића. Морамо се сложити с А. Младеновићем, који је према већ поменутом методу проучио текстове XVIII в., да «присуство народног језика у делима низа наших (српских – Н. Т.) писаца XVIII и почетка XIX века није ни мало случајно нити је изазвано искључиво појавом Доситеја Обрадовића. Јављање овога нашег писца, у другој половини XVIII столећа, нагласило је, потенцирало а можда и форсирало један вид писања који је већ постојао у пракси: писање народним језиком» (Младеновић, 1973, с. 52).

Дакле, народни језик је у својству књижевног језика прешао пут прилично дугог историјског развоја пре но што се 1818. год. појавио «Српски речник», а нешто доцније и друга Вукова дела. Он, међутим, није у овом периоду заузимао монополски положај и, улазећи у систем језика, доцније – стилова, а још доцније «средњих» огледа и решења, био је важан, али не и једини чинилац еволуције књижевног језика код Срба крајем XVIII и почетком XIX в.⁵³

⁵³ Каџић је развој књижевног језика код Срба замишљао другачије, ретуширајући донекле у своју корист опште стање ствари. Кратко време пре смрти је писао (на руском): «Въ 1814 году я сдѣлался Сербскимъ Писателемъ. Тогда Сербская Литература была почти въ томъ же состояніи, въ какомъ и русская до Петра Великого. Тогда у насъ было всего около сотни книгъ, изданныхъ сербами; но ни въ одной изъ нихъ не было народного чистаго сербскаго языка, но болѣе или менѣе онѣ отличались неправильною смѣсью церковнославянскаго съ народнымъ Сербскимъ языкомъ, испорченныемъ до смѣшнаго. Причины тому были слѣдущія: 1) Потому что мы имѣли два языка въ употребленіи, церковный и народный, и были между нами такие люди, даже изъ высшего сословія и умные люди, – напримѣръ, Архіепископъ Карловицкій Стратимировичъ и Архимандритъ Кенгелацъ, – которые думали, что церковный языкъ есть собственно сербскій, а народный

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК КОД СРБА ПОЧЕТКОМ XIX В. (ДО 1825. Г.)

Делатност Вука Караджича истражена је до летаља, те ћемо је зато лотаћи у најопштијим цртама, принципијелно важним за схватање општег процеса настанка српског књижевног језика. Исто ће тако бити дате кратке карактеристике само за поједине представнике српске књижевности почетка XIX в., чије је стваралаштво снажно одразило књижевнојезички развој тога времена.

Прве две деценије XIX в. биле су у односу на крај XVIII в. обележене још интензивнијим растом српске штампансне прописке. Ако се, према Г. Михаиловићу, од 1781. до 1800. год. појавило 258 књига, онда се, према С. Новаковићу, од 1801. до 1820. год. појавило 362 књиге, а дода ли се овоме још пет година, онда је у првој четвртини XIX в. изашло 442 књиге (Новаковић, 1869)⁵⁴. Овоме треба додати да је обим поједињих књига и издања у XIX в. знатно повећан, баш као што је и упалљиво повећан број књига штампаних грађанском азбуком (у XVIII в. су се књиге штампане «грађанском» бројале десетинама, а од 20-их година XIX в. овај мали број се већ односио на књиге штампане «црквеним» типом Ћирилице). Као резултат смањења (не само процентуалног, него и количинског) издања књига чисто духовне (црквене) намене у то доба, опажа се повећање броја световних књига, како белетристичког, тако и некњижевног садржаја. Године 1813. појављују се «Новине сербске», које су најпре излазиле свакодневно, осим о празницима, а затим два пута седмично. Године 1824. појавио се «дебели» српски периодични (4 пута годишње) часопис «Сербске лјтотипии» у редакцији Г. Магарашевића. Различите почетничке уџбенике, школске и популарне приручнице из филолошких и неких егзактних дисциплина (граматика, аритметика) заменили су делом оригинални, делом преведени, за своје време прилично солидни и обимни радови или приручници опште природе из физике (А. Стојковић, 1801–1803. год.; Г. Лазић, 1822. год.), природописа (Ј. Вујић, 1809. год.; П. Кенгелац, 1811. год.), медицине (П. Хацић, 1802. год.; Г. Бечкеречки, 1807. год.), географије (П. Соларић, 1804. год.; В. Булић, 1824. год.; Ј. Вујић, 1825. год.), привредне економије, земљорадње и домаћинства (Ј. Мушкатировић, 1805. год.; С. Новаковић, 1809. год.; В. Дамјановић, 1814. год.), логике (И. Шимић, 1808. год.), философије (Г. Бечкеречки, 1809. год.), права (Ј. Ђурковић, 1823. год.), историје (Д. Давидовић, 1821. год.; Г. Магарашевић, 1823. год.). Напоредо с њима веома је порастао број практичних приручника за посебне гране сеоске привреде, чији је

языкъ есть ничто иное, какъ испорченный древній Славянскій, и потому подлежить его совсѣмъ покинуть, и на мѣсто его возвысить и ввести въ употребленіе между народомъ Церковный языкъ. 2) Сербскіе писатели того времени исключительно были австрійскіе уроженцы и поданные, воспитанные въ городскихъ, чужеземныхъ училишахъ и совсѣмъ не зналище народнаго языка» («Записка» Вука Караджича Виктору Петровичу Балабину Россійскому послу при Австрійскомъ дворѣ. Вѣна, 1862 года).

⁵⁴ Подаци С. Новаковића су умањени, понито му нису била позната сва издања с почетка XIX в.

темељ био постављен Орфелиновим «Искусним подрумаром». Појавили су се приручници за производњу шећера (1813), виноградарство (1818), пчеларство (А. Максимовић, 1810), свиларство (П. Атанацковић, 1823), ветерину (Сатмари, 1818) и др.

Конкуренција језичких норми и књижевних правца почетком XIX века

Српски књижевни језик је већ на самом почетку XIX в. почeo да се употребљава далеко изван оквира уметничке, уметничко-поучне и пословне (канцеларијске) сфере и почeo је да опслужује широке области духовне и материјалне културе и свакодневне животне праксе. У горе поменутим издањима вла-дао је или језик веома близак народном, као, на пример, у «Сербским летописима» и другим књигама, или «средњи» језик, који је често снажно тежио народном, као, на пример, у научним текстовима. Важно је да се научна терминологија почетком XIX в. развијала на фону народне лексике, која је коришћена за све неутралне, неспецијализоване појмове, предмете и радње. Овај пут настанка специјалне терминологије изабрао је још Е. Јанковић (в. његово «Физическое сочинение», 1787). Велики утицај на настанак српске терминологије извршила је, у XVIII в. већ утврђена, руска природонаучна и философско-хуманистичка терминологија, која, међутим, није припадала «високом» језичком стилу. Језик пак штампе је, према опажањима А. Албина, у то време био «много ближи данашњем књижевном језику, јер у њему одсуствује низ упадљивих војвођанских дијалекатских...; одсуство поменутих, као и других дијалекатских црта, свакако приближује језик *Новина Сербских* данашњој норми» (Албин, 1973, с. 123). У овоме се састоји не мала разлика новина Д. Давидовића и Д. Фрушића од «Сербских новин» и «Славено-Сербских Вѣдомостей» XVIII в.

Прва четвртина XIX в. била је значајна и на књижевноисторијском плану. Она се може окарактерисати као време процвата новог правца – сентиментализма и даљег развоја класицизма који још није био потиснут сентиментализмом. Овакво паралелно противцање различитих књижевних правца, а не мање-више одлучујућа смена једног другим, типично је за историју националних књижевности које су имале убрзани развојни пут. Долазило је до конкуренције књижевних правца, исто као и до конкуренције књижевнојезичких норми. Извори српског сентиментализма могу се открити већ у Обрадовићевом раду и стваралаштву (преводи сентименталних Мармонтелових прича у «Собранију...», превод Лесингове комедије «Дамон» и сл.) (Živković, 1957, с. 33-39). Овај је правац стекао свог присталицу у личности Г. Трлајића (стиховни превод Хеснерове идиле «Паломон» под насловом «Забављеје еднаго лјтнега утра...»). Њега су пропагирали и ценили и Д. Давидовић, издавач «Новина Сербскихъ», и Г. Магарашевић, редактор «Сербскихъ лѣтописа». Преводи сентименталних повести, идила и сл. били су на језичком плану прилично разноврсни: од готово народног језика Д. Обрадовића и Д. Давидовића до веома књишког и архаичног и србизмима прошараног славеноруског језика Г. Трлајића, напоредо с не малим бројем

прелазних «средњих» решења. Нешто одређенија била је ситуација с оригиналним текстовима које су писали двојица крупних представника српског сентиментализма – прозаиста Милован Видаковић и драматург Јоаким Вујић.

Видаковићева дела

Видаковићева дела су била веома популарна у XIX в. Његовом перу припадали су романи «Усамленый юноша» (1810), «Благовонный крынь цѣломудренія любве, либо страдателная повѣсть Велимира и Босильке» (1811), «Любомиръ у Елісіуму» (3 дела: 1814, 1817, 1824) и др., Видаковић је сматрао да пише на језику својственом образованім Србима и у наслову своје прве књиге, «Усамленый юноша», каже да је ово: «повѣсть нравоучителна – на простому діалекту Сербскомъ сочинѣна». У поређењу с језиком Трлајићевог дела «Нумы Помпиниуса» (1801) и Рајићевог «Цвѣтника» (1802), Видаковићев језик је заиста био близак народно-разговорном језику и српска говорна база појављивала се у њему прилично прецизно и јасно. Ипак, већ поређењу с Обрадовићевим језиком сведочи о знатном броју књишких елемената у Видаковићевом језику, сретаних поглавито у лексици, али продрлих и у морфологију (мада се у последњем случају, како је то показао још В. Каракић, није могло ни без импровизације).

Овакав «средњи», а ипак од народно-дијалекатске базе не тако далек пут, познати српски романописац изабрао је свесно, желећи да користи језик различит од језика «кухиње» или језика «шијака» (Срба који су говорили на дијалекту)⁵⁵. Сматрао је, међутим, да ова разлика не треба да буде велика:

Сви народи имаду свой особитий книжевныи езыкъ, на коимъ книге пишу и кой имъ се отъ Куйнскогъ мало разликуе, обаче се толико разликуе да га прость человѣкъ разумѣти може: како бысмо и мы таковыи имали? ... Дакле нити валя да Славенски пишемо, будуты да народъ общїй овый древный езыкъ не разумѣ! нити валя пуко просто писати, као што народъ и найпростїй говори; понеже у свакой провїнцїи другоячїе говоре, следовательно морали бы и списатели у свакомъ предѣлу другоячїе и книге писати (Примѣчаніе о сербскому езыку; у кн.: Видаковић, 1814, л. 17 а. б.).

Већ се из наведеног цитата види да је Видаковићев језик близак народном (с појединим типично шумадијско-војвођанским цртама), да је морфолошки уређен на народној основи, а да у свом лексичком делу није лишен појединих књишких (русскославенских) елемената (человѣкъ, провїнцїя, следовательно). Ови су елементи, узгред, сретани и у Каракићевом језику онога времена. Тако у Вуковој рецензији Видаковићевог романа «Усамленый юноша», објављеној без потписа у «Новинама Сербским» (№ 205, 206, 208 за 1815 г.) само на првој страни

⁵⁵ Видаковићеву полемику с Каракићем в. у кн.: Каракић, I, с. 81–91, 106–175.

рецензије (819-ој с. Новина) налазимо: *романтическо, повѣстонравоучителный, благопріятне, чувствованіе чль, желательно, призрѣнію, вообще и сл.* Ствар је, међутим, у томе што се језик сентименталних Видаковићевих романа, иако не у великој мери, разликује од језика његових филолошких судова, напомена и сл. То се види чак и из поређења већ наведене напомене уз роман «Любомиръ у Елісіуму» с текстом самог романа. Навешћемо његов почетак:

Тиха ноть плаветный Неба сводъ звѣздами бяше веть посула; изъ между коихъ луна, ихъ Царица какъ по синъемъ океану къ западу величественно пливаše, и свое слабога свѣта зраке отъ себе све по земли предмете низпушая, видъ нѣкій меланхоліческій, обаче за благосовѣтне душѣ, угодныи и за чувствителна сердца пріятный дивно представляше. Сва животна, сви звѣріе, скоти и пернати сладкимъ се веть покоемъ наслаждаваху: глубочайше молчаніе по цѣломъ естеству простерто бяше: і ющъ санъ у сузно Любомира око не уходжаše; ющъ Морфей нѣгове мокре трепавице, отяготити и у санъ принудити не могаше!

У овом је одломку лако уочити низ књишкx несрпских црta историјско-фонетског (изъ между, ухождание; молчанie, или сузно; благосовѣтна, или санъ), морфолошког (звѣздамъ, изпущаꙗ) и лексичког карактера. Све оне одражавају такозвани «средњи» пут или «средње» решење, које, међутим, код Видаковића није било довољно доследно спроведено и уређено. Проучавалац језика највећег српског сентименталисте Ј. Кашић у својој иссрпној монографији правилно уочава да је «велики недостатак поступка који је Видаковић проводио било одсуство чврстих правила, утврђене норме о коришћењу елемената «словенског» језика» (Кашић, 1968). «Словенски» је пак језик, по Видаковићу, требало да српском народном језику пружи «лѣпшій вкусъ», и њиме је требало српски «малш исправляти». Битно је што је Видаковић говорио о јединственом српском књижевном језику, док је Вук још упућивао писце на то да сваки од њих пише на свом дијалекту⁵⁶, а да тек после одлучују о томе који је од њих најбољи. Он је осећао нужност стварања система стилова српског књижевног језика и сам се, како се то бар из већ наведених одломака види, трудио да стилски диференцира жанровски и функционално различите текстове. Али је то за њега био јединствен језик, један језик, а не систем неколиких језика, као за Орфелина или Рајића.

Мора се претпоставити да је и сам метод сентиментализма с његовом тежњом ка осећајном и душевном схваташу света, ка сагледавању природе и ка увишеној љубави, побуђивао Видаковића да се окреће славенизмима као

⁵⁶ Године 1817. Вук је писао: «То е найпречиј и единиј начинъ, коимъ се може подигнути наша литература: да почне писати свакиј Списатель онако као што се говори у оном предѣлу, где се онъ родио и узрастао: Сремацъ Сремачки, Бачванинъ Бачвански, Србијанацъ Србијански, Ерцеговацъ Ерцеговачки, Бошњакъ Босански, Црногорацъ Црнгорски, Далматинацъ Далматински, Рватъ Рватски, Славонацъ Славонски и т. д.» – Каракић, I, с. 150.

неопходном средству исказивања низа апстрактних појмова и сентенција. Потпуно другачију, «фолклористичку» позицију заузимали су представници романтизма, који су и постали присталице Вукових реформи.

Вук Карадић, као што је познато, имао је у личности М. Видаковића озбиљног противника и посветио му је низ полемичких текстова. Био је за утврђивање фонетско-морфолошких норми без ослонца на «славенизме» (иако их је у првом периоду своје делатности користио као лексикализоване форме). Сличну линију је покушао да спроведе и у лексици, што му, међутим, није у потпуности пошло за руком.

Учвршћење позиције народног језика у драматургији (Ј. Вујић)

Писац са којим Вук није полемисао о питањима језика и чији је језик у знатној мери одговарао захтевима које је поставио, био је Јоаким Вујић. Низ проучавалаца га исто тако убраја у сентименталисте, али је он, за разлику од Видаковића, писао, прерађивао или преводио и издавао првенствено књижевна дела (Рихтерова «Любовная зависть чрезъ едне ципеле», 1805; Шлеперово «Награжденіе и наказаніе», 1807; Хенслеров «Слепый мышь», 1809; Коцебуова «Крешталица», 1814. и др.), настављајући и у области књижевности, и у сferи књижевног језика традиције Е. Јанковића. Пред крај његовог живота појавиле су се његова аутобиографија – «Животописаніе» (1833) и «Путешествіє по Унгаріи, Валахії, Молдавії, Бесарабії, Херсону и Крыму» (1845), које нису извршиле битан утицај на српску књижевност и књижевни језик. Мноштво позоришних комада, преведених и полуоригиналних, остало је у рукопису.

Језик Ј. Вујића је разговорни српски с прилично незнатним бројем књишкx елемената. Скерлић је овај језик, поредећи га очевидно са српским позоришним језиком почетка XX в., назвао лошим, а преводе је окарактерисао као лишене књижевне вредности (Скерлић, 1953, с. 138). Узимајући, међутим, у обзир историјске услове у којима се овај језик појавио и користио, не можемо а да не дођемо до другачијег мишљења. Навешћемо два одломка из драме «Награжденіе и наказаніе»:

Исходъ первый. Санда и Марица. (Седе предъ куhomъ и куделю преду).

Санда. Есть, есть драга девойко, радовала бы се особитw, кадъ бы те срећномъ видити могла; али –

Марица. Али ви нећете, да ми дозволите; да се я за Господина Учителя удамъ, а онъ заиста есть јданъ лепый и любимый младићъ ах!

Сан. Али ты ни си за ићга жена.

Мар. Защто ни самъ, та зарь ни самъ ни я учителъва кхи?

... (с. 1).

Исходъ третій. Немиръ и Сада.

Сан. Е! што сте памъ новш донели Госп. Иштванъ?

Нем. Ни самъ много добра могао донети. А знаете ли гдје є садъ Радмиръ?

Сан. Мой зетъ?

Нем. Да! то Богъ ме онай красній зетъ... (с. 10).

Велика Вујићева заслуга било је не само оснивање српског позоришта, него и учвршћивање српског језика једног одређеног типа на његовој сцени и у штампаним драмским текстовима. Традиција, започета делима Е. Јанковића, била је настављена и учвршћена делима Ј. Вујића и доцније развијена од Јована Стерије Поповића. Ј. Вујић је био међу оним, уочи почетка XIX в. већ немалобројним писцима, који су уздизали онај језик који је нешто доцније кодификовао В. Каракић (иако је познато да је о питањима ортографије и неким другим моментима Вујић доста оштро иступао против Каракића). Такав језик, међутим, још није био уобичајен, о чему сведочи не само стваралаштво М. Видаковића, него и стваралаштво тако популарног песника какав је почетком XIX в. био Лукијан Мушицки.

Језик позног класицизма. Оде Л. Мушицког

Лукијан Мушицки је припадао правцу класицизма. Вероватно је да је општи књижевни *credo* овог правца од писаца који су му припадали захтевао величанственост стила, високи слог, повишеност осећања и митолошку узвишеност ликова. Тим пре што су омиљени жанр Мушицковог књижевног стваралаштва биле оде, које је писао напоредо с еклограма и идилама. Према умесном објашњењу Д. Живковића, Мушицки је остајао у оквирима «школског класицизма» (Živković, 1957, s. 43) умногоме следећи Ломоносовљеве представе о књижевности и језику и придржавајући се теорије трију стилова. Ипак треба напоменути да су за Мушицког то били стилови истог језика, а не различити језици, како су то осећали поједини српски писци XVIII в. Код Срба се у овом погледу у скромнијим оквирима и нешто касније поновила ситуација која је у XVIII и почетком XIX в. постојала у Русији и коју је веома успешно дефинисао Б. В. Томашевски (в. на с. 56–57).

Управо из овог разлога Мушицки у својим одама није могао да се одрекне многих славенизама и да пише оним језиком којим је, на пример, писао Ј. Вујић. Па ипак су дух XIX в. и општи правац развоја српског књижевног језика онога времена наводили Мушицког на употребу некаквог «упросеченог» стила са знатним бројем славенизама, али уједно и с одређеним бројем србизама и истовремено и језика са снажно умањеном дозом славенизама.

Као пример високог Мушицковог стила можемо да наведемо почетак његовог дела «Ода на смрть благороднагѡ господина Сáввы Вùковича земледержца берексóвскагѡ представљшагѡся 30-гѡ Марта. Л. 1810 гѡ» (Въ Будимѣ, 1810):

Судбою Луро намъ тажа премѣна сбыса.
Съ восторгомъ сладкимъ чувши ты
(Ещё лунна три краять во кругъ не вбратися)
Въ честь Музамъ Саввы дарь златый (1).

Со мибю возжелà (Ш дѣль тебѣ противныхъ
Егда ютограмус') ублажасть
Егѡ народный дѹхъ: лѣпъ образъ нравъ гражданскихъ
Дающему жизнь услаждать (2).

Мушички се трудио да упркос канонима класицизма, о којима је писао Б. В. Томашевски, искористи два стила (два језика) унутар једног жанра. У једном од својих писама Вуку (од 28. X 1817) писао је: «Словенски ѡда имамъ досадъ 18. а Србски 30 ... Оде самъ раздѣліо на книгс. У перве самъ книге положіо вышша лица и вышше предмете, а у вторе нижа лица и пріятелье и ниже предмете» (Карацић, 1908, с. 198–199). Тако је песма, посвећена Карацићу, «Вуку Стефановичу Серблину отъ Серблянина», написана на српском језику с релативно малим бројем славенизама. Истога је карактера био и језик познате поеме Мушицког: «Гласъ Народолюбца» (1819).

Народни језик као стил поетског говора почетка XIX века

За разлику од Л. Мушицког, који се окретао класичним песничким формама, други српски, у своје време не мање популаран песник, Гаврило Ковачевић, писао је своје поеме на народном језику, подражавајући језик народних песама и користећи се народним метрот – десетерцем⁵⁷. Утицај славенизама био је код њега незнатаан (*а по сему, полу, церкви, всакоме*), и тежња да се стихови пишу на народном језику представљала је савремени поетски credo, поетски манир који је подсећао на Вуков однос према српским народним песмама и на његову редакцију њиховог језика.

Навешћемо кратак одломак из дела «Пѣсна ѿ случайному возмущенію въ Сербии приключившемса, и изображеніи дѣль Сербіанъвъ въ дѣйствіи произведенныхъ. Исторически поведена и оу стихове сложена...» (Въ Будимѣ, 1804):

Када чуше оне три Даёе
такву песму башь ю Аганлие
Свисе они гиѣвомъ запламтише
пакъ кодъ Паше у градъ юдиоше
(с. 21).

Да су многи, пре свега сам Г. Ковачевић, схватали на самом почетку XIX в. готово чист српски језик као одређени књижевни стил, сведочи не само наслов, писан на славеносрпском («по-славянски»), него и поједине напомене, које је

⁵⁷ В. иссрпно истраживање: Реметић, 1975.

аутор дао у тексту, као на пример: «Котораго Богъ праведнш наградиль: имѣль бо 3 сына и 5 дщерей, бѣ же въ богатствѣ изобиленъ имѣлъ злата и сребра рудокопїа заводы» («Стихи о поведенїи и намѣренїи Сербскаго великаго Кназа Лазара противъ Турскаго въплоченїа, съ разными егъ Велможей разговоры: и о Изображенїи Страшнаго, и грознаго онаго между Сербами, и Турками на полю Косову Сраженїа, Случившагося во 1389-мъ лѣту, Іуніа 15-го дне...» [Въ Будинѣ Градѣ, 1805, с. 5])⁵⁸. Интересантно је да се, слично Мушицком, који се користио двама типовима језика (или двама језицима) у зависности од «висине» лица или предмета, Ковачевић се такође, пишући о својим савременицима, српским устаницима против дахија, окретао чисто народном језику, а да је, опевајући кнеза Лазара, свој језик, иако не претерано, богатио славенизмима:

А по сему Кназъ Лазарь
скончтъ царства прїемла
И со царствомъ владѣти
полну власть имѣла
Царско имѧ, и титло
собственно имаше
А зватися во Кназа
всѣмъ повелѣваше,
Царствомъ Сербскимъ премудрш
нача управляти...

(«Стихи о поведенїи...», с. 4).

Овако су углавном изгледале стилско-жанровске разлике које су условљавале употребу народног језика у периоду пре реформаторског рада Вука Каракића. Сам Каракић је доживео еволуцију својих погледа, мењаних од прве појаве у штампи 1814. год. до времена издавања српских народних песама 1823. г. Убудуће се, као што је познато, ова еволуција настављала.

Рани период делатности Вука Каракића

Зауставићемо се на кратко на неким чињеницама Вуковог научнокњижевног стваралаштва. Године 1814. појавила се «Писменица Сербскога језика по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Сербијанцем» (У Виенни, 1814) у којој је чињен први покушај кодификације фонетских и граматичких

⁵⁸ Да су овакав приступ и оваква пракса постојали почетком XIX в., сведочи и у комедији Ј. Стерије Поповића «Покојдирена тиква» пронађени песник Ружичич, који говори на славеносрпском, а стихове саставља на чистом народном језику. На ову ситуацију се осврнуло и Д. Живковић, али ју је протумачио на други начин. В. Живковић, 1964, с. 151.

норми српског народног језика као књижевног. Ова «Писменица» се самим тим супротстављала познатој и код Срба широко распрострањеној граматици А. Мразовића, која је била написана под утицајем чуvenог дела М. Смотрицког (које је у модификованом облику постојало у српској средини у XVIII в.) и која је извршила немали, пре свега структурални утицај на први Вуков лингвистички рад (Стојановић, 1924, с. 73–82). Ова граматичка кодификација се, уз измене и знатне допуне, поновила у првом издању *Рјечника* под насловом «Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима скupio га и на свијет издао Вук Стефановић» (У Бечу, 1818), где се такође, и пре свега, давала лексичка кодификација књижевног језика који је Вук бранио⁵⁹. Исте оне 1814. г., нешто пре «Писменице», појавила се «Мала простонародња Славено-Сербска пѣснарица издана Вукомъ Стефановичемъ» (У Виенни, 1814), која је започела класични караџићевски корпус српских фолклорних текстова. Равно годину дана касније (1815) изашла је друга књига песама «Народна србска пѣснарица издана Вукомъ Стефановичемъ, часть втора» (У Виенни, 1815). Прва садржи 108 песама, а друга – 117. Десетак година касније Карадић се прихватио сређивања текстова народних песама, попунивши поприлично своју збирку, класификовавши песме и поделивши их у четири књиге са заједничким насловом «Народне српске пјесме». Прве три књиге ове збирке изашле су 1823–1824. год. Две године пре овога појавиле су се Вукове «Народне српске приповијетке». Године 1815. отпочела је и Карадићева књижевно-критичка и полемичка делатност рецензијом Видаковићевог романа «Усамленый юноша», која је (1817) настављена рецензијом романа «Любомиръ у Елісіуму» истог аутора. Ова је делатност омогућила Вуку да изложи свој *credo* и да отпочне одлучну борбу за своје погледе на српски књижевни језик и правопис.

Они су се у општим цртама и коначном резултату сводили на следеће. Српски књижевни језик, по мишљењу Вуковом, требало је да буде јединствен у лингвистичком смислу и, савременим језиком речено, поливалентан, тј. требало је да опслужује све сфере књижевног, културног, друштвеног и пословног живота. Језичке разлике (фонетске, морфолошке, лексичке) у различитим «стиловима» књижевног језика требало је да буду уклоњене. Број славенизама морао се свести до минимума, све их је требало «посрбити», док се турцизмима у многим случајевима давала предност пред славенизмима. Војвођанску дијалекатску основу народног језика требало је да замени источнохерцеговачка основа јекавског (а не екавског) изговора. Ови погледи, које смо изложили у крајој и категоричној форми но што је то урадио сам Карадић (што је могло да доведе до извесне схематизације) доцније су се, као што је познато, постепено модификовали, примајући мање оштре обрисе и усаглашавајући се с конкретним задацима развоја књижевног језика. Корак ка извесној «архаизацији» и уздизању књижевног језика над дијалектима представљало је увођење гласа *x*, ликвидација алтернације типа *дијете : ћетете*, прихватање низа књишких лексема и сл. (в. Ивић, 1965).

⁵⁹ В. детаљну монографију: Ивић, 1966. П. Ивић, између осталог, указује на одсуство многих, за савремени књижевни језик карактеристичних речи у овом речнику (*веза, глуп, значај, искрен, награда, напор, побуна, проба, победа, пораз, устанак* и др. – с. 159–160).

Али се све ово дешавало већ четрдесетих година, када је за Вука, по оштроумном запажању Јована Суботића, језички му блиска «Херцеговина била свуда где говоре српски».

Вук и српски књижевни језик

Пошто није био писац у савременом схватању ове речи, већ само филолог, Вук је схватао, изгледа, да је за утврђивање новог књижевног језика неопходан корпус текстова који би га представљали. Граматичка и лексикографска прелиминарна, или «пројекатска», кодификација је већ постојала, али је била потребна и текстуална кодификација. Такву текстуалну кодификацију представљале су «Српске народне песме», које је Вук подвргавао извесној редакцији (Стојановић, 1924, с. 105–109; 158–164), и превод Новог завјета, који је Вук урадио још 20-их година, али који је штампан тек 1847. г. Међутим, језик српског епа и српске лирске поезије био је и без редактуре у неком смислу наддијалекатски. Он је био својеврсни поетски коине, што га је чинило погодним за употребу у функцији књижевног језика.

Српски књижевни језик на вуковској основи није био строго нормиран у сфери лексике. Напустивши свој став (изречен 1817. год.) о праву сваког српског писца да пише на свом дијалекту, Каракић је ипак (макар прећутно) допуштао присуство месне лексике у језику разних писаца. Месну лексику је наводио и у свом *Рјечнику*. Ова дозвола, ова релативна слобода лексичке норме чува се и данас. Што се лексике тиче, главни правац полемичке Каракићеве борбе био је усмерен против славенизама. Изгледа да се он из тог разлога првобитно, у предговору за «Писменицу», похвално изразио о језику Д. Обрадовића, говорећи да је «овај први Списатель Сербски почeo пре 30.-година прsto Сербски писати печатати, и друге учене Сербље ободравати да и они нњему послејду» (Каракић, I, с. 9). Ова се питања, међутим, не односе на нашу тему, као што у наш задатак не улази ни разматрање историје књижевнојезичке борбе идеја и праваца после 1825. год. Ипак је важно напоменути да су се, упркос Вуковим замислима, које спадају већ у 30-е године, установиле две варијанте – екавска и јекавска, као и да је био дозвољен низ граматичких (нарочито синтаксичких) и лексичких дублета. С изменом жанровске структуре српске књижевности, изменио се и однос снага у борби за народну основу књижевног језика. У другој четвртини XIX века која је уследила после прве, напред укратко размотрене, полемика се већ није у тој мери водила између присталица и противника народне основе књижевног језика – овим народним књижевним језиком користила се апсолутна већина – колико између присталица и противника вуковске ортографије (и графије)⁶⁰, између присталица и противника «крајњих» вуковских

⁶⁰ Д. Живковић је тачно истицаша да су «писали и певали пре Вука и у Вуково доба – и Јован Рајић, и Доситеј Обрадовић, и Глигорије Трлајић, и Павле Соларић, и Лукијан Мушички, и Стерија, Јован Суботић, Ђорђе Милетић, Никола Боројевић, Никанор Грујић и многи други; да се борба Вукова са противницима водила у првом реду за нови

решења у области лексике и грађења речи. Радило се о избору између умеренијег (у новим условима «средњег») и радикалнијег «вуковског» пута.

Романтизам је укинуо систем жанрова који су били у употреби у епохи готово паралелног постојања сентиментализма и класицизма и дао народном језику могућност да у целини уђе у књижевност, да постане истински књижеван и поливалентан. Ипак не треба мислiti да је решење које је проглашено Карадићем и које је захтевало «потпуни» раскид с традицијом, са славенизмима, било и једино могуће. До пуног раскида с традицијом није дошло ни код Вука, него се, како је то уочио А. Белић, «и Карадићев језик, у току времена, почeo донекле приближавати овом хипотетичком средњем стилу» (Белић, 1948, с. 35). У потпуности је био допустив и реалан други, у извесном смислу више «средњи» пут, које је Његош изабрао, при коме су фонетика и морфологија у целини биле нормализоване на народној штокавској (истој оној источногерцеговачкој) основи, а лексика била кодификована на бази симбиозе народних и књишкx (славенских) елемената. Овакав пут је био близак «карамзинско-пушкинском» путу, познатом у историјској пракси руског књижевног језика. Он је био могућ у потпуности, али је он средином XIX в. био у једном смислу мање прагматичан него пут који је предлагао Карадић. Он је отежавао брзо, готово истовремено зближавање с језиком, створеним и искристалисаним на истој основи у Хрватској (Брозовић, 1965, с. 31–32). За брже стварање јединственог српскохрватског књижевног језика, прихватљивија је, природно, била вуковска варијанта.

правопис, а не за „нови“ језик, јер „старим“, „полуцрквеним“ језиком нико није певао већ тридесетих и четрдесетих година прошлога века». – Живковић, 1964, с. 151. В. такође: Н. Толстој, Ђура Даничић као историјски лексикограф и руска лексикографија XIX века // Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1976, књ. 5, с. 496.

ОДНОС СТАРОГ СРПСКОГ КЊИШКОГ (ПИСАНОГ) ЈЕЗИКА ПРЕМА СТАРОМ СЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ

(у вези с развојем жанрова у старој српској књижевности)

Као што се из наслова види, циљ овог рада јесте покушај да се дâ кратак одговор на следећа три питања.

1. Да ли је старој српској књижевности (у старим српским текстовима) постојао билингвизам (двојезичност)? У чему је била његова суштина, ког је типа и каквог порекла био овај билингвизам?

2. Да ли је у старој српској књижевности (resp. текстовима) постојала жанровска диференцијација? Какав је био систем жанрова у старој српској књижевности и како се он развијао?

3. Да ли је употреба једног од двају језика била повезана са системом жанрова у старој српској књижевности? Уколико је ова веза постојала, какав је био њен историјски развој?

Сви ови проблеми нису нови и настали су одавно. Већ готово десет година руска филолошка наука проучава стару српску књижевнојезичку ситуацију. До данас се о овом питању води ватрену полемику, наводе се нови аргументи, сакупља нов богат материјал. Српски филозози су поклањали много мање пажње овим питањима, веома актуелним за руске слависте. Ово је доста необично, јер је стара српска ситуација у знатној мери слична староруској. Стара српска и стара руска књижевност (као и стара македонска, стара бугарска, стара влашко-молдавска) улазиле су у исти културни ареал – Pax Slavia Orthodoxa. Још ћемо, у вези с постављеним питањима, говорити о значају овог културног ареала за развој старе српске, као и старе руске, старе бугарске и других старих књижевности и старог књишког (писаног) и књижевног језика, а сада само укратко о историји проучавања старе српске језичке и књижевне ситуације.

Јужнословенски елементи су у савременом руском језику до те мере бројни, да је немогуће оспоравати њихову важну улогу у савременој структури и историји руског књижевног језика. Немогуће је довести у сумњу и постојање књижевнојезичког црквенословенско-руског билингвизма у старој Русији, које је потрајало до XVIII, а можда и до почетка XIX в. Постоје различита мишљења о томе да ли је стари руски књижевни језик функционисао почев од онога времена када се формирала стара руска књижевна традиција (X–XI в.), или је пак првобитно књижевни језик код Руса био црквенословенски¹, док је стари руски

¹ У руској научној традицији разликују се старословенски и црквенословенски језик, као језик који је потекао из старословенског и наставио његове традиције и функције. Низ научника замењује термин црквенословенски термином *стари словенски*, тако што се и

настao и развијао се као засебан језик доцније. Прве тачке гледишта (о аутономности старог руског књижевног језика) држао се С. П. Обнорски (од 1934. г.), као и његови следбеници (Ф. П. Филин и др.), а друге – знатан број научника XIX в., а у XX в.: А. А. Шахматов, А. И. Собольевски, В. М. Истрин, Л. В. Щерба, Б. Унбегаун, А. В. Исаченко и др. Концепција В. В. Виноградова била је блиска погледима А. А. Шахматова, али се током времена мењала, да би се последњих година вратила својој полазној тачки (в. Толстой, 1974; 1978). Од српских лингвиста само је А. Белић поклањао велику пажњу полемици међу руским научницима, а од хрватских – Кравар (Белић, 1951–1952; Симпозијум, 1970, с. 111–121).

Други проблем јесте питање структуре жанрова у старој руској књижевности и овај је проблем, исто као и први, бивао предмет разматрања на међународним скуповима слависта. Читав низ истакнутих научника, таквих као што су Р. Јагодич, Д. С. Лихачев, С. Волман, Д. Чижевски и др., поклањао је посебну пажњу решавању овог сложеног питања (Jagoditsch, 1957–1958; Лихачев, 1963; Wolman, 1968; Čiževsky, 1954). Р. Јагодич је указао на немогућност примење западноевропске схеме поделе књижевних родова (епика, драма, лирика) на стару руску књижевност, која је имала други «духовни систем» и «тежила јединству, органској целовитости, те су јој компоненте биле међусобно повезане». Д. С. Лихачев је у низу својих радова писао о функционисању жанрова и њиховом историјском развоју у вези с развојем целокупне старе руске културе и старе «књижевне етикације». С. Волман је проширио оквире теме, укључивши у своја истраживања и стару западнословенску и јужнословенску књижевност. Дошло је време да се понуди конкретна подела текстова старе руске (српске, бугарске итд.) књижевности по жанровима, да се да рубрикација дела (тј. текстова) и хијерархијски систем рубрика.

Питање билингвизма и систем књижевних жанрова у старој Русији нису разматрани у међусобној вези као историјско-књижевни и књижевно-језички проблем². Ово, вероватно, има неколико објашњења, а једно од главних је, по нашем мишљењу, садржано у следећем: у руској филологији и лингвистици до данас није решено, па чак ни постављено, питање о томе каквим списком (корпусом) текстова треба да располаже истраживач који проучава историју књижевног језика у старој Русији или испитује жанровски систем старе руске књижев-

старословенски укључује у његову историју у својству ране, почетне етапе развоја овог књижевног језика. У српској терминологији руском пару *древни* и *стари* одговара само једна реч: *стари*. У српском оригиналу овог текста прикладно се користе термини *старословенски*, *црквенословенски*, *стари словенски*. У ретким случајевима за старословенски се користи и термин *староцрквенословенски*. В.: Ђорђић, 1957; Копыленко, 1966.

² Д. С. Лихачев се овоме проблему приближио више но други истраживачи. По његовом мишљењу «књижевна структура жанрова снажно пада у очи и у следећој појави: стари руски жанрови су с одређеним типовима стила повезани у далеко већем степену него жанрови новог времена» (Лихачев, 1963, с. 61).

ности. Избор текстова (примера) често је прилично субјективан и ова субјективност има приличан утицај на концепцију историје књижевног језика, или историје жанрова, као и на решавање питања њихових међусобних односа³. Идеалан приступ решавању постављеног проблема био би онај који би у обзир узимао све текстове, не само оригиналне, него и преведене, као и све постојеће варијанте и преписе. Применити ово на руске књижевне и језичке споменике данас, готово је неостварив задатак. Много је бόља ситуација са српским споменицима, али је и она такође прилично сложена. Иако је жељену потпуност немогуће досегнути, ипак јој ваља тежити.

Ако је реч о целовитости материјала, неопходно је прецизирати шта улази у стару српску или стару руску књижевност. Одговорити на ово питање, значило би дефинисати стару српску или стару руску књижевност у целини⁴.

Стара српска и стара руска књижевност нису биле аутономне и самосталне у оној мери, у којој су самосталне чак и у језичком, структурном и типолошком смислу, међусобно изоловане, савремена српска и руска књижевност.

Разумевање јединства старе руске и старе српске књижевности немогуће је без признавања постојања заједничке књижевности за културни ареал Pax Slavia Orthodoxa – старе словенске књижевности, којој је као модел служила њој савремена византијска књижевност⁵. Њу од византијске књижевности одваја не само састав (корпус) текстова, него и језик, који има одлучујући значај за функционисање књижевности у одређеном етничком ареалу и који представља основну карику између старе општесловенске књижевности и старе српске, старе руске, старе влашко-молдавске и др. књижевности. Стара општесловенска наднационална (или међунационална) књижевност, која је постојала као посебна и независна целина, истовремено је својим великим делом улазила у састав

³ Скреће пажњу чињеница да је Обнорски ради анализе старог руског књижевног језика узео у обзир свега четири књижевнојезичка споменика (Слово Данила Заточника, Слово о полку Игорову, Поука Владимира Мономаха, Руска Правда), Јефимов – мање од десет, Ларин – мање од двадесет, а да је Виноградов пошао путем оцене опште ситуације и општег развоја, не прибегавајући детаљној анализи појединачних текстова. В.: Обнорский, 1946; Ефимов, 1957; Ларин, 1975; Виноградов, 1938.

⁴ Почек од XIX в. историчари књижевности су у свакој старој словенској књижевности обраћали пажњу на националну специфичност и тражили корене онаме што се појавило крајем XVIII или почетком и средином XIX в. Ово искључиво интересовање за специфичност доводило је до једностреног погледа на стару књижевност, при чему се губило осећање системности њене структуре и целовитости. Међутим, у стару руску (дакле и српску и др.) књижевност спадала је и целокупна литургијска и нелитургијска црквена књижевност, која се код појединачних историчара старе књижевности у најбољем случају претпоставља и узгред помиње, а у најгорем одбације у потпуности. У већини случајева то је општесловенска књижевност.

⁵ Веома озбиљан и конструктиван приступ стварању историје општесловенске (црквено-словенске) књижевности налазимо у радовима А. Наумова. В.: Naumow, 1973, s. 149–156; Naumow, 1976.

посебних старих националних⁶ књижевности: руске (почев од XV века великоруске, малоруске – украјинске и белоруске), српске, бугарске, македонске, хрватске глагольске и словенске влашко-молдавске. Неке од поменутих националних књижевности делиле су се током извесног времена и у извесном степену на локалне, регионалне књижевности: псковску, новгородску, ростовско-суздальску код Руса (Великоруса), зетску, рашку, босанску код Срба и сл. Према томе, Словени који су припадали ареалу Pax Slavia Orthodoxa користили су се у сваком националном ареалу трима књижевностима или, сагласно другој тачки гледишта, једном књижевношћу са сложеном троструком структуром (хијерархијом). Код Словена који су припадали другом ареалу, ареалу Pax Slavia Latina, постојала је другачија културно-књижевна хијерархија.

Дела старе «међунационалне» словенске књижевности била су у готово свакој «националној» средини прихваћена без превода, понекад с незнатном језичком адаптацијом⁷. То је онај моменат који је унутар словенску ситуацију различиковао од грчко-(византијско)-словенске, која је захтевала превод текстова са грчког на словенски. У унутар словенској ситуацији стара «национална» (боље рећи «преднационална») књижевност схватана је као локална у односу на општесловенску књижевност. Исти односи су владали и на језичком (књижевно-језичком) нивоу.

До сада је било говора о хијерархији у књижевности (општесловенској, «националној» и локалној) и хијерархији књижевних (писаних) језика с блиском структуром. Сада је неопходно истаћи да је у старој књижевности православних Словена постојала и прилично строга и разграната хијерархија жанрова. Ова хијерархија је доживљавала историјске измене, развијала се и осложњавала, зато што је за све старе књижевности православних Словена, као и за општесловенску књижевност културног ареала Pax Slavia Orthodoxa, била карактеристична једна заједничка, за њихову форму, структуру и функционисање суштинска особеност: дела која су се појављивала у току осам векова (почев од времена Ћирила и Методија) нису се, по правилу, губила, мењала, ишчезавала из састава књижевности, већ су постојала и чувала се не као књижевно-историјски споменици, него као живо и савремено стваралаштво⁸.

⁶ У овом случају реч *национални* не треба схватати као «онај који се односи на нацију», него у француском значењу ове речи (*national*) – „народни“. Не користим реч «народни» зато што је она терминолошки повезана с усменом (неписаном) књижевношћу.

⁷ Ово, у суштини, значи да читав низ текстова може истовремено бити сврстан у стару словенску (општесловенску) и стару руску или српску или било коју другу књижевност (јеванђеља, псалтир, Стари завет, апокрифи, житија, хронике, романси и сл.). Састављање јединственог пописа (корпуса) оваквих текстова представља важан задатак савремене словенске филологије.

⁸ У овоме је садржана једна од најважнијих разлика између старе и најновије (нове) књижевности код Словена. Почев од XVIII века, у књижевности се опажа доследно смењивање једног књижевног правца другим, које је за собом повлачило модификацију, реорганизацију целокупног жанровског система. Као што је познато, ода је била повезана

На основу свега реченог могуће је понудити схему жанровског система старе српске књижевности. Она би могла да представља пирамиду, састављену од 14 делова (слојева, рубрика, сегмената), у чијој се основи налази стара усмена народна књижевност (в. с. 153).

Дата схема жанрова старе српске књижевности панхронијска је и сумарна, тј. општа је за прилично дуг књижевно-историјски период⁹. Схема може бити корисна као инструмент за упоредно-историјска проучавања, али се мора имати на уму да ово није синхрони рез – систем жанрова српске књижевности одређеног столећа или још краћег периода. За сваку се рубрику, уз веће или мање потешкоће, може одредити збир текстова. У неким случајевима овај збир се показује као прилично обиман и тада се јавља потреба за даљом детаљном разрадом појединих рубрика¹⁰.

с класицизмом, елегија – са сентиментализмом, балада – с романтизмом, роман – с реализмом итд.

⁹ Понуђена схематска класификација ослања се на последње фундаменталне радове Димитрија Богдановића, Ђорђа Трифуновића и Биљане Јовановић-Стилчевић, чији допринос изучавању старе српске књижевности има одлучујући значај за даљи развој палеосрбијистике.

¹⁰ Принуђен сам да се услед недостатка места ограничим на кратке коментаре уз поједине рубрике. Састав рубрика 3, 7, 10 и 12 (житија светих, апокрифи, описи путовања – «хожденија» у Свету Земљу и световни правни кодекси-законици) не захтева појашњење. Рубрике 1 и 2 непосредно су повезане с црквеним богослужењем – јутрењем и вечерњем, с текстовима који се налазе у минејима, осмогласнику и триоду, а такође с јеванђељем, апостолом, псалтиром и др. («Свето писмо»). Рубрика 4 садржи похвална слова и сл., рубрика 5 – тумачења јеванђеља, псалтира, књига Старог завета, а такође и дела црквених отаца (посланице) и сл. У шесту рубрику улазе црквени и манастирски устави (типови), крмчије, номоканони и сл. Осму чине хронографије, хронике, летописи, родослови, девету – романи, повести, приче (Александрида, Варлаам и Јоасаф, Тројански рат, Акир Премудри, Приче Соломонове и сл.). Једанаеста рубрика је хетерогена по свом саставу, пошто у њу улазе текстови: природописни (Физиолог, Хришћанска топографија Козме Индикоплова, медицински кодекси – «лечебници» и др.), философски (Пчела и др.) а такође и филолошки (Сказаније изјављено о писменех Константина Философа). У тринаесту рубрику спадају повеље, дипломатска и трговачка писма, завештања и сл., а у последњу, четрнаесту рубрику, улазе лична лисма, различите белешке, описи, враћбине, гатке, магијске формуле, књиге за прорицање (као, на пример, громовник, «луник» и др.).

За готово сваки текст у свакој рубрици могуће је утврдити низ ознака у зависности од тога:

- а. г д е се овај текст појавио (где је написан) – место настанка;
- б. к а д а се овај текст појавио (када је написан) – време настанка;
- в. да ли је овај текст о р и г и н а л н или је преведен с другог језика;
- г. к а к о ј е , тј. у којим условима и с којим циљем функционисао текст.

Напомена. За лингвистичку карактеристику такође су важне и ортографске, и палеографске особености текста.

Према томе, сваки текст може да добије одређене индексе. Њихово сумирање за прилично велику количину текстова, који се односе на исту рубрику, омогућава да се да потпунија карактеристика сваког појединачног жанра. Ова би карактеристика била различита за различите периоде времена и за различите зоне унутар ареала Slavia Orthodoxa. На пример, жанр «ходочашћа» се у старој Русији појављује у XII, а код Срба у XIV в. (ако се не ради о изгубљеним текстовима), те је и број руских текстова овога жанра већи, а њихова књижевна и стилска разрађеност виша. Слична је и ситуација с летописима. Али је у «националној» хагиографији већ другачије. Срби су почетком XIII в. створили своју сјајну хагиографску традицију, која је за време «другог јужнословенског утицаја» у Русији дала руској хагиографији нов уметнички квалитет (на пример, стваралаштво Паҳомија Србина Логотета).

Жанровски систем у целини, симболично представљен у облику пирамиде или једнакокраког троугла, представља, као што смо већ рекли, строгу хијерархију. Прва рубрика заузима највиши, доминантан положај као најсакралнија и најавторитетнија у односу на остале рубрике и текстове. Састав текстова ове рубрике остајао је стабилан и непроменљив током столећа, а језик је еволуирао у најмањој мери. Текстови ове рубрике односили су се на стару општесловенску књижевност: ни један од њих није имао «националне», локалне специфичне црте. За разлику од прве, у другој рубрици је био садржан известан број «националних» текстова (службе српским светитељима; в. Срблјак). Исто се може рећи и за трећу (житија српских светаца; дела св. Саве, Доментијана, Теодосија, архиеп. Данила и др.) и четврту рубрику (Похвално слово св. Симеону и св. Сави, Похвално слово кнезу Лазару и др.). Прилично изражajне националне црте карактеристичне су за низ текстова световних, неконфесионалних рубрика: историјских (рубрика 8 – српски летописи, родослови и сл.), ходочасничких (рубрика 10), приповедачких (рубрика 9 – Муке блаженога Гроздија и сл.), филолошких (рубрика 11 – Сказаније изјављено о писменех Константина Философа), световно-правних (рубрика 12 – Законик цара Душана и др.), оних које се односе на пословну (рубрика 13) и писменост свакодневног живота (рубрика 14). Последње две рубрике заузимају у извесном смислу аутономан положај у односу на преосталих дванаест. Управо њима припадају такорећи искључиво национални текстови, али ови текстови не припадају српској књижевности, већ српској писмености, зато што је њихова уметничка вредност у већини случајева минимална. Функција ових текстова је пословна или практична, јер они не чине одређени књижевни жанр, већ нешто што по свом пословном карактеру може бити супротстављено осталим жанровима и жанру уопште. Може се чак рећи да ови текстови нису написани на књижевном, већ на пословном старом српском књишком језику који је поседовао и неке црте старог словенског књижевног језика, али је ово питање прилично сложено, пошто се језик текстова ових рубрика приближава језику световно-правних текстова, који је такође у извесном смислу био послован¹¹.

Могуће је да су ове напомене о језику текстова двеју последњих рубрика у неку руку превремене, будући да је неопходно проценити их с тачке гледишта времена, места настанка, као и тога да ли су оригинални или преведени с другог језика, а такође је важно и питање њихове сакралности.

Као што се из одређења рубрика види, првих шест жанрова имају црквени, конфесионални карактер. Ово се потврђује садржајем (семантиком), наменом (функцијом), затим формама, а такође и језиком текстова – старим словенским српским језиције. Степен сакралности текстова постепено се смањује од прве до шесте рубрике, што се може објаснити и функцијом текстова различитих

¹¹ В. В. Виноградов и Б. Унбегаун нису језику старих руских правних текстова признавали статус књижевног језика, сматрајући га само писаним, док је А. Исаченко сматрао да је целокупан стари руски језик био писани, а не књижевни. Међутим, у појединим радовима тројице познатих слависта налазимо и другачије тачке гледишта.

жанрова у црквеном ритуалу и животу. Седма рубрика – апокрифска – официјељно је неконфесионална, чак антисакрална («лажна», забрањена), али су текстови који у њу улазе морали да имитирају сакралне текстове, пре свега Свето Писмо, и ова је имитација морала да буде «правилна» са гледишта свих тачака, па дакле и с тачке гледишта језика. Зато је језик ових текстова такође био стари словенски књижевни језик исте српске редакције. Почев од девете рубрике, имамо посла с неконфесионалним, световним текстовима, који у већини случајева имају своју одређену функцију и зато могу бити приписани различитим жанровима с већом прецизношћу и тачношћу него конфесионални текстови. Напоменимо да су текстови десете и једанаесте рубрике (о седмој смо већ говорили), тј. текстови ходочашћа и философско-филолошки текстови (дакле, само део текстова једанаесте групе), били тематски повезани с првих шест група, што се одразило на њихов језик и стил: понекад је то пре стари словенски, а не стари српски књишки језик. Чак се и у историјским и световно-правним текстовима (на пример у Душановом законику) среће знатан број славизама, на шта је пре више од четрдесет година указао А. М. Селищев (Селищев, 1968, с. 132–135) у вези с дискусијом о старом руском књижевном језику.

Што се тиче питања места и времена појаве и превода текстова првих шест рубрика, требало би рећи да су се готово сви ови текстови, осим оних који су нераскидиво повезани са српском националном традицијом (почев од XIII в. службе, житија, похвална слова) појавили прилично рано (делимично у време Ђирила и Методија, делимично нешто касније), да су преведени с грчког и да су настали код Јужних Словена (невелик део у Моравској и Русији). Чисто руска национална традиција била је представљена незнатним бројем текстова (Житије Теодосија Печерског и др.). Велики значај имало је стварање такозване Свето-савске Крмчије (крај XII – почетак XIII в.), вероватно на основу већ преведених текстова (рубрика 6). Текстови првих шест рубрика (конфесионални), заједно с текстовима седме и делимично осме и девете, истовремено су улазили у општесловенску књижевност (ареала *Pax Slavia Orthodoxa*). Неконфесионални, световни део општесловенске књижевности био је много мањи од конфесионалног. Међутим, у такав количински незнатац део спадала су значајна дела, таква као «хронике» византијског порекла (Амартола Зонаре), дела старе белетристике – Александрида, Историја Тројанског рата, Стефанит и Ихнилат, Варлаам и Јоасаф и др. и готово сви апокрифи. Поједина белетристичка дела знатно су се издвајала на језичком плану, зато што су била написана на старом српском књишком језику, блиском народном. Неархаичан, с многобројним дијалектизмима, народним облицима и речима, овај је језик типичан за већи део историјских (рубрика 8), за известан део натуралистичких и готово за све световно-правне текстове. Мора се имати у виду да су ово дела прилично позног порекла: XIV–XV и чак XVII в., на пример Езопове басне, као и текстови ходочашћа (почев од XIV в.) и национални световно-правни (почев од XIV в.). Сви такозвани «национални» текстови су оригинални (нису преведени) и имају чисто српско порекло. Број оваквих текстова значајно расте у XIV и XV в., тако да се број дела старе српске књижевности у овом периоду готово удвостручио. Ова се чињеница може упоредити с «другим јужнословенским утицајем» у старој Русији, који се одиграо

у готово исто време када се број књижевних дела такође дупло увећао. Пораст броја књижевних дела код Срба и Руса (Соболевский, 1894, с. 15–16) одвијао се углавном на рачун ширења група (рубрика) 8–14 и делимично група (рубрика) 3–4. Што се тиче групе 9, а делимично и групе 13, неопходно је имати на уму језички утицај текстова на српскохрватском језику, створених изван културног ареала *Pax Slavia Orthodoxa*.

Овакве су, у најкрајим цртама, карактеристичне особености старог славеносрпског двојезичја у вези с жанровским системом старе српске књижевности. С развојем система жанрова и порастом броја текстова у појединим рубрикама (тј. жанровима) мењала се природа овог двојезичја, а тежиште саме старе српске књижевности се од првих група (рубрика) у пирамиди премештало све више и више ка центру, тј. расла је улога националног српског начела у општем систему текстова. Самим тим се и однос старог словенског књижевног језика према старом српском књишком језику изменио у корист старог српског (србуљског) језика, који је, без обзира на тешку ситуацију насталу због турске најезде, стицао све већи значај.

У закључку је нужно подвучи да је проблем одређења двојезичја за стару српску књижевнојезичку ситуацију веома сложен и да се при том наилази на много веће потешкоће, него за исту такву стару руску ситуацију. Стари словенски (општесловенски, црквенословенски) књижевни језик имао је јужнословенску дијалекатску базу. А то значи да се многе језичке црте које старословенски језик одвајају од руског (прасл. **tort*, **iolt*; **ort*, **olt*; почетно **je* и **o*: *језеро – озеро* и сл.) нису разликовале (подударале су се) у старом словенском и у старом српском књижевном (или књишком) језику¹². За све словенске књижевне језике ареала *Slavia Orthodoxa* неопходно је саставити регистар (списак) разлика између сваког посебног старог «националног» језика и старог словенског (општесловенског) језика. Ови регистри би били важан показатељ за типолошку карактеристику старих и млађих словенских књижевних језика.

¹² Упор. списак словенизама у руском језику, који је навео А. А. Шахматов: 1. групе **tort*, **iolt* и сл. (*град, глад*); 2. групе **or*, **ol* на почетку речи (*разум, ладья*); 3. група *жд* из **dj* (*между, одежда*); 4. африката *щ* из **tj*, **ktj* (*мощь, помощь*); 5. самогласник *e* који се не мења у *о* (*небо* уместо *нёбо*, *одежда*, упор. *дијал. одёжска*); 6. *ю* на почетку речи (*юноша, юдоль*); 7. тврдо *з* (од *г*) (*польза*); 8. самогласници *о, е* уместо старих полугласника *ъ и ъ*; 9. самогласник *ы* уместо напрегнутих *ъ и ъ*; 10. облици придева у ген. јед. и ном.-ак. множ.; 11. старословенски творбени модели (-тель, -ство и др.); 12. старословенска лексика (*стезя, образ, созерцать* и др.) (Шахматов, 1941, 70–90). Од ових 12 тачака само у тачкама 3, 4 и 8 и делимично у тачкама 11 и 12 српски облици се разликују од старословенских.

КОНКУРЕНЦИЈА И КОЕГЗИСТЕНЦИЈА НОРМИ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ XVIII ВЕКА КОД СРБА

Сербокрастима је боље но свим другим славистима здана ситуација постојања покрајинских (дијалекатских) норми у књижевности и књижевној пракси. Они су у могућности да ову ситуацију прате и данас. Чак се може рећи да се у савременим приликама активирала књижевна и филолошка тежња према народном «ненормираном» језику, према дијалекатском *couleur locale*. Примера за ово има доста. Сетимо се чакавског и кајкавског феномена, богатих традиција-ма и локалним варијантама, а такође и најновијих покушаја, као што су приче Анте Секулића, написане на буњевачком говору, затим поема Матије Бећковића *Рече ми један чоек*, са изразитим црногорским (ровачким, брђанским) језичким обележјем, и др. Додуше, употреба дијалектизама била је типична за знатни део српских и хрватских писаца XIX и XX века од Његоша до Андрића и од Мажуранића до Крлеже. Али то је већ посебно питање, које ћемо овог пута оставити по страни. Употреба дијалектизама не означава кршење књижевнојезичке норме, не води ка стварању друге, нове норме, нити је усмерена према мешавини двеју или више норми, већ се остварује у одређеној пропорцији и одређеном односу према јединственој књижевнојезичкој норми, најчешће из стилистичких разлога. У посебним случајевима и у одређеном књижевно-историјском контексту окретање дијалектима у песничким, појединим драмским и другим делима можемо схватити као активно залагање за нове језичко-стилске путеве, границе и домене. У том циљу Рус Хлебњиков ствара свој «заумный язык», а Србин Бећковић се окреће ризници народног говора.

Истовремена употреба двеју или више норми (на пример код Назора или Франичевића) не ствара конкуренцију норми, већ доводи до њихове својеврсне хијерархије. У том случају за једног писца и за све остale постоји једна поливале-нтна норма (проширена на све функције књижевног језика), а друга – жанровски знатно ограничена и хијерархијски локализована. Осим хијерархијске локализације, као друга «паралелна норма» може се одредити и географска локализација.¹

На тај начин у целини се ствара један доста слободан, «отворен», функционално погодан и стилистички ефективан нормативни систем који је истовремено и факултативан, јер се «паралелна» или споредна покрајинска, локална норма иначе може игнорисати. Таква је савремена књижевнојезичка ситуација у Југославији и неким другим европским земљама – у Немачкој, Шпанији, Француској,

¹ Оваква географска локализација служи код неких истраживача као основ за негирање норме у «дијалекатској књижевности».

Италији.² Овакве прилике су карактеристичне за скоро читаво романско подручје, делимично и за германско, док су код Словена оне најкарактеристичније за онај део данашње и историјске Славије (општесловенског језичког света), који није улазио у грчко-словенски културни ареал (*Pax Slavia Orthodoxa*), где је био коришћен црквенословенски језик, дакле за ареал *Slavia Latina*, где је у Средњем веку и у касније време међународни научни и књижевни језик био латински.³ Међутим, Польаци, а углавном и Чеси, нису знали за покрајинске «дијалекатске» књижевне језике.⁴

На узроцима ових разлика у културно-језичкој организованости код Словена зауставићу се нешто доцније. За сада бих истакао само то да се код Срба у XVIII и почетком XIX в. у погледу егзистирања више норми опажа на први поглед слична, али принципијелно другачија ситуација.

Према познатој Унбegaуновој периодизацији књижевног језика код Срба⁵ предвуковско столеће дели се на три раздобља: прво – од Велике сеобе Срба 1690. до 1740, друго – од 1740. до 1780. и треће – од 1780. до првог издања Вуковог Речника, тј. приближно до 1818. године Посматрајући ову периодизацију, опажамо да у првом, па ни у другом раздобљу још нема конкуренције разних норми. Широка употреба црквенословенског језика српске редакције и такозваног србуљског типа језика до 1740. године, подразумевала је чување многовековних традиција старе српске књижевности и културе у овом периоду. Ипак се и код Рачана, нарочито код Јеротеја Рачанина, као и код Гаврила Стефановића Венцловића, може срести по која особина рускословенског језика, тачније руске редакције истог црквенословенског језика. Понављам – овде нема конкуренције норми, по среди је само незната интерференција, спорадична употреба нових форми под још слабим руским утицајем почетком XVIII века. Што се тиче Венцловићевог народног језика, који је привукао доста велику пажњу истраживача,⁶

² Средином XX столећа у Италији је забележен знатан продор дијалеката у белетристику (код писаца Пазолинија, Гаде, Мастронардија, Феноља Давија, Кастеланета и др.) који је чак добио назив «дијалекатске експлозије».

³ У тај би ареал од Јужних Словена спадали Словенци и Хрвати. Ипак, општа културно-лингвистичка ситуација код Хрвата није била једноставна, јер су глагољаши прихватили и црквенословенску (глагољашку) културу и језик. Тако је остваривана веза између два велика словенска културна ареала.

⁴ Према мишљењу низа водећих польских и руских научника кашупски је посебан словенски језик, те га зато овде не узимамо у обзир. За чешко подручје можемо навести такозвани љашки покрајински дијалекатски језик чији је најистакнутији и у неку руку једини представник чувени песник Ондреј Лисогорски.

⁵ В. Unbegaun, *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*, Paris, 1935.

⁶ Нажалост, до дан-данас не располажемо научним издањем уникатних Венцловићевих рукописних дела – његових преведених проповеди. Овај материјал, драгоцен за историју српског књижевног језика, остаје неприступачан широј научној јавности.

морамо признати да му се често придавала знатно већа улога од оне коју је имао у своје доба. Жанровски доста изоловане проповеди монаха Гаврила нису у XVIII веку биле познате изван граница једне од најудаљенијих српских парохија у северној Мађарској у Ђеру на Дунаву. У овом случају никако се не може говорити о норми, јер норма тражи већу распрострањеност, сталну употребу – она тежи за свеопштим признањем.

Друго раздобље – четрдесет година од 1740. до 1780 – опет није знало за конкуренцију норми. Конкуренција није постојала, јер је стара србульска норма у то време изашла из употребе и њено место је заузела нова «руско-словенска» норма. Срби се нису одрекли традиционалног црквенословенског језика, они су само заменили његов тип, прихвативши руски као савременији и прилагођенији за нове прилике. То је био резултат руског утицаја, руских школа код Срба, тежња да се књижевни језик Срба укључи у међусловенски (за православно словенско подручје) књижевни језик, да се сачува вишевековна традиција припадања јединственом културном и конфесионалном грчко-словенском свету (*Rax Slavia Orthodoxa*). Зна се да је то припадање имало такође и политички и национални значај, јер је штитило од етничке асимилације (германизације, мађаризације), јачало националну свест, културне везе и културни развој. Поред свега тога, промена и постепено рушење црквенословенске норме вршило се уз продор треће компоненте – српског говорног језика. Тај продор се далеко јаче остваривао у некњижевним «жанровима» (приватна и званична преписка, школска и грађанска акта и сл.) и био је знатно мањи, а понекад и сасвим незнатан, у црквеним, историјским, драмским и филолошким делима. Ипак, постојао је извесан број текстова у којима је народни језик имао превагу над осталим компонентама.

Не може се заобићи важна улога Захарија Орфелина у стварању књижевно-језичке ситуације у XVIII в. Орфелинова делатност, која хронолошки већим делом припада другом периоду историје књижевног језика Просвећености, била је усмерена на стварање трију доста слободно схваћених норми књижевног језика. У суштини, те «норме» су допуштале употребу трију језика или «стилова» (према руској терминологији оног доба) у књижевности и књижевном стваралаштву истог писца. Орфелинова концепција и пракса створиле су прелазну ситуацију коју је доцније прихватио и Јован Рајић, а која је наговештавала покушаје и правце трећег периода, тј. краја XVIII и почетка XIX в. Орфелинова тежња да се изграде различити типови књижевног језика и да се употреба тих типова повеже са жанровима, са жанровским системом књижевности XVIII в., била је у духу традиција старе српске књижевности (и њене језичке структуре), која је у знатној мери ишла истим путем. О зависности језика од књижевног жан-

ра одговарајућег дела старе српске књижевности говорио сам на VIII међународном научном састанку слависта у Вукове дане.⁷

За српски језик XVIII века, као и за руски, украјински, бугарски и др., може се, напоредо са знатним иновацијама, констатовати и континуитет ранијег књижевнојезичког система који није захтевао поливалентност (термин А. В. Иса-ченка) књижевног језика, тј. његову употребу у свим функцијама, већ је за разне жанрове одређивао чак и разне језике, а за поједине жанрове допуштао употребу народног или још неизграђеног («провизорног») књижевног језика. Деветнаести век је одлучно и бескомпромисно затражио јединствену норму за све жанрове и за све функције књижевног језика без коегзистенције норми.

У Орфелиновим књижевним, историјским и песничким делима, као и у његовим педагошким приручницима, испољила се тежња ка разради жанрова у српској књижевности. Истовремено, он је тражио различита језичка средства за различита дела. Подсетимо на један доста рани Орфелинов покушај да се за исти текст искористе две језичке норме, два језичка система. Посреди су две различите језичке и поетске редакције «Плача Сербии...» из 1761. и 1762 (или 1763):

Прва:

По ланитѣ биютъ
Скрежешутъ зубами,
Власи на мечъ вїютъ,
Топають ногами:
Чада расхищаютъ
Марсу люту даютъ
На жалость мнѣ горку.

И друга:

Косе мое на Саблю врази мои вїютъ
и ногама тлачу ме а по лицу бїютъ
чада моа прогоне, марсу люту даю
и тимъ Срдцу моему жалости задаю.

У наведеним примерима налазимо «славеноруски» и, у мањој мери, српски славенизијани језик. То су Орфелинови огледи. Они, као и доцнији радови истог писца, сведоче о томе да још нема коегзистенције норми. Предлаже се и спроводи њихова коегзистенција. Али од коегзистенције до коегзистенције није далеко.

⁷ Н. И. Толстој, Однос старог српског књишког језика према старом словенском књижевном језику (у вези са развојем жанрова у старој српској књижевности) // Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1980, с. 8. (В. овде стр. 148–156).

Конкуренција се појављује у трећем периоду, који претходи епоси стварања националног књижевног језика.

Непуних четрдесет година, од 1780. до изласка Вуковог *Српског речника*, представља време убрзаног књижевног и књижевнојезичког развитка. Нове идеје, нова збивања, нови читаоци и нови писци излазе на књижевно-историјску арену. То су: Доситеј Обрадовић, Јован Рајић, Емануил Јанковић, Јован Мушкатировић, Григорије Трлајић, Лукијан Мушицки, Милован Видаковић, Јоаким Вујић, Гаврило Ковачевић и др. Стварала се нова књижевност која је за разлику од старе, «синтетичке» књижевности добијала нова обележја и нову, уметничку суштину, тј. појавила се «уметничка» књижевност.⁸ Систем литерарних жанрова постаје још потпунији, још развијенији него што је био раније. Нови жанрови се стварају у складу с развојем саме српске књижевности и преводима страних писаца, углавном Француза, Немаца и Руса. Превод са руског у већини случајева своди се само на редакцију или прештампавање, јер је руски историјски «слог» XVIII в. био код Срба примљен као компонента књижевног језика. Руски језик XVIII века посредује и приликом «превода» дела француских писаца. Све је ово врло битно за историју књижевног језика, док за историчара књижевности може имати споредан значај, нарочито ако тај историчар проучава развој националне књижевности и њене специфичности.

Појам «свог» и «туђег» историјски се мења и модификује. Оно што се у XVIII столећу још схватало као «своје», почетком и средином XIX столећа већ се често тумачило као «туђе». Осечај припадности ареалу Pax Slavia Orthodoxa слаби и истовремено јача ауторитет и привлачност свог ужег, националног ареала, чије се границе коначно одређују.

Ти су проблеми у ствари нелингвистички. Рекао бих да су они културолошке, историјске и донекле историјско-књижевне природе. Али их историчар књижевног језика не може заобићи. Чисто лингвистички се може решавати питање: «Шта се, када и како променило у књижевном језику?», али на питање: «Зашто се то променило?» одговор се може добити само на основу културно-историјских посматрања. Историја књижевног језика је у истој мери културолошка колико и лингвистичка дисциплина.

Зато ћемо продужити наша разматрања књижевно-историјских прилика у трећем раздобљу Просвећености. Убрзани литерарни развој на српском тлу повукао је за собом, исто онако како се то десило и у руској књижевности, истовремено, а не постепено настањање неколико литерарних правца, као што су барок, класицизам, рационализам, сентиментализам и рани романтизам. На другом тлу ови су се правци појављивали поступно и сваки нови правац био је у неку руку напуштање претходног. А то је најчешће значило да је сваки појединачан писац морао да изабере одређени правац и да је за њега истовремена припадност већем броју правца била немогућа. Осим тога поједини књижевни правци имали

⁸ Г. Гачев, От синкетизма к художественности // Вопросы литературы, 1958. № 4.

су жанрове типичне само за њих; тако је класицизам неговао оду, а сентиментализам – елегију. Са жанровима, па чак и са појединим правцима, била су повезана конкретна схватања језика и стила. Књижевни правци су активно конкурирани не само код Срба, већ и у читавој Европи. Конкуренција књижевних правца налазила се у вези с конкуренцијом жанрова и књижевнојезичких норми и ову последњу је чак и узроковала. Ипак та узајамна веза није била једнозначна и апсолутна, јер су и други друштвено-историјски, просветни и културни фактори потпомагали настанак ауторитета поједињих норми или неповерење према њима. Као што сведочи и сама грађа, тј. текстови XVIII и почетка XIX в., било је доста компромиса, мешања норми и сл. У ствари ниједна се норма није спроводила доследно. То стање ствари је типично за такозвану «преднационалну» етапу развоја књижевног језика, за доба конкуренције норми. Не може се рећи да је све било унапред одређено и условљено – остајало је још доста слободног простора за избор, размишљања и експерименте. Скренуо сам нарочиту пажњу на зависност језика и норме од литерарног жанра одговарајућег дела и литерарног правца коме је припадао писац дела, пре свега због тога што се слична опажања и закључци на српском материјалу тек назначују.

Које су норме конкурисале крајем XVIII и почетком XIX в., пре изласка Вуковог *Rječnika*?

а) Архаична «славеносрпска», изразито руског типа. Њени представници су били: П. Јулинац, Г. Трлајић, А. Везилић, М. Максимовић, Т. Аврамовић, Г. Хранислављевић, Н. Стаматовић, Н. Авакумовић, Ј. Пејаковић, К. Јосић, Д. Георгијевић, А. Д. Секереш – писци и преводиоци ода, лирских песама, романа.

б) Новаторска «народносрпска» («простое сербское нарѣчіе»). Њени представници су били: Е. Јанковић, Н. Лазаревић, Ј. Мушкатировић, Ст. Рајић и др. – писци и преводиоци драмских, природописних, историјских и других дела.

в) Црквенословенска руског типа (ретко српског «србуљског» типа). Њени представници су били: Ј. Рајић, К. Живковић и др. – писци и редактори црквено-поучних и хагиографских дела.

Црквенословенски језик у свом чистијем облику, а не као компонента «славеносрпског» или «славеноруског» на српском тлу, био је крајем XVIII века врло слаб конкурент другим идиомима, тако да бисмо чак могли и да га не узимамо у обзир. Ипак, у језичком систему Јована Рајића, писца значајног за XVIII век, овај језик је заузимао суштинско место и чинио је основу читаве језичке поступности и њених норми. Зато ћемо о Рајићу говорити засебно, као што смо то већ учинили са Орфелином. Александар Белић био је вероватно у праву када је скренуо пажњу на то да Рајићева књижевнојезичка делатност више

припада другом него трећем раздобљу Унбегаунове периодизације – наравно, с типолошке, а не са хронолошке тачке гледишта.⁹ Рајићева и Орфелинова делатност имају много чега заједничког. Као и Орфелин, Рајић ствара књижевно-језички систем од три компоненте – цркенословенске, српске и руске («словено-руске», тачније – историографског «слога» руског језика XVIII в.). Ниједан од тих језика није био дат у потпуно чистом виду, већ је сваки био пројект елементима одговарајућег других језичких идиома. Као и Орфелин, Рајић предлаже коегзистенцију ових језика уз њихову жанровску дистрибуцију. Рајићев и Орфелинов систем, спроведен у пракси, веома подсећа на Ломоносовљеву теорију «трију стилова» – високог, ниског и средњег; ова теорија има заправо раније порекло, али је Ломоносов заслужан за њено ширење и популаризацију код Руса у XVIII веку.

Код Руса, као и код Срба, коегзистенција «трију стилова» (норми) претворила се у борбу тих «стилова» (норми). Резултат те борбе била је победа само једног «стила» (норме, језика). Код Руса је надвладао средњи стил, а код Срба народни («нижи»). Као и у Русији (Карамзин, Пушкин), на српском тлу је било покушаја да се створи и утврди средњи «стил»-норма (Видаковић, доцније Његош и др.). Крајем XVIII, а нарочито почетком XIX в. свима је већ било јасно да је неопходно стварање јединствене норме, прихваташе једног језика или једног «стила» (према руској терминологији XVIII века). Једни су ову норму схватали као средњу у односу према трима старим нормама (језицима, «стиловима»), други као чисто народну, ону, која би се, рачунајући «одозго», од цркенословенског језика, могла назвати «ниском».¹⁰ Кад је код Срба, одмах почетком XIX в., скоро сасвим изашао из употребе цркенословенски језик на коме је скоро читавог XVIII в., као и раније, грађен целокупан књижевнојезички систем, отпочела је конкуренција «средње» и народне норме и оштра полемика међу њиховим присталицима. Победила је, као што је добро познато, народна норма у Вуковом тумачењу. Тако је настао веома специфичан стилски систем савременог српско-хрватског језика¹¹ који отвара пут дијалекатским и локалним струјањима, о чему смо већ говорили на почетку овог нашег рада.

⁹ Види Белићев осврт на поменути Унбегаунов рад «Les débuts...» // Јужнословенски филолог. Књ. XIII. 1933–1934, с. 191–195.

¹⁰ Код Руса се у XVIII в. зна за привремени и неуспели покушај В. К. Тредијаковског да се у тадашњи књижевни језик уведу речи «нижег ранга» («мужицкие, подлыe слова»). Занимљиво је да је Карамзин, као и доцније Вук, предложио паролу: «Пиши као што говориш и говори као што пишеш». Само Карамзин се оријентисао према говорном језику московских и петербуршких књижевних и интелектуалних салона, а Вук према језику орача, пастира и гуслара.

¹¹ Н. И. Толстой, К вопросу о зависимости элементов стиля стандартного литературного языка от характера его «стандартности» // Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. Ашхабад, 1968, с. 124–134.

Национални књижевни језик је поливалентан. Он тражи изградњу јединствене норме и њену доста строгу и доследну употребу.¹² Испуњење тога услова чини могућим и постојање локалних, «дијалекатских», малих књижевних језика. Ти језици су жанровски ограничени и не улазе у систем националног књижевног језика, већ стварају свој аутономни, допунски и непотпун систем, често са врло лабилном «нормом».

Захваљујући непоколебљивом ауторитету који је некада уживао црквенословенски језик, српски књижевни језик није био у прилици да у «преднационалној» етапи своје историје доживи конкуренцију разних локалних (територијалних) типова књижевног језика, конкуренцију локалних провизорних норми или књижевних «преднорми». Оваква конкуренција је била карактеристична за хрватски (Гај и др.) и нарочито за словеначки језик.¹³ Али то питање тражи засебно и детаљно разматрање.

Проблем коегзистенције и конкуренције норми код Срба у XVIII веку у овом реферату постављен је само у општим цртама. Зато је било немогуће избеги извесну схематизацију; у неким случајевима наши закључци могли би бити потврђени ширим материјалом. Нешто више чињеница и грађе може се наћи у мом подробном раду о српском књижевном језику XVIII века.¹⁴ Питање одређивања језичких норми код Срба у XVIII веку иссрпно је обрађено у радовима проф. Александра Младеновића.¹⁵

¹² Норма поједињих фонетских и морфолошких елемената може да има своје варијанте. Те варијанте не нарушавају јединственост норме. В.: К. .С. Горбачевич, Изменение норм русского литературного языка. Ленинград, 1971; Исти аутор, Вариантность слова и языковая норма, Ленинград, 1978; Л. К. Граудина, Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты, Москва, 1980.

¹³ Н. И. Толстой, О последней попытке применения «Общеславянской азбуки» к словенскому литературному языку // Проблемы современной филологии, Москва, 1965.

¹⁴ Н. И. Толстой, Литературный язык у сербов в конце XVIII – начале XIX века // Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков, Москва, 1978; исти аутор, Литературный язык сербов в XVIII в. (до 1780 г.) // Славянское и балканское языкознание; История литературных языков и письменность, Москва, 1979. (В. овде стр. 63–147).

¹⁵ А. Младеновић, Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII и почетком XIX века // Реферати за VII међународни конгрес слависта у Варшави, Нови Сад, 1973; исти аутор, Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове вуковске стандардизације // Зборник за филологију и лингвистику (скраћено ЗФЛ) XII, Нови Сад, 1969; исти аутор, О неким рускословенским и српскохрватским језичким особинама у Орфелиновом «Магазину» // ЗФЛ. XIII/1, Нови Сад, 1970; исти аутор, Прилог познавању односа између српскога и славеносрпскога језика у другој половини XVIII и у првим деценијама XIX века // Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1977, с. 6; исти аутор: О неким питањима и особинама славеносрпског типа књижевног језика // ЗФЛ. XXI/1, Нови Сад, 1978.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ И КЊИЖЕВНО-ИСТОРИЈСКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ФОРМИРАЊА НАЦИОНАЛНИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА

(на материјалу српскохрватског, бугарског и словеначког језика)

Историја књижевног језика важи за лингвистичку дисциплину и она то, несумњиво, и јесте када је реч о историји његове формалне стране, о историји настанка и развоја нормираних нивоа језика, фонетског, морфолошког, синтаксичког и лексичког, и њиховог стилског функционисања. Национални књижевни језици, који се појављују и стабилизују у XIX–XX веку, стичу у систему језичких идиома (народног говора, дијалеката, арга и сл.) владајућу и организаторску улогу: њихова граматичка структура и лексички састав у овом периоду својим ауторитетом потчињавају себи и нивелишу граматичку и лексичку страну некњижевних идиома. У свим овим случајевима делују унутрашњи и спољашњи фактори¹, и њихово проучавање мора да се обавља лингвистичким методама и да буде предмет лингвистике.

Постави ли се међутим питање, нарочито у односу на епоху настанка националних књижевних језика, о узроцима избора ове или оне структуре, овог или оног типа књижевног језика према одређеним параметрима, о којима ће доцније бити речи, онда се одговор на њега може добити једино уколико се осврнемо на историјске, историјско-културне и историјско-књижевне појаве и процесе.

Тако је историја књижевног језика не само и не толико лингвистичка, колико културно-историјска дисциплина. Само се у широким оквирима културне историје конкретног народа могу одређивати и тражити закономерности настанка и развоја књижевних језика, нарочито, подвући ћемо још једном, у њиховом преднационалном периоду.

Већина словенских књижевних језика није се у преднационалном периоду појавила изнова, као што је то, на пример, био случај са многим младописменим језицима наше земље и низа иностраних држава. Они јужнословенски књижевни језици које намеравамо да размотримо – српскохрватски (до средине XIX в. посебни књижевни језици – српски и хрватски), бугарски и словеначки – већ су пре времена формирања нација и националних књижевних језика преживели дужи

¹ О појму «спољнолингвистички» фактори за разлику од «изванлингвистичких» в. детаљније: Н. И. Толстой, Некоторые вопросы соотношения лингво- и этнографических исследований // Проблемы картографирования в языкоznании и этнографии. Л., 1974, с. 18. Будући да дати текст представља кратко завршно излагање погледа, делимично изражених у нашим другим радовима, читаоца ћемо у вези с неким питањима упућивати на оне наше раније чланке у којима је садржана детаљнија анализа теме и у којима се даје илustrативни материјал.

или краћи период свог развоја. Ово је од носилаца књижевног језика захтевало одређени однос према књижевнојезичкој традицији: њено прихватавање, одбацивање или бирање средњег пута – симбиозе старог и новог. То ново је у већини случајева био народни језик, дијалекатски говор, који пре тога није имао писмено-књижевно остварење или је био коришћен у веома ограниченим оквирима (жанровима). Изузетак из овог стања били су обласни (регионални) «дијалекатски» књижевни језици у хрватским земљама на чакавској, кајкавској и штокавској основи. У последњем случају се, међутим, појављивао проблем избора једног од оваквих језика или непосредно, или у својству базе за књижевни језик. У принципу је исти овај проблем био најважнији и доминантан приликом утврђивања дијалекатске базе књижевног језика, уколико се такав језик градио на народној основи или јој се приближавао. Будући да је сваки књижевни језик вештачка и наддијалекатска појава и да такав остаје и у случају његове близине одређеној дијалекатској бази, суштинску улогу у његовом формирању у појединачним случајевима може да игра наддијалекатски народно-поетски коине.

Тако су, у време појаве националног књижевног језика интелектуалици, писци, научници из разних области, чији ћемо попис покушати доцније да дамо, стајали пред проблемом избора, и овај избор је често био тежак и повезан са жестоком борбом. Не би требало заборављати да је у условима стране владавине (османске и хабсбуршке) борба за национални књижевни језик била један од малобројних легалних облика борбе за националну самосвест и независност.

Међутим, пре но што пређемо на изванлингвистичке моменте, напоменимо да се борба за избор конкретног типа књижевног језика, одређиваног свеукупношћу показатеља према разним параметрима, водила не само у форми књижевно-публицистичке полемике и административних декрета, него и кроз конкуренцију различитих језичких форми књижевних, публицистичких и научних дела. Управо у преднационалном периоду супарништво форми с појединачнимоказионалним или провизорним нормама досеже апогеј, а престанак оваквог супарништва може да буде сматран почетком функционисања јединственог националног књижевног језика.

У донационалном периоду су српски, бугарски, хрватски и словеначки књижевни језици припадали различитим културним зонама – грчко-словенској (*Pax Slavia Orthodoxa*) и латино-словенској (*Pax Slavia Latina*)². Прва два језика су улазила у грчко-словенски ареал, а последња два – у латинско-словенски. И једни и други језици развијали су се у условима двојезичности. Прва два – у условима хомогеног двојезичја: старог словенског (црквенословенског-) српског или бугарског, друга два – у условима хетерогеног двојезичја: латинско (или немачко-, италијанско-) хрватског или словеначког. Хомогено двојезичје допринело је тешњој повезаности «наднационалног» (црквенословенског) и «преднацио-

² Ови су термини у већој мери применљиви на средњовековни период и у мањој – на познији, када је супротстављање поменутих културних светова постало мање изражено и важно.

налног» (српског, бугарског) културно-књижевног почетка, док је хетерогено двојезичје, нарочито у позном периоду овога постојања, остваривало и означавало не само везу, него и извесну супротстављеност одговарајућих култура и књижевности. «Над-» или «међунационална» стара словенска (црквонословенска) књижевност (и књижевни језик) чак у позном периоду XVIII и почетка XIX века није се осећала као страна, већ пре као архаична (при том је однос према «светој стварни» био различит – и позитиван, и негативан), док су последници словенског националног препорода осећали немачки (делимично италијански, мађарски) као страни језик, језик владајућег слоја, и бечког двора.

Различита је била и старина традиције. Ако српска и бугарска писменост потичу из Ћирило-методијевске епохе, исто се може рећи и за хрватску писменост, у сваком случају за један њен део: глагољски, а све су се оне развијале непрекидно – онда је судбина словеначке писмено-књижевне традиције била, као што је познато, другачија. Словеначки књижевни језик је, као и словеначка књижевност, доживео у свом развоју прекид од XI в., од времена појаве Фрајзинских (Брижинских) одломака, до XVI в., епохе повезане с делатношћу протестантских проповедника Приможа Трубара, Јурја Далматинца и др. Тако се за српски, бугарски и хрватски књижевни језик почетка XIX века може говорити о приличној старој, а за словеначки – о мање старој традицији. Осим тога, хрватска писменост је чувала две традиције – глагољску и хрватску словено-латинску, што ју је приближавало двама основним словенским културним световима – грчко- и латинско-словенском.

Неопходно је исто тако зауставити се на важном питању о времену, о трајању процеса настанка националних књижевних језика, о роковима у којима су делали поједини фактори (они су могли да буду различити за сваки конкретни књижевни језик). А од овога је, међутим, зависило много шта: што је процес ишао брже, тим се категоричније и одлучније вршио избор, који је за собом повлачио последице и у другим карикама ланца. Другим речима, што се настанак националног књижевног језика дешавао брже, тим се рељефније одређивао његов тип, тим се прецизније и бескомпромисније вршио избор једне од двеју алтернативних позиција. Према обележју брзине преласка на нову форму књижевног језика – «националну» – разматрани језици могу бити представљени овим редоследом: српски, хрватски, бугарски, словеначки. При том хрватски језик (или варијанта српскохрватског језика) у овом, као и у многим другим случајевима, захтева специјално објашњење.

Историја књижевног језика у периоду настанка нација, као, уосталом, и у другим периодима, тесно је повезана с историјом књижевности. Процес књижевног развоја код Бугара, Срба, Хрвата, Словенаца, исто као и процес развоја књижевних језика, протицао је различито, различитим темпом, с различитим саставом књижевних дела и жанрова, с различитим међусобним односом унутар-књижевних и изванкњижевних момената.

Победа вуковског типа књижевног језика код Срба подударила се с коначном победом романтизма, који је сменио класицизам и сентиментализам. Није случајно што се име Вука Каракића обично повезује с именом Бранка Радичеви-

ћа, чији су следбеници били Ђура Јакшић, Лаза Костић, Јован Јовановић Змај. Романтизам је код Срба обележен идејама словенске узајамности (Светозар Милетић, Јован Ђорђевић), народности (отуда и нарочито интересовање за народну поезију), тежњом ка превладавању локалне ограниченоћи и локалних оквира и стварању општесрпске књижевности, способне да разреши задатке великог уметничког плана.

Ни у XVIII, ни почетком XIX века Срби нису имали крупна обласна књижевна жаришта, као што се то може пратити код Хрвата, који су још од XV века имали чакавску књижевност (далматинска књижевност), кајкавску, која се појавила у XVI веку, и штокавску, која се рађа у XV веку и има неколико локалних центара: Босна (XVIII в.), Славонија (XVIII в.) и др. Готово све ове обласне књижевности постојале су до почетка XIX века, користећи се заправо различитим књижевним језицима. Период настанка националног књижевног језика код Хрвата подудара се хронолошки с истим процесом код Срба, и исти је онај романтичарски правац с истом национално-патриотском и «свесловенском» нијансом, повезан с таквим именима као што су Људевит Гај, Иван Мажуранић, Петар Прерадовић и Станко Враз, поставио темељ богатој хрватској књижевности XIX века, рођеној на новој основи с јединственим књижевним националним језиком штокавског типа. Интересантно је да је Гај био кајкавац, Мажуранић – чакавац, Прерадовић – родом из околине Бјеловара, вероватно штокавац и кајкавац, а Станко Враз – Словенац. Последњи је био присталица уједињења не само хрватског и српског књижевног језика, као већина хрватских писаца-романтичара «илираца», него је сматрао и да словеначки књижевни језик треба да се уједини с хрватскосрпским.

У Словенији је почетак борбе за јединствен словеначки књижевни језик, за национални књижевни језик, повезан с револуционарном 1848. годином, а окончање овог процеса се обично смешта у крај 60-их година XIX века. Био је то прелазни период од романтизма ка реализму, повезан с именима Франа Левстика, Јанеза Трдине, Јосипа Јурчића и Јосипа Страттара. Значајно је да му је претходила епоха романтизма, која је у словеначкој књижевности уздигла тако значајну фигуру каква је Франце Прешерн. Међутим, обласна расцепканост књижевности у периоду романтизма (део прве и готово читава друга четвртина XIX века) још увек је била знатна (крањска, штајерска, корушка и прекомурска књижевност и локални типови књижевног језика).

Аналогна, али још сложенија ситуација опажа се и у историји бугарске књижевности, која је, као и остale јужнословенске књижевности, доживљавала убрзани процес развоја³. Истина, степен убрзаности и трајање периода у којима се обављао овај развој били су различити код различитих јужнословенских народа, али ово питање захтева специјално разматрање у вези с општим проблемом фактора времена у историји књижевности. У бугарској књижевности се настанак романтизма и реализма догађао готово истовремено, најчешће у стваралаштву

³ Г. Д. Гачев, Ускоренное развитие литературы. М., 1964.

једног те истог писца⁴. Коначан настанак бугарског књижевног језика повезује се са стваралаштвом Петка Славејкова, Љубена Каравелова и Христа Ботева (1860–1870). Овоме је, међутим, претходио прилично дуг период бугарског националног препорода, обележен конкуренцијом књижевних форми, форми «протонационалног» књижевног језика (углавном на источној бугарској или западној бугарској основи, с ослонцем на стару традицију и без сличне оријентације), интересовањем за националну прошлост и практично-просветитељске задатке, задатке културног и књижевнојезичког плана (П. Берон, В. Априлов, Неофит Бозвели, Неофит Рилски, К. Фотинов и др.).

На крају треба рећи да се код Срба и Хрвата развој романтизма, који се подударио с периодом настанка националног књижевног језика, одликовао пре свега и првенствено процватом поетских књижевних форми, док су се код Словенаца и Бугара у епохи преласка од романтизма ка реализму или њиховог истовременог синкретичког развоја, поетске књижевне форме развијале напоредо с прознима. Карактеристична црта јужнословенског романтизма, суштинска за настанак књижевних језика Јужних Словена, било је обраћање народној поезији, њеном језику, форми, мотивима и сикејима. Ово је позната чињеница, али на њу подсећамо у вези с улогом народног поетског коинеа у епохи настанка националних књижевних језика.

Посленици јужнословенског националног препорода су, ако не сви, а оно већина њих, били истовремено писци и публицисти, филолози и издавачи, друштвени и политички лидери. Ствар није толико у великој свестраности чувених писаца и политичара XIX века у поређењу с писцима и политичарима XX века, већ је пре у томе што су социјално-историјски услови у којима се рађала национална самосвест Јужних Словена били такви да се стварање националног књижевног језика, националне књижевности, публицистике и услова културног развоја показивало као првостепени политички задатак пробуђене нације.

Национално-политички програм хрватског илиризма (1835–1848) на чијем је челу стајао Љ. Гај и његови најближи саборци И. Мажуранић, С. Враз, П. Прерадовић, И. Кукуљевић, добро је познат⁵. За њега су биле карактеристичне идеје словенске узајамности, културног и политичког уједињења Јужних Словена, њиховог максималног књижевнојезичког зближавања. Године 1830–1832 Љ. Гај, И. Деркос и граф Ј. Драшковић су у склопу свог политичког и идеолошког програма покренули идеје књижевног и књижевнојезичког зближавања са Србима. Овај програм је одиграо одређену улогу и у развоју националне самосвести Срба који су насељавали хрватске земље (пре свега Војну

⁴ Упор. запажања Г. Д. Гачева: «Ево колико задатака, на пример, реализује у Бугарској писац какав је Петко Славејков: он коначно утврђује у земљи књижевност као уметност, он од заноса религиозно-житијском књижевношћу иде кроз хедонистичку лирику у духу Ренесанса ка романтичарским поемама и социјалној, грађанској лирици, блиској реализму Шевченка и Њекрасова» (Исто, с. 299–300).

⁵ П. А. Кулаковский, Иллиризм. Варшава, 1894; И. И. Лещиловская, Иллиризм. М., 1968; Освободительные движения народов Австрийской империи. М., 1980.

граничу и Далмацију), иако је његов главни задатак био садржан у духовном уједињењу Хрвата, који су били разједињени и државно-административним границама (земље аустријске и земље угарске круне, османлијска владавина у Босни и Херцеговини), и изложени различитим културним утицајима, нарочито у сфери образовања и штампе – угарских и аустријских конзервативних владајућих кругова. Овај задатак је, као што су показали догађаји 1848. и следећих година, био успешном разрешен.

Што се тиче национално-политичког програма Срба до 1848. године, он је био одређен мање прецизно од «илирског», и свој прилично убедљив израз добио је у периоду романтизма (већ после 1848. год.) захваљујући делатности организације «Омладина». За «омладински» програм су карактеристичне исте идеје словенског јединства, патриотизма, консолидације српске нације, републиканског демократизма и идеализације прошлости. Уосталом, овај покрет није био апсолутно хомоген и снажно је уочи 60-их година еволуирао у страну позитивизма и рационализма⁶. Развој српске националне самосвести одигравао се у посебним условима. До 1878. год. Срби су били једини словенски народ на Балкану који је имао своје државне творевине, најпре релативно, а потом потпуно независну Србију и Црну Гору, које, међутим, нису обухватале територију рас простирања српског етноса у целини. Војводина, област веома важна у политичко-економском смислу, остајала је, заједно с другим областима, под иностраним влашћу. До 1848. год. умногоме водећу и прилично екстремистичку позицију у вези са питањима национално-културног градитељства заузимао је бечки круг писаца и филолога, груписан око Вука Караџића (Бранко Радичевић, Ђура Даничић и др.). Немалу улогу играо је пожунски (братиславски) и пештански (будимпештански) круг.

Политичка ситуација, повезана с формирањем националне самосвести, националне књижевности и књижевног језика код Словенаца, била је такође прилично сложена⁷. Поред идеја илиризма, које су у Словенију продрле захваљујући напорима С. Враза и неких његових следбеника, који су тежили да словеначки језик зближе с хrvатским на штокавској основи и тим самим одрекну словеначким дијалектима право да буду обрађени и подигнути до нивоа књижевног језика⁸ – 40-их година је формиран другачији словеначки национални програм, повезан с делатношћу М. Чопа и Ф. Прешерна и изражен у познатој Прешерновој «Здравици» (1844–1846), која позива на ослобађање од туђе владавине, на уједињење свих Словенаца и на стварање јединственог словеначког на

⁶ Ј. Скерлић, Омладина и њена књижевност (1848–1871). Београд, 1925.

⁷ J. Prijatelj, Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v letih 1848–1857. Ljubljana, 1937.

⁸ Идејама С. Враза био је близак М. Мајар који је, међутим, ишао још даље од Враза, проповедајући општесловенски језик за Словенце. В.: Н. И. Толстой, О последней попытке применения «общеславянской азбуки» к словенскому литературному языку // Проблемы современной филологии. М., 1965.

ционалног књижевног језика. Две деценије раније још су биле снажне словеначке обласне тенденције ка учвршћењу обласне књижевности и обласних форми књижевног језика без довољно јасног национално-политичког програма: Ф. Метелко (фонетски правопис на долењској основи – 1825), П. Дајнко (језик горичког дијалекта – 1824), М. Шнајдер и У. Јарник (језик близак корушком дијалекту – 20–30-те године XIX века).

Револуција 1848. год. јасније је одредила политички однос снага у Словенији. Пред крај 50-их година формирају се два културно-политичка покрета: «старословенци» (конзервативна група окупљена око листа «Новице» на челу с Ј. Блејвејсом) и «новословенци» (либерално-демократска група око листа «Словеначки народ», чији је један од лидера био Ф. Левстик). И једна и друга партија су се у суштини залагале за јединствен «наддијалекатски» словеначки национални књижевни језик. Али управо Ф. Левстику припада покушај коначног формирања словеначког националног књижевног језика на основи централног долењског дијалекта с доста елемената «горењшине» и других говора и са знатним делом црквенословенских (старословенских) и руских елемената (1868. год.). Овоме је умногоме допринела погрешна, али у XIX веку широко распрострањена хипотеза Словенца Ф. Миклошича о словеначком пореклу старословенског језика.

Формирање националног књижевног језика у Бугарској одвијало се у току опште ослободилачке борбе за националну независност против османске политичке и фанаријотске културнне владавине. При том, међу бугарском интелигенцијом 30–50-их година XIX века није постојао јединствен поглед на структуру и функционалну усмереност књижевног језика. По свом односу према карактеру књижевног језика и књижевнојезичком наслеђу прилично јасно су се издвајале две групе јавних радника, просветитеља и писаца: «архаисти» и «новатори». «Архаисти» (Неофит Рилски, Георгије М. Владикин, Христаки Павлович Дупничанин и др.) сматрали су да национални књижевни језик мора да сачува многе форме старобугарског језика и самим тим живу везу с језиком «једнородних наших Словена»: он мора да има именску промену, да избегава облике са чланом и сл. «Новатори», пак, међу којима је било и туриста (Иван Богоров) и непуриста – умерених новатора (Василије Априлов, Константин Фотинов, Неофит Бозвели, Константин Огњанович и др.) и оних доследнијих (Захарије Књажески, Рајно Попович и др.), били су мишљења да књижевни језик мора да се гради на основи народног и говорног језика. Било је и писаца, а такви су били Константин Фотинов и Христаки Павлович Дупничанин, који су се на почетку своје делатности окретали према «новаторима» (в. часопис «Љубословље»), а затим прешли на страну «архаиста». «Новатори» су, међутим, изборили коначну победу 60-их година, када је у Бугарској избио револуционарно-демократски покрет (Георгије Стојков Раковски, доцније Љубен Каравелов и Христо Ботев).

За «архаисте», умерене и поготово крајње, питање дијалекатске базе није било питање првостепене важности као за «новаторе», који су се окретали живом дијалекатском говору. Овде је потребно напоменути да бугарско «новаторство» није било максималистичко у оној мери као новаторство В. Карадића и његових

следбеника. Бугари су у XIX и XX веку сачували прилично чврсту везу с традицијом и преко ње – с руским књижевним језиком.

Најзад, последњи ванлингвистички, али важан моменат представља моменат државне организације нације чији се књижевни језик формира. Бугари до 1878. год. нису имали своју државу и у целини су се налазили под влашћу Порте што је, с једне стране, ометало њихов национални развој, а с друге – стварало извесне услове за консолидована делања. При том је велику улогу играла емиграција у Румунији и Русији. У аналогном положају су се налазили и Словенци, уколико се у обзир не узимају разлике у државној структури тадашње Турске и Аустрије. Што се Хрвата тиче, они су, као што је већ било речено, били административно разједињени и њихов се положај компликовао аустријско-угарским споровима, претензијама и тежњама владајућих кругова ка експанзији на рачун словенских нација. Обновљена српска нација је трпела национално угњетавање, она је била разједињена, али је уједно имала своју државну творевину и своје национално-револуционарне традиције, утемељене устанцима 1804–1813. и 1815. године.

Вратићемо се, у закључку, социјално-лингвистичким проблемима и покушаћемо да дамо сумарни приказ резултата наших запажања.

У избору дијалекатске базе велику улогу су играли: а) демографски показатељи, пре свега број говорника конкретног дијалекта; б) географски показатељи, тј. географска распрострањеност конкретног дијалекта (наречја); в) економско-географски показатељи – трговачки и занатски центри и др.; г) политичко-географски и културно-географски показатељи – центри државне власти, културе и др.

Ако се обрати пажња на избор дијалекатске базе бугарског језика у XIX веку, биће јасно да је источноугарски централнобалкански говор – на коме (по Ст. Стојкову) почива књижевни језик по свом средишњем положају у односу на друге говоре – био близак суседним источноугарским говорима, најзаступљенијим према броју носилаца, и да је био центар или близак центру концентрације трговачко-занатских снага у Бугарској средине XIX века. Ето зашто је, мишљења смо, овај источноугарски говор превагнуо над конкурентским западнобугарским говором (иако се после 1878. год. престоница Бугарске нашла на западу – у Софији, а не на истоку – у Трнову). Стање дијалекатске базе бугарског књижевног језика је не тако давно показао Г. К. Венедиков користећи се картографским методом⁹. Ипак се конкуренција западнобугарских и источноугарских дијалеката одражава у допуштању елемената западне ортоопије (рефлекс *ѣ* као *e*, одсуство редукције ненаглашених самогласника и др.) напоредо с источном нормом.

⁹ Г. К. Венедиков, Диалектная основа болгарского литературного языка и болгарское книгопечатание в эпоху Возрождения // Вопросы языкоznания, 1971. № 4, с. 73–89; исти, О нормализации устной речи на начальном этапе формирования современного болгарского литературного языка // Вопросы языкоznания, 1969. № 6, с. 94–102.

Победа штокавског дијалекта (при том херцеговачког или шумадијског типа) српскохрватског језика може се објаснити релативном малобројношћу представника чакавског (мање од 200 хиљада) и кајкавског (неколико стотина хиљада) дијалекта, њиховом релативном периферношћу, иако се политички и економски центар Хрвата Загреб налази на територији кајкавског дијалекта. Код Срба је крајем XVIII и почетком XIX века постојала конкуренција између војвођанског и шумадијског дијалекта штокавског наречја, блиских по својој структури и форми. Коначну победу је однео шумадијски, близак источнохерцеговачком дијалекту (који је по Вуку Карадићу био узор). Ово се може објаснити тиме што је средином XIX века културни и политички центар Срба био пренет у Србију (Београд, Крагујевац) и зближавањем с Хрватима, тј. с циљевима стварања јединственог књижевног језика. Дати језик, као што је познато, постоји у двема варијантама – јекавској и екавској (према изговору *ѣ*) и у београдској и загребачкој, што није једно исто. Ове је варијанте чак тешко назвати конкурентским, пошто постоји доста обележја, пре свега лексичких, који их јасно раздавају.

У основи словеначког књижевног језика лежи централни долењски дијалекат као један од најраспрострањенијих, релативно монолитних и крупних. Готово на самој његовој граници, али на територији другог централног типа који такође поседује велики број носилаца, налази се словеначка престоница Љубљана, давнашњи административни и културни центар. Конкуренција ових дијалеката се и данас одражава у неким граматичким и лексичким особинама словеначког књижевног језика.

Иначе значајна дијалекатска уситњеност словеначке језичке територије на вела је, претпостављамо, на стварање књижевног језика са знатним степеном вештачког, наддијалекатског. Претерана близост једном словеначком дијалекту удаљила би књижевни језик од других дијалеката и искомпликовала би његове функције као средства националне комуникације и културе. Ето зашто је, поред многих других узрока, овде постао могућ пут који би, на пример у Бугарској, а тим пре у Србији, деловао као архаичан. Словеначки књижевни језик није, на пример, прихватио облике са чланом (артиклом), иако члан користе готово две трећине његових дијалеката (упор. иступање бугарских «архаиста» против облика са чланом). Тако је приликом упоредних проучавања словенских књижевних језика поред узимања у обзир њиховог односа с дијалекатском базом важно још у обзир узимати и карактер дијалекатског географског простора конкретног језика, степен његове дијалекатске диференцијације и сл.

Друго важно питање разматрано у нашем тексту било је питање односа према традицији. Смена дијалекатских база, одрицање од регионалних књижевних форми и сличне појаве већ су у извесној мери представљали удаљавање од одређених традиција. Али када је реч о чувању традиције или њеном напуштању, обично се за језике света *Slavia Orthodoxa* у виду има – стара словенска (црквенословенска) традиција, а за језике света *Slavia Latina* – традиција старописмених словенских језика (на пример пољског, чешког), која је такође умногоме била наддијалекатска. За хрватски и словеначки је овакав тип или образац језика теже установити него за пољски и чешки. Одвајање од традиције код Јужних Словена

(уосталом, и код других такође) било је, по правилу, диктирано ванлингвистичким узроцима, тежњом да се: а) за минимално кратак рок нови књижевни језик начини оруђем културе широких маса (временски моменат), б) да се ради максималног територијалног ширења новог националног књижевног језика иде на зближавање са суседним етничким зонама, и да се он начини оруђем културе које неће припадати само једној нацији (локални моменат). При том је потребно напоменути да се бугарски и словеначки пут не смеју именовати прекидом с традицијом и да је то пре пут њеног очувања под одређеним, понекад прилично радикалним новинама. Уосталом, како показују чињенице, ни Вук Карапић није могао сасвим да прекине с традицијом.

Проблеми дијалекатске базе и односа према традицији су кардинални, основни приликом избора одређеног типа књижевног језика у епохи настанка нација. Други моменти, такви као улога градског коинеа, народно-поетског коинеа, као и других словенских језика, показују се у много чему као подређени.

Лоша проученост јужнословенских градских коинеа XX века, о XIX да и не говоримо, отежава рад истраживача и наводи га на пут нагађања. У потпуности је могуће претпоставити постојање источнобугарског градског коинеа; постоје одређена фрагментарна сведочанства о војвођанском градском коинеу почетка XIX века; интересантни су подаци о босанским мусиманским градским говорима с посебним рефлексом ъ и сл. Има основа за претпоставку да је у Љубљани и у Загребу постојао градски коине. Али ако је први одиграо своју улогу у формирању књижевног језика (какву – сада је тешко рећи), онда други такву улогу није могао да одигра, будући да је био кајкавски.

Карактеристично је и то да у хрватској средини нису ишчезли обласни књижевни језици. Потиснути у другој половини XIX и почетком XX века на саму периферију културе и готово ишчезли, они су после рата 1941–1945. ваксрсли с новом снагом и обогатили хрватску књижевност, нарочито поезију, низом сјајних дела. У Хрватској се одиграва процес који се у Италији, Шпанији и делимично Француској зове дијалекатско-књижевним изливом и карактеристичан је за развој западноевропске књижевности најновијег времена¹⁰.

¹⁰ А. Д. Дуличенко, Славянские литературные микроязыки. Таллин, 1981; Л. Г. Степанова О «диалектной вспышке» в современном литературном языке Италии // Лингвистические исследования. Л. 1970.

ЕТНИЧКА И КУЛТУРНА САМОСВЕСТ СРБА У ВЕЗИ С РАЗВОЈЕМ ПИСМЕНОСТИ (КЊИЖЕВНОСТИ) И КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА ОД XII ДО XIV ВЕКА

Историјска, етничка и језичка ситуација у српским земљама у периоду до XII в. сводила се на следеће.

На територији заузетој на Балкану од приспелих словенских племена, које Константин Порфирогенит истовремено назива час Словенима, час Србима, постојале су, исто као и у околини Солуна и другим зонама, омање полудржавне, полу值得一вске творевине – склавиније.¹ У средишту одређеног дела ових склавинија постепено се, како то сведочи исти преузвишени хроничар, заметала стара српска државност која је средином IX в., после ликвидације аварског господства над Словенима, прилично ојачала, тако да је за владавине српског архонта Властимира и његовог сина Мутимира успела да се одупире бугарском хану Пресијаму, а затим и Борису. Ипак је бугарском цару Симеону пошло за руком да крајем IX века прошири накратко своју власт на Србију, али после његове смрти 927. г. Србија под Чаславом Клонимировићем обнавља своју државност и одржава је све дотле, док почетком XI в. (1014–1018 год.) утицај Византије није био замењен њеном директном владавином. У XI в. је само омања територија крај Јадранског мора, у области од Скадарског језера до реке Неретве, позната под називом Дукље, Зете и Травуније, поседовала под кнезом Стефаном Војиславом (1037–1051) и његовим сином Михаилом (око 1052 – око 1082) релативну, повремено готово потпуну независност од Византије. Тако је спољнополитичка ситуација у IX–XI – најпре власт Авара, затим супарништво Бугарске и Византије и тежња последње ка неподељеној владавини на Балкану – ометала стварање чврсте, трајне и потпуно самосталне српске државности.

У овом периоду је највећи значај за формирање српске нације и српске етничке самосвести имало примање хришћанства. Оно се, према сведочењу истог Константина Порфирогенита, одиграло два пута: први пут за време византиског императора Ираклија (610–641) и други пут за време Василија I (867–886). Друго покрштавање било је, изгледа, потребно зато што је прво дало мало резултата. Према ауторитативном прорачуну Ђ. С. Радојчића оно је могло да се догоди између 867. и 874. год. (Радојчић, 1963, с. 31–34). Први, најранји период хришћанства код Срба протицашо је у знаку двојног утицаја – из Рима и Константино-поля, тј. црквеног утицаја латинског и грчког модела, о чему сведочи много извора, међу њима и писмо папе Јована IV српском кнезу Мутимиру, датирано маја 873. год., о неканонском делању поједињих свештеника и о неопходности

¹ К. Порфирогенит користи термин *склавиније* и за источнословенске племенске творевине, посебно за указивање на склавиније Кривича, Драгувита (Драговића), Севераца (Северјана) и др. (в. Латышев и Малицкий, 1934).

црквеног потчињавања српских земаља Панонској дијецези, на чијем је челу стајао чувени просветитељ Словена епископ Методије. Може се чак с извесном дозом вероватноће говорити о превази латинске утицајне сфере до XI в., пре свега у административном смислу, будући да су у том периоду српске земље тежиле ка двама црквеним центрима – ка Сплиту, центру теме Далмације, и ка Драчу, центру Драчке теме (в. Ђирковић, 1969). Српске земље су се управо налазиле крај оне границе којом је 1054. г. дошло до поделе хришћанске цркве на западну и источну (католичку и православну). Ова граница је у главним цртама сачувана до данас. Постепено се све заоштренија супротстављеност западног и источног црквеног канона и обреда и с њима повезаних конфесионално-културних традиција умногоме ублажавала тиме што је код Срба, Хrvата и Бугара постојала словенска писменост и књижност – важан обједињујући фактор који је умногоме делао независно од религијске оријентације њених чувара и корисника. Ова писменост је током читавог средњовековља подржавала и јачала важну компоненту српске етничке самосвести и српске етничке културе – словенску. Словенски етнокултурни ареал био је не толико географски, колико структурно (чак унутарструктурно) супротстављен истовремено и латинском, и грчком културном и религијском подручју. Ова супротстављеност је у много чему означавала истовремено постојање и блиске додире, о чему ћемо детаљније тек говорити и што се у пуној мери односи не само на период IX–XI в., него и на временско раздобље од XII до XIV в.

Етничка структура Срба у периоду њихове предисторије и најраније историје (VII–IX в.) слабо је проучена, што се објашњава не толико недовољним занимањем за ово питање, колико готово потпуним одсуством историјских података. Ову белину прилично попуњава рад Е. П. Наумова (в. РЭС, 1982, с. 181–195). Ослањајући се на овај и на многе друге радове, с великим вероватноћом може се претпоставити да се словенски етнос – разлиčит од њему сродних словенских етноса који су насељили Балканско полуострво, етнос који је, према сведочењу Константина Порфирогенита, носио етноним «Срби» – делио на низ племена која су имала своје називе, слично ономе како су се, према подацима «Повести давних времена», Источни Словени делили на Пољане, Древљане, Драговиче, Северјане, Вјатиче итд. Међутим, српски етноними који одражавају древни тип номинације према особеностима географске средине (такви као код Источних Словена «древљане, зане съдоша в лѣсѣх», поляне, драговичи итд.) или по другим, нетопонимским показатељима, углавном су нам непознати. До нас је дошао само писмено засведочени, познији тип назива српских племена топонимског порекла, очито повезан с новим географским и историјским условима. При том је већина топонима на чијој су се основи појавили древни српски етноними – несловенског порекла [*Неретвјани* по р. Неретви од древног *Naron*, *Дукљани* по граду Дукљи (од *Dioclea*), *Конављани* од лат. *canale* ‘водоводни канал’, *Тимочани* од р. Тимок (античког *Timacus*)], али су постојали и словенски етноними типа *Захлумји* (од града и области Хлум и Захлумље – «место иза Хума»). У првој половини X в. су при том поред Србије у дословном смислу постојале прилично самосталне приморске српске кнежевине – Травунија, Дукља, Захумље и суседна Паганија. Крајем X в., после погибије кнеза Часлава (960. год.), извесну

независност стиче и Босна, која се затим у XI в. анулира најпре византијском владавином, а затим, од друге половине XI в., уздизањем Зетске државе. Државне и «полудржавне» творевине и њихове функције, промене граница како саме Србије, тако и њених саставних и повремено осамостаљиваних кнежевина и области, изазивале су два супротна процеса: процес дивергенције, тј. јачања обласне свести, и процес конвергенције, тј. формирања општесрпске народне свести.

Ови процеси су се одражавали како у етничкој структури српског народа, тако и у појединим за њу карактеристичним топонимима и с њима повезаним етнонимима, чије су се значење и географска повезаност (географски захват) мењали. Тако су поједини топоними, као и из њих формирани етноними, расирили сферу своје територијалне повезаности, како је то, на пример, било с Босном чији се назив првобитно односио на релативно мали централнобосански регион.²

Српски писани споменици из периода до XII в. нису сачувани и зато, вероватно, не треба ићи путем нагађања и реконструисати књишки језик тог времена. Маријинско јеванђеље, споменик старословенског језика XI в., садржи, по мишљењу И. В. Јагића, П. Ивића и других научника, поједине српске језичке црте, што указује на то да је могао да настане у сфери старог српског језичког (дијалекатског) утицаја.

Српски дијалекти IX–XII в. преживљавали су, према мишљењу А. Белића, такав период развоја (по његовој класификацији – четврти) у којем су чакавски и штокавски дијалекат српскохрватског језичког подручја, уобличени већ у VII–VIII в., наставили да развијају низ заједничких црта и самим тим се више приближавали него удаљавали један од другог. Већина ових језичких црта је, међутим, издвајала српскохрватско језичко подручје од других словенских језичких зона (Белић, 1958). Овај процес се настављао и током XIII–XIV в. и о његовим карактеристичним цртама биће доцније речи. Сам пак српскохрватски језик (као језик, а не као одређена дијалекатска сфера општесловенског – прасловенског језика) није, по мишљењу П. Ивића, формиран пре XI в., што, сматрамо, потпуно одговара стварном стању ствари и мишљењу тако истакнутих научника какви су Н. С. Трубецкој, Н. Н. Дурново и др. о распаду прасловенског језика (Ивић, 1981, с. 139).

Историјске прилике у периоду од друге половине XII до краја XIV в. знатно су се измениле у односу на прилике претходног периода. Оне су обележене успоном српске државе и ширењем њене територије, јачањем њеног међународног и унутрашњег положаја, појавом и учвршћењем позиција династије Немањића, која је владала од друге половине XII в. до 1371. г., стварањем

² На аналоган начин је омања област у централној Босни – Раши, у титулама мађарских краљева (XII–XV в.) означавала Босну у целини, исто као што етникон *rac* (Србин), коришћен од Мађара, по свој вероватности потиче од назива српске земље Рашике, с престоницом у Расу (упореди такође назив реке Рашике, притоке Ибра). Латински извори су у односу на средњовековну српску државу примењивали назив *Rascia*, *Raxia*, а на њене житеље – *Rasciani*, *Rassani*.

српске аутокефалне цркве (1219. год.) и јачањем њеног ауторитета, развојем жанрова старе српске књижевности, богаћењем књижевног језика, етничком консолидацијом српске нације. Свим овим процесима био је крајем XIV в. нанет мочан ударац османске агресије: 1389. год. Срби су били побеђени на Косову пољу, а предводник српске војске кнез Лазар убијен. Овај пораз, као што је познато, није одмах довео до потпуног губитка српске државности, а поготово не до ликвидације српске цркве, књишке образованости (књижевности), српске националне самосвести. Током пет наредних векова Косовска битка је, као и култ св. Саве Српског и Немањића, представљала симбол српског духовног јединства и борбе за национални препород и ослобођење. Српски херојски епос и други фолклорни жанрови оваплотили су ове симbole у многим делима.

Уздизање династије Немањића, повезано с именом великог жупана Стефана Немање (1166-1196), довело је до уједињења већине српских земаља око Рашке – политичког и културног центра Србије краја XII – почетка XIII в. Погранични положај Србије између два крупна европска конфесионална подручја одражавао се у многим сферама њеног политичког и културног живота. Можемо да наведемо познате чињенице да је сам Стефан Немања био крштен два пута: први пут, на рођењу, у Рибница (у Зети) по западном обреду и други пут – у Расу (у Рашкој) по источном обреду, да је син Стефана Немање Стефан Прво-венчани примио 1217. г. круну од римског папе, а да је његов млађи брат Сава добио аутокефалност од константинопольског патријарха који се тада налазио у Никеји. Довољно је погледати црквене споменике чувене «рашке школе» који хармонично сједињују строге црте византијског монументалног градитељства и живост романског стила, да би се схватило колико је дубоко и органско било поимање културних вредности двају граничних светова и колико је оригинално било њихово оваплоћење у српској културној средини. У религијско-догматској и обредној сferи у коначном резултату владавине династије Немањића и развоја српске самосвести оног времена, дефинитивно се утврдила приврженост српске цркве (од 1219. аутокефалне, а од 1346. на челу с патријархом) и њене пастве источном хришћанству, његовој православној страни, чему је не мало допринела делатност првог српског архиепископа Саве и његових наследника.³ Управо је ово конфесионално обележје постало доцније основно, у неком смислу и у неким условима јединствено диференцијално обележје које је Хрвате одвајало од Срба. У том својству оно се сачувало до XX в. Исто ово обележје одредило је карактер

³ У Законику Стефана Душана већ се говори о латинској «јереси» и строго се забрањује превођење православних поданика у католичанство. Упор. § 6–8 према Призренском препису (XV в.): «О ереси латиньской. И за ересь латиньскую; что (се) су (о)братали христіане въ азімістство (од грч. ἀζυμον „бесквасник“. – Н. Т.); да се възврате опеть въ христіанство, ако ли се кто обрѣте прѣчювъ (= пречувши) и не възврати въ христіанство, да се каже (= казни) како пише у законику светыхъ отъцъ... И попъ латиньски, ако се найде обрати въ вѣру латиньску да се каже по закону светыхъ отъцъ» (Новаковић, 1898, 11).

старог српског књижевног језика и старе српске књижевности, која се развијала у тесној повезаности с византијском књижевношћу и с другим књижевностима словенског света.

Период XIII–XIV в. А Белић с правом сматра веома значајним и «централним» периодом еволуције српскохрватског језика. Основни језички процеси овог периода почели су да се одвијају још раније, у XII в. Они су довели како до промене фонетске структуре (вокализација полугласника у јаком положају у *a*, појава различитих рефлекса јата, одражених и у савременом народном језику, прелазак *l* у *o* на крају слога: *pisal* → *pisaو* и др.), тако и до промене граматичке структуре, а све је то српскохрватском језику дало низ специфичних црта које су га разликовале од других словенских језика. Ови процеси су обухватили највећи број српскохрватских дијалеката, не допревши, међутим, до појединих граничних, периферних говора који су у многим случајевима сачували архаичније језичке црте. Они су истовремено довели до јаснијег издвајања низа дијалекатских зона, пре свега чакавске, западноштокавске и јужне, или југозападне, штокавске. Битно је да је још пре османско-турске најезде штокавски дијалекат отпочео своју експанзију на југ и југозапад. Све то је искомпликовало дијалекатску слику, првенствено у приморским и хрватским и, у мањој мери, у српским земљама (Белић, 1958, с. 6–8).

Дијалекатска диференцијација се слабо одражавала у књишком језику Срба XII–XIII в. који је у то време био већ прилично нормиран и уређен. До нас је дошао низ сјајних споменика старог словенског језика српске редакције, који показују непосредну наследну везу с Ћирило-методијевским протографима. То су сакрални текстови: Мирослављево јеванђеље (XII в.) и Вуканово јеванђеље (око 1200. год, писано «в Печи в граде Рase»), Псалтир из Синаја (почетак XIII в.), Апостол Матице српске (XIII в.), Грујићев Требник (друга половина XIII в.) и др. За текстове овог типа карактеристично је постојање појединих српских језичких црта као што су замена *ж* (великог јуса) са *ү* (ѹ или Ӄ), *ѧ* (малог јуса) са *е*, писање само једног полугласника *ь* уместо *ъ* и *ь*, мешање *ы* и *и* итд., о чему се детаљније говори у делу о функцији старог словенског језика код Словена (Толстой, II 90–91). Иста редакција преовлађује у текстовима близким споменутим – у минејима, паримејницима, хомилијама, крмчијама и типиконима (Оливеров минеј 1342. г., Дечански паримејник средине XIII в., Пећки патерик краја XIII в., Иловачка крмчија 1262. г., московски Шестоднев Јована Егзарха 1263. г., лењинградска беседа Константина Презвитера 1284. г., Михајловићев хомилијар краја XIII в. и др. – в. Богдановић, 1982; Ђорђић, 1971). Напоредо с поменутим врстама текстова, карактеристичним за све зоне културног и конфесионалног ареала *Slavia Orthodoxa*, код Срба се опажа рана појава пословних списка, чији је језик близак дијалектима, говорном језику, али који истовремено, ван сваке сумње, поседује многе црте нормираног језика.

Већ је најранија датирана повеља – повеља босанског бана Кулина из 1189. године, по тачној напомени П. Ивића «писана тако да би у готово сваком штокавском говору онога времена њен текст гласио једнако», зато што је њен

језик «врло архаичан и једначен, а диференцијација међу штокавским говорима тада је још увек била неизразита» (Ивић, 1971, с. 127).⁴

Уопштеност црта пословног језика, пре свега језика српских повеља које су се, за разлику од бугарских, сачувале у великом броју (до 1000 повеља), није избрисала поједине локалне особености које се у доста случајева веома јасно испољавају. Тако се издавају групе повеља и пословних докумената у рашкој (заправо српској), босанској и дубровачкој канцеларији (Долобко, 1914). У рашким повељама се могу наћи трагови косовско-ресавског дијалекта, у босанским – босанске штокавштине, а у дубровачким – неки специфични елементи словенског говора чувеног града-републике. Општи, прилично нормиран пословни језик, често у споју с књишко-узвишеним језиком, одражен је у даровним повељама разних српских владара манастирима – црквонославенизама је у њима више него у обичним световним повељама. Српски државни управитељи користили су за своје државне, административне и друге потребе и грчки језик (в. Грчке повеље, 1936). Овакво грчко-словенско паралелно функционисање језика аналогно је латинско-словенском у хрватским земљама, где је, међутим, у овом периоду латински готово потпуно владао у пословној писмености, као што је, иначе, апсолутно превладавао у западнословенским земљама.

У делима старе српске књижевности регионалне, дијалекатске црте често су слабо уочљиве и зато је у већини споменика несакралног и непословног карактера XIII–XIV в. приказан стари српски књишки језик књижевног модела. Језичке разлике у овим споменицима углавном нису међудијалекатског карактера, већ се тичу књишког-некњишког нивоа, у извесном смислу високог и не високог (средњег) стила. Овде се под књишким језичким особеностима схватају речи и форме старог словенског језика редакције, а под некњишким – особености старог српског језика, близког народном. Разлике књижевних и некњижевних елемената нису на српском тлу биље оштре и значајне, у сваком случају оне су биле мање изразите него у књишком и некњишком језику старе Русије, где су сви јужнословенизми припадали књишком језику, сакралном и

⁴ Треба напоменути да је текст повеље бана Кулина и данас пажљивом руском читаоцу разумљив у ништа мањој мери него савременом српском, јер садржи архаизме и словенизме, сачуване у руском, и, наравно, због знатног заједничког словенског речничког фонда који постоји и данас. Наводимо прву половину повеље с извесним упрошћавањима у ортографији: «У име оца и сина и светаго духа: Я банъ босьњски Кулинъ присезаю (= кунем се) теб? кнеже Кръвашу и въс?мь грађамъ дубровчамъ (= Дубровчанима) правы приятель быти вамъ отъсел? и дов?ка и прави гои (= мир) дръжати съ вами и праву в?ру докола съмъ живъ. И въси дубровчане кире (= који) ходе по моему владанию тръгуюће, год? си кто хоће кр?вати (= пребивати), год? си кто мине правовь в?ровь (= с правим поверењем) и правымъ срѣдьцемъ дръжати е (= примати их) безъ въсакое зледи» (Ильинский, 1906). Реч *кр?вати* изашла је из употребе у српском језику, *въс?мь* се променило у *свим, въсако* у *свако*, ишчезле су и речи *гои, кире*, а спој *год?...* кой добио је сталну форму *ко год*.

високом стилу, а у српском и суседним словенским језицима ови елементи томе стилу, природно, нису припадали.

Разлике у језику споменика разматраног периода најчешће се опажају у текстовима различитог жанра, тј. зависе од жанра споменика, а не од места где су писани. Најдоследнији стари словенски језик српске редакције опажа се у црквеним (богослужбеним и небогослужбеним) књигама, а најближи народном – у пословним текстовима, у повељама, записима и приповедањима, близким фолклорним. Нека дела старе српске књижевности написана су или преписана језиком који синтетизује старе словенске и српске језичке црте.

За два столећа, од почетка XIII до краја XIV в., стара српска књижевност је развила богат систем жанрова у чији је широки спектар поред преведених дела (првенствено с грчког и донекле из других словенских књижевности, пре свега из бугарске) ушло и подоста оригиналних творевина. Поред традиционалног корпуса књишких текстова – богослужбених (службе светима и сл.), патристичких и хомилијатичких дела, корпуса преведених црквено-правних књига и, коначно, преведене хагиографске, апокрифне и историјске књижевности (хронике и сл.), у Србији су постојала оригинална дела различитих жанрова, пре свега житија српских светаца, изразита по поетској форми и богата садржајем, затим службе овим светцима, повести, поуке, похвале и плачеви, слова, посланице и писма, летописи, родослови, записи, судебници («законици»).

Готово најзначајнији жанр старе српске књижевности, који рељефно оцртава њену самобитност и јасно изражава карактер српске етничке самосвести и идеју средњовековне државности, био је жанр житија, чији су аутори неретко били српски владари и архиепископи; њима су се, по правилу, ова житија и посвећивала. Ова житија су величала знамениту «лозу» (династију) Немањића, славећи њихову духовну побожност и бригу за моћ српске државе и независност српске цркве. Тако је настала серија хагиографија: Житије св. Симеона (Стефана Немање), које је 1200. г. написао његов син Сава Српски, и друго Житије св. Симеона, које је 1216. г. сачинио старији брат Саве Српског краљ Стефан Првовенчани; 20-их или 30-их година XIII века појавило се и Пролошко житије св. Симеона, највероватније рад монаха Спиридона из Студенице. Ови текстови чине такозвани Жички круг житија, за разлику од Хиландарског круга текстова – Доментијановог Житија св. Симеона (средина XIII в.) и Службе св. Симеону, дела млађег Доментијановог савременика Теодосија. Перу Доментијана и Теодосија припадају takoђе два различита житија св. Саве, написана 1243. г. и крајем XIII в. Наставак ове серије у српској хагиографији представља зборник српског архиепископа Данила с почетка XIV в. «Житија краљева и архиепископа српских», који, поред житија Симеона и Саве, укључује и житија краљева Уроша, Драгутина, Милутина, краљице Јелене и низа архиепископа.

Култ Немањића одразио се не само у хагиографској, већ и у химнографској књижевности, у прилично бројним службама, будући да су многи аутори сачињавали истовремено и житије и службу новоканонизованом светитељу. Тако су настале службе св. Симеону (аутори – св. Сава Српски, Теодосије), служба св. Сави (аутор – Теодосије, непознати аутори хиландарског круга), службе о преносу моштију св. Саве и о његовом успењу, заједнички канон св. Симеону и св.

Сави (аутор – монах Теодосије) и др. (в. Трифуновић, 1970). Све ове службе су, за разлику од житија, написане на строго нормираном старом словенском (црквенославенском) језику српске редакције, тј. оне су у језичком смислу подређене стилу и нормама литургијског језика.

До нас је дошла богата иконографија Немањића (в. Милошевић, 1970) у виду фресака, икона, књижних минијатура. Сачуван је такође немали број манастира чији су ктитори били Немањићи. С делатношћу Саве Српског, Стефана Првовенчаног и Стефана Немање (у монаштву Симеона) повезано је оснивање крупних манастира (центара српске архиепископије или писмености) какви су Жича (основан 1208. год.), Пећ (основан 30-их година XIII в.), Хиландар (добијен 1198. од византијског цара). Манастир Хиландар је био духовни, а не административни центар српске црквене и књижевне учености и књижевности. Може се показати парадоксалном чињеница да су управо територијална одвојеност Хиландара од српских земаља, његова «надграђеност» над српском државном, социјалном и економском структуром и животом, начиниле овај манастир «свесрпским» обједињујућим центром, позваним да остварује чврсту и директну везу с византијским културним ареалом и с ареалом Slavia Orthodoxa, тј. с читавим грчко-словенским светом у целини и са сваким његовим етнички одвојеним културним ареалом појединачно. Изван круга хагиографских текстова о Немањићима стоји Житије св. Петра Коришког, које је 1310. год. сачинио Теодосије. Оно је препуно симболике, психолошке продубљености и танане словесне поетике. Ово готово најбоље дело српске средњовековне хагиографије не приповеда о владарима и црквеним владикама, већ о обичном српском пустињаку који се крајем XIII в. подвизавао у околини Призрена.

Општи развој српске хагиографије у разматраном периоду одвијао се паралелно с појавом и активном делатношћу скрипторија у Хиландару, Студеници, Милешеви, Жичи, Пећи, где су се у принципу придржавали једне заједничке (општесрпске) књижевнојезичке норме – рашке (в. Богдановић, 1980, с. 142–173). Српска хагиографска књижевност је изградила високи књишки стил, звани «плетеније словес». Литерате, кориснике овога стила, одликовају велика пажња посвећена речи, њеној звучности (алитерацији, асонантности) и њеном смислу (етимолошке везе, дубинска семантика), синонимским везама и паралелизму речи и значења, таутологији итд. Овај стил, карактеристичан пре свега за атоску (хиландарску) српску редакцију, одговарају философским и духовним трагањима, «уравнотеженом психологизму» оног времена познатом под именом «исихазам», широко раширеном у Византији и граничним једноверним земљама. Тако је српска житијска књижевност, поседујући чврсте византијске корене и обрасце, разрађивала свој словенски оригинални стил који је, као што је познато, имао свој одјек и делимичан продолжетак у руској житијској књижевности. Природно је да се «плетеније словес» није ослањало на народни стил, већ на језички наддијалекатски фонд, пре свега на стару словенску (црквенославенску) књишику традицију, у много чему вештачку и прилагођену високом и тананом поетском изражавању смисла, усложњеног апстрактном симболиком и метафоричким алегоријама. Све ово је стари српски књижевни језик оног времена приближавало старом словенском језику било које локалне подврсте, чинило га

прилично сложеним, донекле различитим по жанровима, али не по локалним (дијалекатским) особеностима и самим тим, уопште, јединственим у системском и функционалном смислу. Што се тиче области функционисања старог српског књижевног језика, он је, као и сваки књижевни језик донационалног периода, био ограничен писаном сфером и то не у њеном целом обиму.

Најизразитији представници исихазма у Србији ступили су на књижевно поље рада 50–60-их година XIV в., не много пре трагичне битке на Марици (1371) и Косову пољу (1389). Били су то монах Јефрем, аутор канона Христу и Богородици и бројних стихира, а такође и «Молепствија о деспоту Стефану Лазаревићу»; монах Силуан, аутор Пролошког житија св. Саве и збирке писама «Епистолије кир Силуанове»; старац Исаја, преводилац Псеудо-Дионисија Ареопагита, најпопуларнијег византијског теолога. Исихастичка књижевност у Србији не ограничава се само на ове ауторе (в. Богдановић, 1980, с. 182–189). Интересантно је напоменути да старац Исаја не уздиже само Псеудо-Дионисија Ареопагита и друге византијске писце, што је било карактеристично за литерате његовог круга, него и грчки језик који, по његовом мишљењу, превазилази словенски. «И наш словенски језик од Бога би добро створен», размишља старац Исаја, али се није удостојио такве вештине као грчки услед «немања љубави ка учењу» код оних који су га користили (в. Кашанин, 1975, с. 282). Може се, наравно, претпоставити да су ове Старчеве речи пре реторичка фигура, чији је циљ да сабраћу подстакне на књишки рад, него чврсто убеђење. Међутим, ауторитет грчког језика као некаквог узора био је у свим приликама веома висок у јужнословенској и источнословенској књишкој средини. Други јужнословенски утицај у Русији, како то сведоче нове чињенице, није био само прихватање низа јужнословенских текстова и књижевних норми, него и својеврсни препород ћирило-методијевске ситуације када је грчки језик био образац за тада стварани словенски књижевни језик.

Тенденција ка нормализацији српског држavnог живота и живота феудалног друштва на начелима другачијим од старих словенских народних правних обичаја, снажно је изражена у познатом споменику старог српског права и истовремено старог српског језика, у Законику Стефана Душана. Језик овог крупног кодекса је близак народном, иако није лишен ни читавог низа старословенизама, чији се број у познијим прописима неретко повећава. Он се у много чему приближава језику пословних повеља и истовремено се с њим разилази услед постојања читаве серије специјалних правних клишеа који, вероватно имају давнашње некњишко порекло (в. Законик, 1975–1981, књ. 1, с. 125–160, 213–219; књ. 2, с. 67–72, 107–110, 155–168). Изразиту супротност световном правном језику представља језик црквених, претежно преведених, правних кодекса и дела – крмија, номоканона, црквених и манастирских устава, типика. Он је готово у свему изразито књишки као у литургијским текстовима, понекад, истина, с појединим србизмима. Управо се на примеру световних и црквених правних текстова рељефно показује књижевнојезичко двојезичје у Србији овога периода. Ово је двојезичје било различито по жанровима: у појединим жанровима, у жанровима вишег ранга, повезаним са сакралним функцијама, двојезичја није било и коришћен је само стари словенски језик српске

редакције, исто као што је у пословној писмености постојао само стари српски језик, близак народном (в. Толстој, 1982). Међутим, обе језичке стихије непрекидно су деловале заједно, што се повољно одразило на развој старог српског система језичких стилова.

Од XII до XIV в., поред српске државе Немањића, постојала је и засебна босанска држава. Она је настала уједињењем више жупа на територији између Дрине и Врбаса и час је улазила у састав суседних словенских држава, час је, приликом јачања византијске владавине на Балкану, потпадала под власт Византије, а каткад је била принуђена да признаје врховну власт мађарских краљева. Зависност од мађарске круне била је знатна у XIII в. У првој половини XIV в., приликом владавине бана Степана II Котроманића (1322–1353) ова зависност као да је несталла, али је у другој половини истог века Степанов нећак бан Твртко био принуђен да са мађарским краљем Лудвигом (Лајошем) води дугу борбу с променљивим успехом. У последњој деценији своје владавине Твртко је изборио немале успехе, крунисао се 1377. год. у Милешеви за краља «Србљем и Босни» и знатно проширио границе своје државе на рачун српских и хрватских земаља. Године 1390. он се већ именује краљем Рашке, Босне, Далмације, Хрватске и Приморја. Међутим, на самом крају XIV в. на границама Босне се, поред Мађарске, појављује нови опасан непријатељ – Османлије.

Босна је од краја XII в. и до учвршења турске власти, тј. до друге половине XV в., била средиште богумилства на Балкану. Позиције ове јереси биле су у Босни веома снажне будући да су је повремено подржавали и босански владари (бани) и крупни феудалци (властела). Према сведочанству хроничара, богумили су били вешти у «латинским и словенским књигама», али се нису поклањали «светим иконама и крсту». Најизразитији траг оставили су у уметности прављења и орнаментисања камених надгробних споменика, међу којима су многи снабдевени богумилском симболиком. Ови надгробни споменици концентрисани су у централној Босни и у Херцеговини (Хуму).

Споменици писмености за које се претпоставља да су богумилски (Никольско јеванђеље с краја XIV – почетка XV в., Грујићево с краја XIII – почетка XIV в., Копитарево из друге половине XIV в. и др.) или просто босански, мало се по тексту и језику разликују од старијих српских текстова одговарајућих жанрова.⁵ Оригинална богумилска дела, која систематски излажу њихово вероучење, нису сачувана: она су или била уништена, или су се одражавала само у усменим предањима и у појединим апокрифским текстовима, који су делимично дошли до нас, али постоје споменици антибогумилске књижевности који се односе на време ширења богумилства у Бугарској и у другим земљама.

⁵ А. И. Соболевски пише: «Срби који су се придржавали богумилске јереси и који су живели у Босни, израдили су у својим књигама донекле другачији вид црквенословенског језика српске редакције. Из њихове ћирилске писмености до нас је дошло свега неколико књига, све из XIV и с почетка XV в.». У својству особености ортографије ових књига, које одражавају локалне фонетске појаве, А. И. Соболевски истиче писање и уместо ћ, одсуство јусова, готованог а и др. (Соболевский, 1908, с. 80–81).

Богумилство је било трећа религија у Босни и у околним земљама, као што је доцније трећа религија постала ислам. То је допринело да средњовековна Босна није представљала просто границу православља и католицизма, зону њиховог судара или мешавља култура и обичаја повезаних с њима, већ зону својеврсног и прилично стабилног паралелног постојања и конкуренције трију конфесија, у којој у разматраном периоду ни једна од њих није доминирала над другима. Ово се, по свој прилици, исказало у томе што Босна и њено становништво, упркос поседовању сопствене, иако не увек чврсте, институције државности и својих особених етнографских црта, нису створили сопствену, одвојену самосвест, већ су сачували српску (православну) или римско-католичку самосвест, а доцније су стекли и самосвест базирану на припадности исламу. Неке карактеристичне локалне црте, попут босанског типа Ћирилице код католика и сл., припадају периоду османлијске владавине.

УЗ ПИТАЊЕ О ИСТОРИОГРАФСКОМ СТИЛУ СРПСКОГ («СЛАВЕНОСРПСКОГ») КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

(Сава Владиславић – Јован Рајић – Милован Видаковић)

Тврдња да су у културном свету *Slavia Orthodoxa* књижевност и књижевни језик XVIII в. припадали, с једне стране, старом периоду, представљајући некакву завршну етапу његовог развоја, а, с друге стране, новом периоду XIX и XX века, тешко да код савремених филолога слависта изазива било какву сумњу. Дискутабилни су путеви прелaska ка новом од старог, припадност аутора и њихових дела старим традицијама или новим правцима, карактер ових праваца и њиховог смењивања, жанровски састав књижевности и међусобни однос књижевног језика с народним дијалектима и црквенословенским језиком у различитим временским периодима и етапама еволуције (или револуције) књижевног језика и књижевности. Хтео бих да на плану широког круга ових проблема истакнем једну карактеристичну особеност књижевнојезичке ситуације краја XVIII – почетка XIX в., а то је конзервативан, готово средњовековни однос према низу текстова, тежња ка њиховом очувању, ка поштовању континуитета текстова, ка текстуалној повезаности нових дела са онима која су им претходила, повезаности новог, изменјеног језика с језиком претходног периода. У средњовековној књижевности православних словенских народа овакав архаичан однос према тексту подржаван је принципом анонимности, не обавезним али пожељним, који, по правилу, сведочи о ауторовој смерности и одрицању од световне славе. Као резултат поштовања овог принципа постала су могуће различите операције с текстом, његова редактура, комбинације с другим текстовима, укључивање у други текстуални скуп и сл. Другим речима, у многим жанровима старих словенских књижевности, и пре свега у жанру летописа и историјских хроника, није постојао појам плахијата, као што није постојала ни јасно означена граница између преписивача, компилатора и писца. Веома интересантну слику у овом смислу представљају руски летописи с њиховим првобитним центрима настанка, с локалним традицијама и летописним зборницима, али и српска средњовековна и нешто познија историографија побуђују ништа мање интересовање. Природно је да у XVIII веку и у Русији, и у српским земљама апсолутно преовлађују ауторска дела, али се напоредо с «Хроником» грофа Георгија Бранковића и другим познатим радовима српских историчара и писаца појављује и анонимни «Троношки родослов», споменик који је веома интересантан и по језику, и по својим изворима, пре свега народним.

Постојаност историјског текста омогућава лингвисти – историчару књижевног језика повољне услове за проучавања слична онима која се обављају над језиком превода сакралних текстова Новог и Старог завета, који се односе на различите словенске језичке зоне, на различите скрипторије, религијске и културне

центре и на различито време. Исти текст, слично истој матрици или болесникојој температурној листи, омогућава праћење историје развоја («историје болести») књижевног језика, што је посебно важно за изучавање периода пре коначног настанка националног књижевног језика.¹ Већ сам био у прилици да истичем важност проучавања књижевног језика и његове историје у вези с развојем књижевних жанрова, сврсисходност проучавања еволуције књижевног језика у оквирима једног жанра и да своје поставке илуструјем, при том, српским материјалом (Толстој, 1982; в. овде стр. 148–156). Међутим, фокусирајући и све више конкретизујући предмет истраживања и усредсређујући своју пажњу на одређене текстове појединачног жанра, пажњу је потребно обратити на аналогне, код различитих аутора и у различито време понављање текстове.

Илустровашемо ово примером који сам одабрао прилично произвoльно – одломком историјског текста о краљу Вукашину. У овом циљу не наводим ни близу сав материјал којим располажем, већ само «етапни» материјал који одговара етапама развоја књижевног језика код Срба у XVIII и на почетку XIX века, и пример из «росијског» (славеноросијског) језика (превод Херцеговца Саве Владиславића у редакцији митрополита Теофана Прокопoviћа).

Сава Владиславић (1722. год.) [скр. СВ]:

Вукашиń Углеша, и Гојко, родїлся въ Глѣвнѣ оть отца по имени Маргна-ва, убогаго шляхты, возвысившагося съ сынами чрезъ суемыслѣ фортуны оть Стефана Царя Сербскаго. Его же воспріяль и чествовалъ воедину ношъ Маргнава въ дому своеемъ, онъ же возлюбівъ его ради чїнныхъ его порядковъ, взяль его съ собою въ домъ свои съ женою и съ сынами и съ тремя дщерми. Вукашиń же и Углеша быша храбры, и обучены во оружїи паче всѣхъ противъ бароновъ Королевства. Углеша покориль оружіемъ Градъ Фессалоніку, учїнъвъ его даннікомъ: воевался непрестанно съ Турками порубежными своему правительству, и прїнуділь ихъ содержать себя въ мѣности.

Кнїга Исторiограeія початiя имене, славы, и разшiренiя народа славянскаго... Собрана изъ многiхъ кнїгъ Исторiческихъ чрезъ Господiна Мавроурбiна Архiмандрита Рагужского. СПб, 1722, с. 237.

Јован Рајић (1794) [скр. ЈР]:

§ 1. *Вукашинъ* хищникъ и Убица Царскiй котораго подлость нравовъ засвидѣтельствовала низкость благородiя. Неточiю бо былъ, по словеси Фрешотову чис. 56. препростой природы, но ниже особенного имѣль дара къ Царствованiю, или еже прочая достохвалная дѣла отправляти. Каковимъ же образомъ доступилъ Вукашинъ Царскаго двора, и великая получилъ достоинства оть Стефана I Императора Мавроурбинъ и Дуфресне согласно пишуть, оный на стр. 237 своея Исторiи, а сей въ Гл. IV, § 1, стр. 63 тако: «Вукашинъ, Углеша и Гойко родилися въ Хлѣвнѣ (которая есть въ Далмацiи выше Нарентi) подлой веси, оть Отца Марнавы

¹ Познато је да су преводи Светог писма Вука Каракића и Ђуре Даничића крунисали напоре присталица Вукове реформе и да су били сведоци њихове коначне победе. У вези с овим треба рећи да је одсуство радова о језику алтернативног превода Светог писма Атанасија Стојковића вредно жаљења.

убогаго Шляхти, возвисившагося съ сынями зрезъ [sic!] суемысле Фортуны оть Стефана Царя Сербскаго, егоже воспріяль и чествовалъ въ едину ношь Мрнява въ дому своемъ: онъ же возлюбивъ его ради чинныхъ его порядковъ, взяль его съ собою въ домъ свой и съ женою и съ сынами, и съ трема дщерми». Сыны Мрнявини, найпаче же Вукашинъ и Углеша помаломъ времени великая получили во дворѣ Стефановом достоинства. Вукашина бо поставилъ онъ Царскимъ віночкерпіемъ. а брата его Углешу Протоспаторскимъ (Царскаго Оруженоносца) почтиль достоинствомъ. Мимоходящу же времени оть Уроша Царя получиль достоинство Деспоты, по томъ и Кралемъ оть тогоже проглашень, на уничтоженіе его достоинства, и на зависть прочихъ Велможей Сербскихъ.

§ 2. Помянутій два Ауктори похваляютъ Вукашина и Углешу, яко они были храбри и оружію паче всѣхъ прочихъ Бароновъ Кралевства, а найпаче Углеша, своимъ военнымъ Искусствомъ завоеваль Фессалонику, и Данникомъ своимъ сотворилъ. Безпрестанныя браніи вель съ порубежными его правителству Турками, коихъ многащи побивъ принудиль въ мирѣ пребывати. Фрешотъ же на противъ не точю похвалъ Вукашину неприписуєтъ, но паче къ Царской власти дара неимуща сказывается.

Исторія разныхъ славенскихъ народовъ найпаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ изъ тмы забвенія изаята и во свѣтъ исторіческій произведениая Ioannomъ Раичемъ. Въ Віеннѣ, 1794. Часть вторая. Книга VII. Глава XIV, 684—686.

Милован Видаковић (1835) [скр. МВ]:

§ 1. Злонаравный Вукашинъ, хищникъ и убіца Царскій, кои є дѣломъ освѣдочіо нискость своєгъ благородія, не само да є быво (по Фрешоту) природе простѣйше, но никакова ни дара имао ніе за єдногъ владѣтеля, или за высока и достохвална дѣла оправляти. Случай само и щастіе тако є и съ нымъ, као и съ многими на овомъ свѣту, поступило, да се онъ кодѣ Стефана силна оне милости удостои, и онога се достоинства сподоби, да найпосле и на тронѣ возведенъ буде, но недостоинъ такового ніе се долго на нѣму славіо, како што ѡемо далше видѣти. Мавроурбинъ и Дуфреснє согласно о нѣму овако пишу: «Вукашинъ, Углѣша, и Гойко (три брата) родили су се у Далмациї, мѣсту маломъ Хлѣвни, выше Наренте (рѣке), отець ихъ звао се Mr'ня: благороданъ тобожъ, но убогъ. Царь Стефан путуючи, дойде у село Хлѣвну, ухвати га ту ноћ, и случайно найде и истогъ Mr'ню, кой га пріими, као странногъ Господара (и незнаючи да є Царь) на приношиє. Царь видѣхи нѣкій у дому Mr'нѣ порядокъ, возлюби домаћина толико, да га узме собомъ са женомъ, и съ три сына, съ три кћери, и съ цѣлымъ домомъ, доведе ихъ у свой дворъ. Сынови егови млади люди, и духа бодра, а найпаче Вукашинъ, и Углѣша, по маломъ времену получе у двору Стефановомъ лѣпа достоинства. Вукашинъ постане Віночкерпіемъ, а братъ еговъ Углѣша Оруженоцемъ. Касніе съ временомъ Вукашинъ получи оть Царя достоинство Деспота, а оть младога Уроша на зависть свимъ Велможамъ, поставленъ буде за Краля, но судба ће га по маломъ времену съ овогъ высокогъ достоинства стермоглавъ низринути и уничтожити.

§ 2. Истина да Вукашина и Углѣшу за храбрость похвалюю, особито Углѣшу за нѣгово оружію искусство: но пуста храбрость безъ разумногъ у дѣлы расположенія, безъ добродѣтельи, и благородногъ, за общу ползу намѣренія, праве

се похвале лишава. Углѣша є непрестанно ратовао на Турке, кои се подъ єгову властъ подчинити нису хотѣли. Онъ є често ове побѣждавао, побіо, и на миръ ихъ принуждавао.

Исторіа славено-сербскаго народа, изъ разныхъ Ауктора по Раичу и другихъ нѣкихъ собрана, ина простый діалектъ сербскій оть Царя Стефана Силнаго до смерти Стефана Деспота Сербскаго, списана Милованомъ Видаковичемъ, Профессоримъ. У Бѣограду, 1835. Часть втора. Глава III, 57–59.

Чак је и при сасвим површном погледу јасно да су показани језик којим се користио Сава Владиславић и језик «Историје» Јована Рајића по свом граматичком облику и лексичком саставу међусобно блиски, тачније, готово идентични. Пажњу привлачи подударање читавих израза и одломака текста, који чувају исти формални облик: «отъ отца по имяни Маргнява, убогаго шляхты» (СВ) – «отъ Отца Мрнавы убогаго Шляхты» (ЈР); «возвысившагося съ сынами чрезъ суемыслie фортуны отъ Стефана Царя Сербскаго» (СВ) – «возвисившагося съ сынами зреzъ суемыслie Фортуны отъ Стефана Царя Сербскаго» (ЈР); «его же воспріяль и чествовалъ воедіну нощь Маргнава въ дому своеmъ» (СВ) – «егоже воспріяль и чествовалъ въ едину нощь Мрнява въ дому своемъ» (ЈР); «онъ же возлюбівъ его ради чїнныхъ его порядковъ, взяль его съ собою въ домъ свои съ женою и съ сынами и съ тремя дщерми» (СВ) – «онъ же возлюбивъ его ради чинныхъ его порядковъ, взяль его съ собою въ домъ свой и съ женою и съ сынами, и съ трема дщерми» (ЈР).

Паралелно разматрање двају одломака из дела које је превео Сава Владиславић и дела које је написао Јован Рајић показује технику текстуалног и језичког усвајања извора и његове адаптације, којом се користио Јован Рајић. Он је готово у целини и дословно (са свим особинама језика, али не и ортографије) усвајао текст Мавра Орбина у преводу «на россійской языке», али га је проширио на рачун других извора које наводи. Језик превода Саве Владиславића – руски историографски стил почетка XVIII века – постао је за Јована Рајића основ за језик читавог његовог историјског дела.

Другачије је поступио Милован Видаковић који је своју историју писао «изъ разныхъ Ауктора по Раичу и другихъ нѣкихъ». Он се латио превођења Рајићевог дела на тадашњи савремени српски језик, с очувањем низа лексичких архаизама и црквонословенизама = русизама, али са слободнијом и српском језику својственијом синтаксом, лексиком и граматичким (морфолошким) системом. Она места која смо упоредили и која су се у преводу Саве Владиславића и у књизи Јована Рајића показала као једнака у језичком смислу, Милован Видаковић је изложио на следећи начин: «отецъ ихъ звао се Mr'ня: благороданъ тобожъ, но убогъ... Царь Стефан... случайно найде и истогъ Mr'ню, кой га прими на приношie. Царь видѣћи нѣкій у дому Mr'нѣ порядокъ, возлюби домаћина толико, да га узме собомъ са женомъ, и съ три сына, съ три кћери...» (МВ). Видаковић се у суштини није толико бавио доследним преводом, колико доследним препричавањем текста и у томе се већ испуњио слободнији, ауторски однос према језику, тексту и садржају, карактеристичан за XIX век. Ипак се у Видаковићевом језику још осећа прилично чврста веза с традицијом XVIII и ранијих векова, што се

огледа у формама какве су *отецъ*, а не *отацъ*, *приношіє*, а не *преноношиште*, долго, а не *дugo*, *далше*, а не *даље*, *никакова*, а не *никаква*, да и не говоримо о таквим лексичким русизмима или црквонословенизмима као што су *порядокъ* (уместо *ред*), *возлюби* (уместо *заволе*), *щастіе* (уместо *срећа*), *владѣтель* (уместо *владар*), *тронъ* (уместо *престо*), *хицникъ* (уместо *пљачкаш*), *благородіe* (уместо *племенистост*) и друге.²

Поређење одломака превода Саве Владиславића и дела Јована Рајића показује да је Рајић прихватао руски историографски стил непосредно кроз текст и да је у овом смислу следио вишевековну традицију која је код православних Словена постојала у односу на поштовање норме и начина кодификације књижевног (књижевног) језика. Већ сам био у прилици да пишем о двама начинима нормализације старог словенског књижевног језика, о старијем начину – текстолошком, који се звао «исправленіе книжно», и новијем граматичком начину садржаном у стварању нормативне граматике и поштовању њених нормативних прописа (Толстой, История, 52–87; Толстой II, 102–147). Други начин је, по правилу, остављао по страни знатан лексички слој језика, док се први ослањао на њега. Први од поменутих начина (прихватање граматичке и лексичке норме кроз текст) следио је низ српских и бугарских писаца XVIII в., иако ова кодификација и нормализација није била дуговечна и стабилна. И код Срба и код Бугара су се измене у књижком (књижевном) језику у XVIII в. још увек догађале у оквиру културне традиције света *Slavia Orthodoxa* с оријентацијом на јединствени словенски – црквонословенски језик, с освртом на развој «славеноросијског» језика у коме први део његовог назива као да је подсећао на општост свих словенских језика који су користили ћириличко писмо и настављали ћирилометодијевску традицију. Потребно је напоменути да су се у Петровској Русији на почетку XVIII века историјска дела, посебно дела страних аутора, преводила и на «славенскій» и на «rossijskoy» језик. Непознати преводилац «Дѣяній церковныхъ и гражданскихъ» Цезара Баронија (Москва, 1719) преводио је с польског језика на «славенскій» (црквонословенски оног времена), а Сава Владиславић («Књигу историографију» Мавра Орбинија, СПб, 1722) «со італіанскаго на rossijskoy языку» (на историографски стил са знатним бројем црквоно-словенизама).

Бугарски монах Хиландара на Атосу често се ослањао на петербуршког преводиоца књиге Мавра Орбинија и обилно искористио и московски превод књиге Цезара Баронија. Како је показао софијски професор Велчо Велчев (Велчев, 1943), отац Пајсије је из «Дѣяній церковныхъ и гражданскихъ» позајмио низ пасуса, сачувавши језик московског превода.

² У веома солидној монографији Ј. Кашића (Кашић, 1968) не разматрају се питања лексичке специфике језика познатог српског романтичара XIX в. Међутим, лексичка страна реформе Вука Караџића и процес преласка од «славеносрпског» језика на језик вуковског типа у сфери лексике – мало је изучен проблем.

Тако је у «Предислові къ православному читателю и о сей лѣтописной книзѣ сказанії» (тј. о књизи Цезара Баронија) написано:

Історія не тóкмо всакому ко оуправлénію себè или́ дóму, но и велíким властítелем к' дóброму ѿблáданію подаéть ráзумъ, кáкѡ возмóжно Бгомъ вручéныхъ поддáныхъ содержáти в' стрáсѣ Бжái, в' послушáнїи, тишинѣ, прáвдѣ, блгочéстї... (лист 3а).

Код оца Пајсија:

Історія не тóкмо въсакому ко оуправлénію себè или́ дóму но и велíкимъ властítелем къ дóброму ѿблáданію подаéть ráзумъ, кáкѡ възмóжно Бгмъ въручéныхъ поддáныхъ съдржáти в стрáсе Бжái. въ послушáнїи тишинѣ прáвдѣ блгочéстї...

Московски превод књиге Цезара Баронија³ био је познат и другоме бугарском историчару XVIII века – јеросхимонаху Спиридону, који је написао своју историју. Говорећи, на пример, о расправама Грка и Латина о Бугарима, он каже:

Глаголетъ Бароний: Василій кесарь и патріарси восточніи имъяху прѣніе немалое с латинами, зане хотяху, дабы болгары в епархіи константинополстѣи под патріархомъ и греками, а не под папою и латінами были. Того ради, яко земля сія яже завладѣша болгары прежде бяше под греками и яко недостоить дабы латіни иже за кесари франгов имъютъ а грековъ за господарей имъти не хощутъ.⁴

У овом примеру се опет сусрећемо с чињеницом непосредног прихваташа језика «оригинала» (тј. словенског превода). У датом случају реч је о директном цитирању, али постоје и «скривени» цитати који такође чувају језик оригинала. Дакле, језик цитата непосредно утиче на језик самог аутора, чинећи с њим јединствену лингвистичку целину, јединствени текст. Изворима «Историје» Јована Рајића бавили су се историчари (Радојчић, 1952), а изворима за текст «Историје славенобугарске» оца Пајсија Хилендарског и његовим разматрањем на плану православне словенске културе онога времена бавио се, поред већ поменутог проф. В. Велчева, професор Рикардо Пикјо (Picchio, 1958). Последњи се, сматрам, највише приближио језичкој проблематици чувеног бугарског споменика

³ Дѣянія цркѡвнаа и гражданскаа ѿ ржѣтва Гѣда нашего Іиса Хрѣта. Из' лѣтописаній Кесара Баронія събраннаа преведёнаа съ польскагѡ языка на славёнскій... напечатанаа... въ Москвѣ (1719).

⁴ «Исторія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ, сочиниша въ лѣто 1792 Спиридономъ јеросхимонахомъ». Стѣкми за издание В. Н. Златарски. София, 1900. (Лист рукописа 31, стр. издања 45).

књижевности и културе у широком аспекту. Хтео бих да напоменем да су проучавање извора за поједина дела и механика њихове лингвистичке употребе посебно и за епоху XVIII века веома важно питање, различити од проблема превода и проблема језичког утицаја и позајмљивања у традиционалном смислу. Осим тога, код Срба и Бугара су се у одређеном периоду одигравали општи процеси усвајања и адаптације црквонословенског језика руског модела, те би паралелно или истовремено проучавање ових процеса у историји бугарског и српског књижевног језика било веома корисно. Наравно, у овом тексту наш циљ није била анализа бугарског материјала и бугарске ситуације, већ смо помоћу два фрагментарна бугарска примера само скренули пажњу на идентичност односа према тексту-извору код српских и бугарских писаца и историчара XVIII века, на једну од страна културно-језичке ситуације православног XVIII века.

Проблем цитата, нарочито скривених цитата, цитатних уметања и, једноставно, позајмљивања текстова, њихових одломака и фрагмената, унетих у основни ауторски текст, компликује и иначе тежак задатак откривања славенизама у славеносрпском језику XVIII века, задатак израде речника ових славенизама. Наш уважени слављеник⁵ Александар Младеновић се оправдано бори за њихово потпуно откривање. Он пише: «Како су славенизми (рускословенска, руска и делимично српскословенска лексика) чинили основни несрпски (ненародни) језички слој у славеносрпском језику, то је потребно у речничком проучавању српског предвуковског књижевног језика њима посветити посебну пажњу. Наме, њиховим уочавањем и потпуним регистрањем, односно издвајањем из остала лексике, сагледаће се, пре свега, целокупни фонд тих речи које су, с једне стране, сметале Вуку, а које су, с друге стране, славеносрпском језику давале ту његову, славеносрпску боју, што је у основи чинило онај «негативни» део овог језика, како се деценијама сматрало. Поменути славенизми морају се, при стварању речника књижевног језика нашег славеносрпског периода, сви експерти. Ово комплетно «извлачење» поменуте лексике не мора важити и за остала речи славеносрпског језика, али за славенизме је неопходно» (Младеновић, 1984, с. 98). Не би ли при овом требало скретати пажњу на скривене првобитне изворе типа превода «Историографије» Мавра Орбина и «Деяний церковных и гражданских» Цезара Баронија?

⁵ Текст је био написан за јубиларни зборник, посвећен познатом проучаваоцу историје српског књижевног језика проф. А. Младеновићу. – (В. Толстой II, 237).

НЕКА РАЗМИШЉАЊА О СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНИМ ЈЕЗИЦИМА, КЊИЖЕВНОЛЕЗИЧКИМ СИТУАЦИЈАМА И КОНЦЕПЦИЈАМА

Несумњива достигнућа у проучавању словенских књижевних језика последњих година, као и даљи успех у том правцу, умногоме су повезана с доследним разграничењем и одређењем међусобног односа различитог материјала и сфере истраживања унутар саме дисциплине «историја словенских књижевних језика» и нарочито у погледу њихове спољашње историје. У вези с овим најпре ћу се осврнути на три услова, постулата и приступа предмету истраживања. У њих убрајам:

Као прво, услов разликовања историје књижевног језика конкретног етноса или социума, конкретних носилаца (корисника) тог језика и историје језичке ситуације у којој су се налазили и коју су стварали ови носиоци, да и не говоримо о основном и прецизнијем разграничавању историје језика уопште (историјске граматике, лексикологије) и историје књижевног језика као таквог. Последње разликовање је било условљено и утврђивало се у своје време самом чињеницом појаве историје књижевног језика као самосталне дисциплине.

Као друго, услов разматрања књижевнојезичких концепција (концепција књижевног језика) донекле је аутономно, одвојено од књижевнојезичке ситуације и конкретног књижевног језика уз пуно увиђање зависности ових концепција од ситуације и од структуре књижевног језика свог времена. Веза књижевнојезичких концепција са књижевнојезичком ситуацијом и књижевним језиком постаје у том случају предмет друге етапе проучавања. На овој етапи се појављује и питање карактера социјалне средине којој је окренута и на коју се ослања ова или она концепција. Природно је да су носиоци ових концепција могли да прихватају или одбацују одређени књижевни језик и ситуацију, да покушавају да их озаконе или промене, уједине књижевне језике или их «осамостале», створе нове у конкретном периоду развоја књижевних језика и књижевнојезичке ситуације, нарочито у такозваном донационалном периоду.

Као треће, схватање историје књижевног језика као дисциплине која је пре историјско-културна него историјско-лингвистичка када је реч о спољашњој историји књижевног језика, о еволутивним и револуционарним процесима, који одређују однос књижевног језика према другим идиомима или слојевима (према дијалекатској бази, разговорном језику и сл.), када се поставља питање зашто су у изједначеним лингвистичким условима измене кренуле у различitim правцима (на пример, чиме је изазвана Карадићева реформа или Карамзинова књижевнојезичка позиција) (Белић, 1948; Успенский, 1985). Историјско-лингвистички аспект иступа у први план онда када је реч о унутрашњој историји књижевног језика, о конкретном лингвистичком овалпољењу процеса промене или нормирања књижевног језика, када се поставља питање шта се и како променило у

књижевном језику (на пример, употреба глаголских времена у бугарском књижевном језику у другој половини XVIII и првој половини XIX в.).

Трећа поставка улази у широки круг проблема под општим називом «Језик и култура» – «Књижевни језик и култура» – и повезана је с низом конкретнијих тема, каква је, на пример, тема «Књижевни језик и књижевност». Ову тему је прилично успешно обрађивао низ научника слависта, међу њима и В. В. Виноградов који је, као и његове колеге, главну пажњу посвећивао језику писаца, док се она може разматрати и на другим плановима, као, на пример, плодотворно проучавање зависности развоја књижевног језика и његових стилова од развоја конкретне националне или општенационалне старе словенске књижевности.

Приликом разматрања књижевног језика као система, а у вези с њим и система свих језичких слојева (разговорног језика, дијалекатског говора, усмени књижевни коине, фолклорни коине итд.) и уједно и књижевности на том језику такође као система, што се најчешће чини у случају националних језика и националних култура – треба имати у виду да су се ови системи код многих Словена образовали релативно касно, да су они у «класичном» виду производ процеса XIX и XX в. и само у неком смислу нешто ранијег периода. У претходним периодима постојали су слични системски односи, али у такве односе могао је да улази не један књижевни језик, већ два или чак више, у једном систему могла је да функционише не једна књижевност већ њих неколико; појединачна словенска књижевност, на пример хрватска глагољска, могла је истовремено да се додирује или улази у неколико културних ареала, културних светова, који су такође имали сложену међусобну подређеност и однос (Толстой, II, 360–394). У исто тако сложеном и с поменутим системима (језичким и књижевним) делимично изоморфном међусобном односу налазио се систем елемената етничке самосвести. Он се упрошћавао и јасније оцртавао у познијем периоду када је етничка самосвест прелазила у националну, тј. у оном периоду када су се формирали национални словенски језици; у многим словенским зонама овај процес се остваривао пре формирања нација, у некима истовремено или чак са закашњењем. Овај проблем интересовао је још А. А. Шахматова, њим се бавио Н. С. Трубецкој (Трубецкой, 1927), а у наше време га разрађује колектив историчара и језикословца слависта (Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья, Москва, 1982, 1989).

Систем функционисања и сама структура књижевног језика и књижевности националног периода разликују се од система књижевног језика и књижевности донационалног и ранијих периода. И поред тога, све до сада изучавање периода који претходе националном неретко ограничавамо на трагање за изворима и коренима овог последњег, тежимо да створимо «родослов» националне књижевности, националног књижевног језика, неретко одбацујући све што се по нашем, често субјективном мишљењу не односи на овај «родослов», све што није «своје», већ «туђе». Али схватање «свог» и «туђег» није непроменљиво, није стабилно, оно се мења у времену и у своме «обиму» и умногоме зависи од промена форми и функција етничке и националне самосвости, чијој анализи, чак ни најоскуднијој, сада, нажалост, не можемо да дамо место. Међутим, лажно схваћено «туђе», схваћено мерилима другог времена, друге историјске перспективе и

субјективне «националне самосвести», води истраживача у велике гubitке. Имам пре свега у виду огромне «сржне» или централне наслаге старе словенске (црквенословенске) књижевности и језика у источнословенској и јужнословенској књижевној и језичкој сferи и наслаге латинске књижевности и језика (често са специфичним локалним особинама) у западнословенској културној средини.

Али окренимо се мање замашном и нашем времену и схватању ближем примеру. Руски XVIII век најчешће је разматран и описан као снажан почетак нове руске књижевности, иако се њени извори могу пратити дубље и раније. С ове тачке гледишта руска књижевност XVIII в. је добро проучена и сада се систематски проучава и језик исте епохе (речник XVIII в., народни говор XVIII в., језик писаца XVIII в.). Али исти овај XVIII в. јесте век у коме је у Русији настављао да функционише, да се мења и развија црквенословенски језик, који је оставил не мали број споменика, лингвистички готово или сасвим непроучених. Као пример за овакве споменике може се навести рукописна књига «Тропник», преведена с пољског 1799. год. на најчиšтији црквенословенски језик свог времена. Перспективе истраживања руског црквенословенског језика XVIII в. прилично се јасно оцrtавају у последње време (Живов, 1985), али је анализа конкретних споменика ипак ствар будућности. Речник руског језика XVIII в. игнорише низ руских црквенословенских споменика ове епохе, вероватно не без основа. Али ако се лексичка карактеристика и норма руског књижевног језика XVIII в. може замислити и утврдити без црквенословенских споменика тога времена, оваква карактеристика се за XI–XIII нипошто не може начинити без основних старих словенских споменика руске редакције, какви су Остромирово, Мстиславово, Галицко, Јурјевско, Добрилово јеванђеље и други слични споменици. И ствар уопште није у томе што су црквенословенски и стари руски једно те исто или два типа једног те истог (Виноградов, 1958; 1961), већ у томе што је без прво-битног утврђивања карактера и норми црквенословенског језика руске редакције древног периода отежано па чак и немогуће утврђивање старе руске норме. Претпостављени пут развоја је следећи: првобитна одступања од црквенословенске норме, спорадична и неспорадична, постепено су стварала своју норму (Живов, 1987).

У вези с овим настаје проблем извора, неопходних за изградњу најстаријег периода историје руског књижевног језика, проблем њиховог одабира. Он не постоји за стари чешки, стари пољски, стари словенски период. Али за ареал какав је староруски, у коме се што се тиче споменика опажа *embarras de richesses*, овај проблем је веома актуелан. Ово питање је најмање бринуло С. П. Обнорског који је споменике одабирао без обзира на њихове жанрове и функције и користио их у минималном броју (Обнорскиј, 1946). Другачије су поступали В. В. Виноградов, Б. А. Ларин, Б. А. Успенски (Виноградов, 1961; Ларин, 1975; Успенский, 1987). Сваки од њих је доследно оперисао све већим материјалом споменика, узимајући у обзор њихов карактер и типове, али су принципи одабира споменика за историју старог руског књижевног језика остали неразрађени све до данас. Могуће је да се за старе источнословенске књижевне језике, као и за источни део јужнословенских језика разрада ових принципа компликује црквенословенском и локално-

словенском (русском, српском, бугарском) диглосијом или двојезичјем. При том је умесно присетити се да се у старини, све до XVIII века, словенски свет делио на два велика културна, књижевна и књижевнојезичка ареала – *Slavia Orthodoxa* и *Slavia Latina* (или *Slavia Romana*, према Р. Пикјо-у), тј. на свет православног Словенства и свет неправославног, католичког Словенства (Picchio, 1972). Ови су се ареали разликовали како карактером и својствима књижевних језика, тако и особинама језичке ситуације и типовима књижевнојезичког двојезичја (хомогеног и хетерогеног). У свету *Slavia Latina* словенски књижевни језици делили су своје функције (понекад по жанровима, понекад у делу жанрова) с латинским језиком; у свету *Slavia Orthodoxa* долазило је до хијерархијског потчињавања: црквенословенски језик имао је владајућу позицију. Потчињавање је takoђе зависило од жанрова, и низ жанрова, на пример летописи, допуштао је мешање двеју стихија, што је при латинско-словенском двојезичју или диглосији било у принципу немогуће (изузетак је чинила сфера синтаксе и делимично лексике). Латински језик је у свету *Slavia Latina* остваривао културно (и религијско) јединство, а црквенословенски језик у свету *Slavia Orthodoxa* – културно (и религијско) јединство, затим књижевно и, што је за нас од суштинске важности – језичко.

Осамнаesti век је, будући веком почетка промена за све словенске књижевне језике, ипак чувао традиције разграничења двају поменутих културних ареала. Од почетка XIX века у јужнословенским језицима су отпочели интересантни процеси одвајања од традиционалних макроареала. Они јужнословенски језици који су припадали ареалу *Slavia Orthodoxa* – српски и бугарски – почели су прилично брзо да се удаљавају од црквенословенске традиције, да иду путем узајамног осамостаљења, од заједничке обједињујуће целине ка мноштву, ка различитим јасно означенним националним језицима. У исто време су јужнословенски књижевни језици, припадници ареала *Slavia Latina*, језици који су код Словенаца и нарочито код Хрвата имали своје локалне форме, локалне књижевне подјезике («мале» језике), пошли другим путем, путем од мноштва ка јединству, од месних, понекад «полудијалекатских» књижевних језика ка јединственом националном или чак међунационалном језику (Vince, 1978). Као резултат делања ових супротних тенденција – диференцирајуће у источном делу јужнословенске територије и интегришуће у њеном западном делу – формирао се јединствени хрватскосрпски (или српскохрватски) језик с двема варијантама, затим савремени словеначки књижевни језик, језик у знатном степену наддијалекатски (такође с извесним првобитним варијантским размимоилажењима између горењске и долењске норме), а на плану процеса интеграције бугарског књижевног језика оцртавале су се поједине македонске специфичне особености.¹

Настанак словенских књижевних језика дешавао се паралелно с настанком нација и националне самосвести; понекад је једна ствар претицала другу, али је њихова узајамна веза била тесна и постојана. Изузетно важан за настанак

¹ Широку и добро документовану слику развоја словенских књижевних језика даје двотомник у редакцији Р. Пикјо-а и Т. Голдблата (*Aspects*, 1984).

јужнословенских књижевних језика, као и за поједине западнословенске и источнословенске (словачки, белоруски, делимично украјински), био је процес формирања националних књижевности, израде система жанрова ових књижевности и рад писаца на језичким стиловима, способним да буду у складу с књижевним правцима који су се смењивали, пре свега с романтизмом и реализмом. У почетном периоду настанка јужнословенских књижевних језика одигравала се борба норми, конкуренција и напоредо постојање различитих норми које су се оријентисале на различите дијалекатске базе и разне мање или више архаичне традиције (на црквонословенски различитих типова у српској средини, на разне локалне књижевне центре и жаришта у хрватској и словеначкој средини, на различите типове црквонословенског и истовремено на различите дијалекатске базе и коине у бугарској и македонској средини). У вези с овом ситуацијом може се говорити о борби или такмичењу различитих књижевнојезичких концепција, понекад кардинално супротних, понекад компромисних, снажно или слабо изражених. Време и чињеницу трајног настанка националног књижевног језика треба повезивати с окончањем борбе ових концепција и с њима повезаних предлоганих или прелиминарних норми и решења језичких проблема (в. овде стр. 161–164; Толстой История, 203–205).

Враћајући се поставци о дивергентној тенденцији («од јединственог ка мноштву») развоја књижевних језика у ареалу *Slavia Orthodoxa*, напоменимо да ова тенденција није била оштра, већ генерално опрезна, да није довела до снажне деобе и појаве малих или дијадекатских књижевних језика, него се ограничила на националне језике који су истиснули стари словенски (црквонословенски) језик и довели до коначног и јасног издвајања српског, бугарског, руског, украјинског, а затим, с извесним закашњењем, белоруског и, с још већим закашњењем, македонског језика. Карактеристично је да је овај програм умерене дивергенције довоје дотле да у границама света *Slavia Orthodoxa* у XIX и XX в. није било покушаја стварања општесловенског књижевног језика (словенског «есперанта»). У ареалу *Slavia Latina* овакви покушаји су постојали: у XIX в. код Словенаца су их предлагали Матија Мајар, Орослав Цаф, Матвеј Ламурски, код Хрвата у XVIII в. – Јурај Крижанић. Стварање јединственог српско-хрватско-словеначког језика предлагао је у XIX в. Валентин Водник. Истовремено су чакавски и кајкавски, књижевни језици, који су имали своју чврсту и лингвистички специфичну и одвојену дијалекатску базу и свој историјски развој, били средином XIX в. спуштени до нивоа «дијалеката», с веома ограниченој сфере функционисања и као такви су свој књижевно-уметнички препород доживели тек у другој трећини XX в. Иста ова конвергентна тенденција кочила је у епохи словенског националног препорода XIX в. и стварање словачког књижевног језика (књижевна делатност и језичка позиција Јана Колара и П. Ј. Шафарика) све до 40-их година истог века, допуштајући тек извесну словакизацију чешког књижевног језика типа бернолаковштине, познате од kraја XVIII века.

Оваква су општа запажања о језичкој ситуацији и процесима који су одредили формирање националних књижевних језика, првенствено код Јужних и тек делимично код Западних и Источних Словена. Разуме се, ови процеси су били праћени или антиципирани одговарајућим концепцијама, концепцијама

обједињавања култура и књижевних језика (илиризам), јединствене цркве-нословенске основе или чувања традиција (митрополит Стратимировић), раскида с традицијом (Вук Каракић, Петар Берон, Метелко) или споја новог и старог уз превагу последњег (Хр. Павловић Дупничанин и др.). При том је на изглед једна те иста концепција, на пример Карамзинова концепција о томе да «писати треба онако како обично говориш», а Карамзин је ту имао у виду језик салона свог круга, добијала сасвим друго тумачење код В. Каракића, оријентисаног на другу социјалну средину – на «пастире и ратаре».

У закључку је потребно рећи да су концепције књижевног језика – једно, а њихова реализација – нешто сасвим друго, као што је једна ствар политички или економски програм и концепција, а сасвим друга – њихова реализација у конкретним историјским, географским и демографским условима.

КАКО СУ СРБИ НАЗИВАЛИ СВОЈ КЊИЖЕВНИ ЛЕЗИК У XVIII И ПОЧЕТКОМ XIX ВЕКА?

Свој сјајан и као и увек богато аргументовани рад «Улога руског и црквенословенског у историји словенских књижевних језика» В. М. Живов је отпочео следећим речима: «У лингвистичкој перспективи *Slavia Orthodoxa* подједнако успешно може бити названа *Slavia Slavonica*. У периоду средњовековља књижевни језици се овде развијају на темељу јединственог Ћирило-методијевског наслеђа и могу се, ако је то потребно, разматрати као јединствен књижевни језик православног Словенства, који је постојао у појединим варијантама које су непрекидно заједнички деловале – понекад утичући једна на другу, а понекад се међусобно одбијајући» [1, с. 49].

Ситуација коју је описао В. М. Живов, а управо схватање порекла црквеног књижевног језика као јединственог књишког језика Словенства, трајала је код Срба до четрдесетих година XVIII века – до времена када је, сагласно опште-прихваћеној периодизацији Б. О. Унбегауна, престала да влада средњовековна традиција, коју је сменио позни руски тип црквенословенског језика заједно с архаичним типом руског књижевног језика прве половине XVIII в. Овај руско-словенски утицај био је веома интензиван, али и краткотрајан. Од 1780. г. до прве четвртине XIX века опажа се двојака ситуација: с једне стране, овај утицај као да се учвршује, с друге – све чешће долази до смелих покушаја да се у књижевност уведе «прост» српски језик, што је затим и било остварено реформом Вука Карапића.

До нашега времена, после монографије Б. О. Унбегауна, појавила се богата литература која описује наведени период а у научну употребу су ушла истраживања А. Младеновића и других научника, којима би да се приклучи и аутор ових редова. Истом А. Младеновићу припада обимом невелик, али веома садржајан рад «Значење назива *славеносрпски језик*», снабдевен, по ауторовом обичају, обиљем чињеничног материјала [2]. И поред тога ова тема, поменута у наслову, има за историју српског књижевног језика посебан значај, што ми дозвољава да се на њу освренем још једанпут и понудим извесна опажања и размишљања, нipoшто усмерена на полемику с А. Младеновићем, за коју немам основ, већ пре на допуну његових материјала и закључака.

Најраширенiji и најпостојанији назив књижевног језика код Срба у наведеном периоду био је *славеносрпски језик*. Овај се назив често среће на насловним странама књига XVIII и почетка XIX в., пошто су њихови наслови, сагласно духу времена, били веома опширни и детаљни: поред осталог у њима је обично указивано на то на ком је језику књига написана или с ког на који језик је преведена. Према овим подацима, први пут је термин *славеносрпски језик* био споменут 1741. год. у тада чувеној «*Стематографії*» – грбовнику, који је укључивао 56 грбова и био означен као «*Извображеніе оружий иллирическихъ аўторомъ Пауломъ Ріттеромъ. В' дїалéктѣ Латíнскомъ* изданное на свѣтъ, и по егѡ

уряддёню на Славено-Сéрбскй языкъ преведённое <...>Христофоръ Жефаровичъ юма Месмеръ. В' Вѣннѣ (1741 г.)». Последњије пут овај термин био употребљен у наслову књиге «Истинная повѣсть о Кириллѣ и Меѳодіи и о изобрѣтении богочанных кирїллическихъ и славенскихъ называемыхъ писменъ составлена Еллински оть Святаго Теофилакта Архіепископа болгарского преведена же нѣкоимъ Родолюбцемъ на простый Славено-Сербскй єзыкъ. Въ Будимѣ Градѣ 1823». Додатак придева «прости» уз лингвоним сведочи о жельи преводиоца да напомене како се користи посебним типом славеносрпског језика, о коме ће доцније бити дато неколико речи. Термин *славеносрпски* у чистом виду, без додатног одређења, споменут је у издању из 1817. године у наслову дела Василија Дамјановића «Вѣра Древности Славено-сербскимъ языкомъ на свѣтъ издана. Въ Будимѣ Градѣ 1817». После овога времена у насловима књига се, као језик аутора или језик превода, спомиње искључиво српски језик. На пример: «Пѣснословка, повѣсть о народу Словенскомъ изъ книги Г. Андреја Качића изведена; и по образу, вкусу и глаголу Сербскомъ Гавријиломъ Ковачевићемъ устроена. Иждивенiemъ же Г. Јоанна Јанковића книгопродаџаца и щампара Новосадскога напечатана. У Будиму 1818». Или: «Штатистическое описание Сербіе (со землеописанием ове землѣ) на сербскій єзыкъ преведено и издано Стефаномъ Милошевичем <...> у Будиму <...> 1822».

Као што се из изложеног види, време постојања термина *славеносрпски језик* потпуно се подудара с двама Унбегауновим периодима развоја српског књижевног језика «довуковске» епохе, тј. до почетка реформе књижевног језика у духу идеја и праксе Вука Каракића. Термин *славеносрпски* користи се у другом и трећем периоду – од 1740. год. до двадесетих година XIX в. При том је овај термин покривао или обједињавао сву разноликост стилова и форми књижевног језика.

Прилично је тешко набројати све примере, цитирати све наслове књига, изашлих у наведеном периоду, где је постојао спомен језика на коме је књига написана или на који је преведена. Укупан број оваквих помињања пење се на педесет, од којих се на «славеносрпски» односи тридесет. При том се половина њих налази у књигама XVIII, а половина у књигама прве четвртине XIX в.

Да би се створила макар приближна представа о томе каквог су карактера и жанра биле књиге снабдевене упућивањем на језик оригинала или превода, какав је био славеносрпски језик, навешћемо још неколико назива књига различитих година издања: «Проповѣдь или слово въ исажденїи Придворнымъ всеруссийскаго Императорскаго величества Проповѣдникомъ Гедешномъ. Въ недѣлю въ слѣпомъ <...> сказанное и Ради Православныхъ Сербскаго Народа Христіанъ. Изъ Руссийскаго на Славяно-Сербскій азыкъ преведенное въ Новомъ Садѣ (1764)»; «Путь къ постоаниї славѣ і Истинному величеству <...> Изъ французскаго на славеноб-Сербскій языкъ преведенна. Во Виеннѣ 1775»; «Ідеа или мужескаѧ и женскаѧ Добротѣтельъ побѣстнаѧ повенность съ нѣмецкаго азыка

на славено-сербскій преведённаа (Григоріемъ Терлаичемъ) Въ Віеннѣ. 1793». У славеносрпском издању «Идеје» Григорије Трлајић је објавио «Изасненіе нѣкоторыхъ рѣчей славянскихъ» (с. 69) и «Предупоминаніе еже въ преводѣ», што је било карактеристично за читав низ српских и бугарских издања XVIII и прве половине XIX в. Српски књижевни језик краја XVIII и самог почетка XIX века славеносрпским је називао и Доситеј Обрадовић, који је већ писао на језику блиском језику Вука Карадића и његових раних присталица. Њему припада и превод Езопових басни – «Езопове и прочихъ разнихъ баснотворцевъ съ различни езика на славеносрбский езикъ преведене садъ први редъ съ нравоучителними полезними изяснѣніями и наставлѣніями издате и сербской юности посвѣщене басне. У Лайпцику 1788». Већ у самом наслову књиге откривају се црте новог српског књижевног језика и новог правописа (*посвѣщене басне, садъ први редъ, издате*).

Као што показују исте оне насловне стране, на славеносрпски језик су биле преведене или на њему написане проповеди, морално-поучна, уметничка и историјска дела, календари, граматички приручници (за латински, мађарски, италијански језик), животописи (међу њима и животопис А. В. Суворова), упутства из статистике, хигијене, ветерине, кулинарства, домаћинства и других области живота и рада. Познати српски писац, драматург и преводилац с енглеског језика «Робинзона Крусоа» и «Алексиса и Надине» (1810. год.) Јоаким Вујић дефинисао је свој језик као «нашъ славеносрбскій» или «матерный славено-сербскій языкъ» (упор. немачко *Muttersprache*). Викентије Љустина, аутор италијанске граматике за Србе (Беч, 1794. год.), напомињао је да његова граматика «описана есть общимъ нарѣчіемъ (діалектомъ) Иллуріческимъ, обыкновенно Славяносрбскимъ называемымъ» и да сва «неудобъ разумѣваемая рѣченія» у његовом раду имају «изъясненія... въ матернѣмъ отъ всѣхъ обще разумѣваемъ языцѣ». Дакле, славеносрпски је био књишки језик, језик образованих Срба, различит од разговорног српског језика. Из овога се разлога код неких преводилаца и писаца јавила тежња да славеносрпски језик приближе народном језику, називаном у овом случају *простим*. Тако су поступили Михаило Бојаци, који је издао књигу «Умная наставлениа или нравоучительная правила в ползу славеносрбске дѣчице съ греческаго на простый славено-сербскій езыкъ преведена. Въ Будимѣ, 1808», и анонимни Родольбац, који је дело св. Теофилакта Бугарског преиначио «на простый Славено-Сербскій езыкъ». Али је ово, како је већ било речено, последње спомињање славеносрпског језика. Интересантан је, такође редак случај, превода са српског народног језика на књишки, славеносрпски језик. При том се у овом случају прецизира дијалект и он се назива *далматинским*, а сам превод се, као што се види из наслова књиге, штампан ћириличким писмом, именује као «*пречищениемъ*»: «Аждая седмоглава сирѣчъ описаніе седми грѣховъ смртныхъ стихотворнымъ художествомъ устроеное и съ далматинскаго языка на Славено-Сербскій пречищено тщаниемъ Георгія Михалевича при крал. Типографій Універсіт. Пешт. коллектора, у којего и

продаются. Въ Будимѣ Градѣ. Печатано при Славено-Сербской и прочихъ языковъ крал. Університета Тұпографії 1803. с. 267».¹

Још један сличан случај превода с једног српског идиома на други десио се десетак година раније с делом славонског писца Матије Антуна Рельковића «Сатир». Преводилац је с књижевно обрађеног славонског дијалекта првео текст на «просто-сербскиј языкъ», који такође не представља просто бележење одређеног српског говора, иако је преводилац такође потицаш из Славоније, о чему сведочи наслов књиге: «CATVRЬ или дивий човекъ. У первой части, пѣва на стихови славонцемъ а у другой Части славонца ѿпѣва у стихови Сатyrу Г. Антониемъ Рѣлковичемъ сочіненъ, превѣденъ же на просто-сѣрбскій ёзыкъ Стефаномъ Райчемъ, Учителемъ долно-осѣчке юности иждивенiemъ благороднаго господина Алѣксандра ѿ Кбичъ. Въ Віеннѣ <...> 1793».

У оба случаја језик се путем превода било «оплемењивао», било приближавао потпуно нестабилној књижевној норми, али је познат и трећи случај, када је текст са славеносрпског превођен на књижевни језик «вуковског» типа, тј. на језик готово лишен цркенословенизама. Истина, овај се случај, пажљиво размотрен код А. Младеновића [2], десио готово пола века после појаве двају већ поменутих, и односи се на превод стихова Атанасија Стојковића «Стихи каковымъ образомъ любовь у браку сохранити можно» (1800. год.), који је 1844. год. начинио Вукашин Радишић. – «Начин којим се у браку љубав чува. Спев од Атанасија Стојковића, спisan 1800, на славеносрпском, а сад преведен на српски језик» (у књизи «Голубица с цветом књижества српског». У Београду, 1843–1844, V, с. 115–126).

У неким случајевима језик се једноставно називао «простим», што подсећа на ситуацију у западноруским земљама у XVI–XVII в., где је у то доба, напоредо с другим идиомима писаног језика, функционисала «проста мова». Тако су књиге

¹ Познати српски библиограф и научник XIX в. С. Новаковић писао је поводом овог превода: «Ова књига, као и прештампавање Рельковићевог „Сатира“ из 1793 г. показује на колико се ниском нивоу налазила тада наша књижевност, кад је у то време свако могао да начини и одштампа „превод с далматинског“» [3, с. 58]. Нешто више од десет година пре овога руски србица А. А. Мајков, аутор књиге «История сербского языка по памятникам, писаннымъ кириллицей; в связи с историей сербского народа», анализирајући текст Арадског (Текелијиног) рукописа Законика цара Стефана Душана (XVIII в.), напомиње да «језик овог рукописа припада преписивачу, који је желео да у народни језик унесе цркенословенску стихију; његов се језик одликује елементима познога времена, када су писци до те мере искварили српски језик, да га је немогуће било назвати ни српским, ни цркенословенским, те је уопштено називан славеносрпским» [4, с. 37–38]. На ову изјаву А. А. Мајкова пажњу је скренуо А. Младеновић [2, с. 100]. Ипак је потребно рећи да се не ради о «ниском нивоу књижевности онога времена», нити о томе да су писци искварили српски језик. Ниво је био прилично висок, а писци нису кварили српски књижевни језик, већ су га стварали. Ради се о прелазном периоду краја XVIII и почетка XIX в., ради се о одређеној слободи норме, која је стварала конкуренцију норми, што је, уосталом, можда у мањој мери, било карактеристично и за руски књижевни језик XVIII в.

из физике и бугарске историје, изашле на самом почетку XIX в., биле насловљене: «Фусіка простињъ языкомъ списана за родъ Славенно-Сербскій Атанасијемъ Стойковичемъ, свободныхъ художествъ и філософији Доктора и Јенскаго естествоиспитателнаго содружества члена <...> Въ Будимѣ. 1801» и «Исторіа славено-болгарскаго народа изъ Г. Раича Исторіе и нѣкихъ историческихъ книжъ составлена и простињъ языкомъ списана за сынове Отечества Атанасомъ Нешковичемъ. Въ Будимѣ 1801». Ипак, чешће се среће термин «прѣстий сѣрбскій єзыкъ», коришћен крајем XVIII в. и записан у Светој историји за малолетну децу (превод с руског, 1793), у морално-поучној књизи за децу (превод с немачког, 1797), у Молитвеној књизи цара Јосифа (превод с немачког, 1794) и у позоришном комаду Емануила Јанковића «Благодарни синъ. Сеоска весела игра у једномъ дѣйствију стављена на просто Сербски. У Лайпцигу. 1789».

Било је, природно, и случајева када се назив «славено-сербскій єзыкъ» примењивао на прост разговорни српски језик, о чему је сведочио и сам преводилац. Тако у књизи «Цвѣтъ добродѣти преведено съ греческаго на славено-сербскій єзыкъ Вікентијемъ Ракичемъ. Будимъ 1800» у предговору пише: «Допаде ми ова книжица у руке <...> допала ми се <...> да хоће быти весма полезна юности <...> за кое нисамъ поштедо труда превести ю на нашъ прѣстий єзыкъ». У овом одломку се славеносрпском могу приписати само речи «весма полезна» и «юность». Уосталом, наведени пример сведочи о извесној непостојаности и непрецизности разграничења описиваних термина, што је у потпуности разумљиво за разматрани прелазни период у историји књижевног језика код Срба.

Малобројни су случајеви када су преводиоци називали свој језик просто српским. Сви они се односе на крај XVIII и почетак XIX в. и повезани су с књижевношћу специјалног карактера. Такви су «Поучителный Магазинъ за дѣцу къ Просвѣщению разума и исправлѣнїю сердца Ш Госпожи Марїи ле Пренсъ де Бомонть сочинѣнъ а сада Славенносербске ради юности съ нѣмацкагѡ на сербскій єзыкъ преведень Авраамомъ Мразовичемъ. Въ Виеннѣ ч. I – 1787, ч. II – 1793»; «Римляни у Шпаниѣ изъ Списанія Ватсона Англичанина преведено на Сербскій єзык черезъ Тюкели отъ Савы съ примѣчаніями и краткимъ додаткомъ. <...> Въ Будимѣ градѣ <...> 1805»; «Численница или наука рачуна Изясненіями, Правилами, Примѣрами и Наставленіями, по новѣшему образу инострани Езика на Србски собрата <...> В' Будимѣ, 1809»; «Штатистическое описание Сербіи (со землеописаниемъ ове землѣ) на сербскій єзыкъ преведено и издано Стефаномъ Милошевичемъ. У Будиму, 1822». Једини пример који се односи на шездесете године XVIII в. представља интересантан куриозитет. Књижица од свега осам страна, насловљена «Сѣтованїе наученагѡ младагѡ человѣка изъ Русскогъ на Сербскій єзыкъ преведено Ш З. О. въ Новомъ Садѣ. 1764», заиста припада З. О, тј. Захарију Орфелину, али ју је и сачинио сам Захарије Орфелин, те напомена о томе да је то превод није друго до мистификација. Узгред, ово је за

разматрани период једини случај када је руски језик назван *руssки*, а не *rossiйски*.²

Чудновато изгледа назив «древній сербскій языкъ», примењен у то време на постојећи књижевни језик. Он је био употребљен у књизи: «Плутарха Хиронойскаго дѣлце о Воспитаніи Дѣтей, на древній сербскій языкъ преложиль Иованъ Рукославъ, Родомъ Сербъ, отечествомъ же Угринъ. Въ Будинѣ <...> 1808». Очевидно, Рукослав је био присталица архаичног «славенског» језика, те је зато свој језик назвао древним српским. Али је било и аутора, тачније преводилаца, који су сматрали да преводе на «славенскій языкъ», што се види из следећих наслова: «Велізаріи г°дина Мармонтель Академії французскаго азыка члена изъ французскаго на славенскій азыкъ преведенъ (Павломъ Юлинцемъ). Въ Віеннѣ. 1776»; «Кратка Сербліи, Россіи, Босны и Рамы Кралевствъ ИСТОРИА по плану Вилхелма Гуєри Iwánnia Грау и по иныхъ Англезовъ устроенна и изъ 55 тома общественныя истории изатаа и съ нѣмецкаго на славенскій азыкъ преведеннаа и краткими примѣчаніями изасеннаа Iwáномъ Раичемъ архімандрітомъ. Въ Віеннѣ 1793»; «Ода На воспоминаніе втораго Христова пришествія по образу пѣсны Лва премѣдраго Цара Греческаго, Еллінски Стіхами по Алфавиту Сложеннаго; А на славенски Г°диномъ Пароеніемъ епіскопомъ приведенна Стіхами же Славенскими Захаріемъ Орфеліномъ <...> Оустроенна код Димитриа Феодосія 1763»; «Благонравіе или Книжица ко украшенню нравовъ юношескихъ сълыш полезнаа. Съ Еллинскаго на славенскій діалектъ въ поблизу и употребленіе славено-сербскихъ отроковъ преведена Димитриемъ Николаевичемъ Дарваръ. Віenna 1786»; «Фулактирон тис Фуухис Хранилище Душы Преведенное изъ греческаго на славянскій языкъ Вікентиемъ Ракичемъ <...> Напечатано же Въ Венеции <...> 1800»; «Зерцало христіанско содержащее мысли спасительныя и увѣщанія душеполезная и нужнѣйшая всякому христіанину желающему познати Христіанско свое житіе и евангелскую истину. Преведено съ греческаго на славянскій языкъ въ ползу Славяно-сербского народа Димитриемъ Николаевичемъ Дарваръ <...> Въ Будимѣ, 1801»; «Ренія Iwanна Donатъ Латинскій съ преводомъ Славенскимъ, ради употребленія славено-сербской, латинскому языку обучающейся юности, изданъ въ 1765».

У суштини, «славенскій языкъ» се није разликовао од «славено-сербскога језика», ако се не узме у обзир да је због релативне слободе норми славеносрпског језика свако дело имало своје карактеристике, чак и ако су

² У XVIII в. у Србији је углед руске књиге и руске духовне и световне књижевности био веома висок. Из страха од упадања у саблазан уније радије су куповане руске богослужбене књиге, а на некима од њих је као место издавања уписанана Москва, иако су оне, како је на то тачно указао Г. Михајловић [5], биле штампане у Венецији.

радови припадали једном аутору. О овоме сам већ имао прилику да пишем [6]. Реченоме се може додати да се под «славенским» пре свега подразумевао архаични стил или «високи слог» руског књижевног језика XVIII века. Тако је, на пример, овде већ поменути Захарије Орфелин у свом «Вѣчномъ Календарѣ» (Вѣнѣнѣ, 1783) писао да се «славенскимъ языкомъ наричется звѣзда хвостая, а по-сербски звѣзда репатая». Ово питање је већ разматрао В. П. Гудков [7], што ми даје право да овде не говорим о њему.

Термин *славено-сербский* настао је према моделу термина *славяно-российский* и *славяно-болгарский*, веома раширених у XVIII веку. Да би се схватила употребљивост термина *славено-сербский*, треба имати у виду да је он могао да се односи не само на језик, него и на народ, омладину, поједине личности. У истим оним српским књигама из XVIII века лако је пронаћи одређења ове врсте: «Словенно-Сербскагѡ и валахийскагѡ Нарбода Митрополітъ Павель Ненадовичъ» (у предговору за римничко издање Граматике Мелетија Смотрицког, 1755); «Архіеп^скопъ и Мїтрополітъ Славено-Сѣрбскій Паевъ ненадовичъ» («Ода на воспоминаніе вторагѡ Хрѣтова пришествія», 1760); «Славено-Сербское Юношество» («Новѣйшия славянскія прописи», 1776); «...изданоє Иоакимомъ Вуичемъ Славено-сербскимъ списателемъ» («Новоизобретеноє и благоустроеноє Училище...», 1823) и сл. После прве четвртине XIX в. термин *славено-српски* је изашао из употребе, али је Вук Карадић ипак стигао да га искористи када је 1814. године издао своју «Малу простонародњу славено-србску пѣснарицу».

Пре петнаест година, 1980, познати амерички славист, познавалац српског XVIII века Александар Албијанић проучавао је погледе појединачних српских аутора XVIII и прве половине XIX в. на српски књижевни језик [8]. На крају свог проучавања издвојио је четири групе аутора, тачније, четири типа погледа на језичку ситуацију и на очување цркенословенске традиције. У прву групу је убројао ауторе који су сматрали да је мало разумљиве и нејасне цркенословенске изразе и фрагменте текста неопходно тумачити простим језиком (Ј. Рајић и В. Ракић), у другу – личности које су цркенословенски језик схватале као свој језик науке, уметничког изражавања и чистоте, неопходне за књижевни говор (В. Луштина); у трећу групу – писце који су сматрали да треба писати на народном, матерњем језику, а не на цркенословенском (Е. Јанковић, А. Дошенић), а у четврту – оне који су се придржавали средње позиције и сматрали да књижевни језик треба да представља мешавину цркенословенског и народног језика (А. Стојковић, П. Соларић).

Напоменимо, међутим, да су ови погледи били преузети углавном из предвора и објашњења уз преводе и уз текст нуђен читаоцу. Тако је мишљење Јована Рајића било изнето у његовом зборнику «недѣльныхъ» и празничних поука (1793), а мишљење В. Ракића у његовим «Проповѣдима» (1809). Мишљење В. Луштине било је изнето у његовом преводу комедије Карла Голдонија «Терговцы» (1787). А. Дошенић је однос према језику изрекао у својој

«Численици» (1809), тј. у приручнику за аритметику, А. Стојковић – у забавној књизи «Кандоръ или откровеніе египетскихъ тайнъ» (1800), а П. Соларић у књизи «Ключићъ» (1804).

Зато у многим случајевима реч није толико била о језику уопште, колико о стилу изабраном за конкретну књигу и конкретни жанр. Природно је да су проповеди захтевале тумачење «нејасних» места из Светог писма, а да комедија није могла да буде преведена на књижни и узвишени «славенскиј» (црквенословенски) језик. Такав посебан књишки језик није био потребан ни за практичну аритметику (иако је он сто година раније у Русији сјајно послужио А. Магницком), а за забавно и спознајно читање писмених и образованих читалаца у потпуности је одговарало компромисно решење споја двеју стихија – књишке и народно-разговорне, решење до кога је уочи почетка XIX в. већ дошао руски језик, који је многим Србима служио као узор.

Дакле, за објашњење језичке ситуације и назива српског књижевног језика «довуковског» периода треба имати у виду систем жанрова, који је, исто као и језик, крајем XVIII и на самом почетку XIX в. био у интензивном развоју.³ Најзад, јасно је да се, паралелно с развојем жанрова и самог књижевног језика – спровођеног под утицајем бројних фактора, међу њима и преводне књижевности, и еволуције руског језика тога времена – одвијала и конкуренција још увек непостојаних и различитих норми књижевног језика. Овом питању сам својевремено поклонио пажњу [6], те се сада нећу понављати. Рећи ћу само да се та конкуренција, као и читав развој српског књижевног језика XVIII века, одвијала у оквиру снажно изменјеног Ћирило-методијевског наслеђа, у условима активног међусобног утицаја књижевнојезичких варијанти јединствене књижевне традиције, о којој је писао В. М. Живов, све док није наступио «вуковски» период, период толико оштрог одбацивања, да је сва многовековна традиција била разорена. До тога је пак времена први део композита *славеноросијски, славено-бугарски, славеносрпски* сведочио о културно-језичком јединству православног словенског света.

СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

1. В. М. Живов, Роль русского церковнославянского в истории славянских литературных языков // Актуальные проблемы славянского языкоznания. М., 1988, с. 49–98.
2. А. Младеновић, Значење назива «славеносрпски језик» // А. Младеновић, Славеносрпски језик. Нови Сад, 1989, с. 94–100.
3. С. Новаковић, Српска библиографија за новију књижевност. 1741–1867. У Биограду, 1869.
4. А. А. Майков, История сербского языка по памятникам, писанным кириллицей, в связи с историей народа. М., 1857.

³ О ранијем периоду настанка система српских књижевних жанрова в. [9].

5. Др Георгије Михајловић, Српска библиографија XVIII века, Београд, 1964.
6. Н. И. Толстой, Конкуренция и сосуществование норм в литературном языке XVIII века у сербов // Н. И. Толстой, История и структура славянских литературных языков М., 1988, с. 186–193. (У овој књизи преводâ Толстојевих радова на српски в. стр. 157–165).
7. В. П. Гудков, О «славенском» языке Захария Орфелина // Вестник Московского университета. Филология. М., 1973, № 3, с. 46–51.
8. А. Албијанић, Мишљења поједињих аутора у XVIII и првој половини XIX века о српском књижевном језику пре Вукове стандардизације // Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд 1980, с. 131–140.
9. Н. И. Толстой, Отношение древнесербского книжного языка к старославянскому языку // Н. И. Толстой, История и структура... с. 164–173. (У овој књизи преводâ Толстојевих радова на српски в. стр. 148–156).

СКРАЋЕНИЦЕ

- Адрианова-Перетц и Покровская, 1940.** В.П.Адрианова-Перетц, В. Ф. Покровская. Древнерусская повесть. М.-Л., 1940.
- АЗБЕЛЕВ, 1959.** С. Азбелев. О художественном методе древнерусской литературы // Русская литература. Л., 1959, № 4.
- Албин, 1963.** А. Албин. Прилог проучавању језика Стефана Рајића // ППЈ. 1963. Књ. 3, с. 1–22.
- Албин, 1968.** А. Албин. Језик новина Стефана Новаковића (1792–1794). Нови Сад, 1968.
- Албин, 1969.** А. Албин. О језику Николаја Лазаревића // ППЈ. 1969. Књ. 5, с. 1–29.
- Албин, 1970.** А. Албин. Особине народних говора у «Немачко-српском речнику» (1790) // ППЈ. 1970. Књ. 6, с. 41–45.
- Албин, 1973.** А. Албин. Дијалекатске особине у *Новинама сербским* // ЗФЛ. 1973. XVI/1.
- Алексић, 1930–1931.** Р. Алексић. Језик Матије Антуна Рельковића // ЈФ. 1930, 1931. Књ. IX, X.
- АН – Академия наук**
- Анічэнка, 1960.** У. В. Анічэнка. Аб курніцкім спісе «Александры!» // Весці АН БССР. Мінск, 1960, № 1.
- Белић, 1933–1934.** А. Белић. [Рецензија књиге] В. Unbegau. Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes. Paris, 1935 // ЈФ. 1933–1934. Књ. XIII, с. 191–195.
- Белић, 1948.** А. Белић. Вукова борба за народни и књижевни језик. Београд, 1948.
- Белић, 1951.** А. Белић. Око нашег књижевног језика. Београд, 1951.
- Белић, 1951–1952.** А. Белић. О књижевним језицима // ЈФ. 1951–1952. Књ. XIX/1–4, с. 1–16.
- Белић, 1958.** А. Белић. Периодизација српскохрватског језика // ЈФ. 1958. Књ. XXIII/1–4, с. 3–15.
- Бем, 1939.** А. Л. Бем. Свое и чужое как фактор литературного развития // III. Међународни конгрес слависта. Говори и предавања. Београд, 1939, с. 93–107.
- Богдановић, 1980.** Д. Богдановић. Историја старе српске књижевности. Београд, 1980.
- Богдановић, 1982.** Д. Богдановић. Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века). Београд, 1982.
- Брозовић, 1965.** Д. Брозовић. Српскохрватски стандардни језик и Вук Стефан. Каракић // Анали Филолошког факултета. Београд, 1965. Св. 5. Вуков зборник II.
- Велчев, 1943.** В. Велчев. Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. София, 1943.
- Венцловић, 1966.** Г. С. Венцловић. Црни биво у срцу. Легенде, беседе, песме / Избор, предговор и редакција М. Павић. Београд, 1966.

Видаковић, 1814. Любомир у Елісуму. Морална повеља. Сочинена оть Милована Видаковича, Дѣтовоспитателя. Въ Будинѣ, 1814.

Виноградов, 1938. В. В. Виноградов. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв. М., 1938. Изд. 2-е.

Виноградов, 1958. В. В. Виноградов. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка. (IV Международный съезд славистов. Доклады). М., 1958.

Виноградов, 1959. В. В. Виноградов. Реализм и развитие русского литературного языка // Проблемы реализма. М., 1959, с. 199–262.

Виноградов, 1961. В. В. Виноградов. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка // Исследования по славянскому языкознанию. М., 1961, с. 4–113.

Винокур, 1959. Г. О. Винокур. Избранные работы по русскому языку. М., 1959.

Вомперский, 1970. В. П. Вомперский. Стилистическое учение М. В. Ломоносова и теория трех стилей. М., 1970.

Вуков зборник, 1966. Вуков зборник. Београд, 1966.

ВЯ – Вопросы языкознания

ГАИМК – Государственная академия истории материальной культуры

Гачев, 1958. Г. Гачев. От синкретизма к художественности (на материале болгарской литературы первой половины XIX века) // Вопросы литературы. М., 1958, № 4.

Гачев, 1964. Г. Д. Гачев. Ускоренное развитие литературы. М., 1964.

ГИМ – Государственный исторический музей

Грађа, 1958. Грађа за историју Београда. 1717–1739. Београд, 1958.

Грицкат, 1966. И. Грицкат. У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика // ЗФЛ. 1966. Књ. IX.

Грицкат, 1976. И. Грицкат. Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века // Зборник историје књижевности. Београд, 1976. Књ. 10. Стара српска књижевност, с. 297–322.

Грујић, 1908. Р. М. Грујић. Српске школе (од 1718–1739 г.). Београд, 1908.

Грчке повеље, 1936. Грчке повеље српских владара / Објавили А. Соловјев и В. Мошин. Београд, 1936.

Гудков, 1972. В. П. Гудков. Из истории сербской лексикографии (Венский словарь 1791 г.) // Исследования по сербохрватскому языку. М., 1972, с. 183–196.

Гудков, 1973. В. П. Гудков. О «славенском» языке Захария Орфелина // Вестник МГУ. Филология. 1973, № 3, с. 46–51.

Гудков, 1974. В. П. Гудков. Рукописное сербское сказание о Косовской битве как документ истории литературного языка // ЗФЛ. 1974. Књ. XVII/2, с. 49–56.

Гудков, 1977. В. П. Гудков. Особенности воспроизведения русских текстов в «Славено-сербском Магазине» – первом сербском журнале // Вестник МГУ. Филология. 1977, № 1, с. 57–69.

- Долобко, 1914.** *М. Г. Долобко.* О языке некоторых боснийских грамот XIV в. // Известия ОРЯС. 1914. Т. XIX. Кн. 3, с. 217–260. Кн. 4, с. 1–29.
- Ђорђић, 1957.** *П. Ђорђић.* Терминолошка питања из палеославенистике // Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Нови Сад, 1957. Књ. 2.
- Ђорђић, 1971.** *П. Ђорђић.* Историја српске ћирилице. Београд, 1971.
- Ерофей Рачанинскиј, 1861.** *Ерофей иеромонах Рачанинскиј.* Путештаствіе къ граду Јерусалиму (1727) // ЧОИДР. 1861. Кн. 4, с. 1–42 отд. пагинации. (Опубликовано О. Бодянским.)
- Ерчић, 1974.** *В. Ерчић.* Историјска драма у Срба од 1736. до 1860. Београд, 1974.
- Ефимов, 1957.** *А. И. Ефимов.* История русского литературного языка. М., 1957.
- Живановић, 1964.** *Д. Живановић.* Вукова борба за српски песнички језик // Анали Филолошког факултета. Београд, 1964. Св. 4. Вуков зборник I.
- Живов, 1985.** *В. М. Живов.* Язык Феофана Прокоповича и роль гибридных вариантов церковнославянского в истории славянских литературных языков // Советское славяноведение. М., 1985, № 3, с. 70–85.
- Живов, 1987.** *В. М. Живов.* Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе // ВЯ. 1987, № 1, с. 46–55.
- Законик, 1975–1981.** Законик цара Стефана Душана. Београд, 1975–1981. Књ. 1–2.
- Зиновий Отенский, 1863.** Истины показаніе къ вопросившимъ о новомъ ученіи. Сочиненіе инока Зиновія. Казань, 1863 [Православный собеседник. 1863.]
- ЗФЛ.** Зборник за филологију и лингвистику. Матица Српска. Нови Сад.
- Ивић, 1957.** *М. Ивић.* Једно поређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком // ЗФЛ. 1957. Књ. I.
- Ивић, 1965.** *П. Ивић.* Два аспекта Вуковог дела // Анали Филолошког факултета. Београд, 1965. Св. 5. Вуков зборник II, с. 99–107.
- Ивић, 1966.** *П. Ивић.* О Вуковом Рјечнику из 1818 године // Сабрана дела Вука Каракића. Београд, [1966]. Књ. II. Српски рјечник (1818).
- Ивић, 1971.** *П. Ивић.* Српски народ и његов језик. Београд, 1971.
- Ивић, 1981.** *П. Ивић.* Језик и његов развој до друге половине XII века // Историја српског народа. Београд, 1981. Књ. 1.
- Ильинский, 1906.** *Г. А. Ильинский.* Грамота бана Кулина: Опыт критического издания текста с комментариями. СПб., 1906.
- Истрин, 1922.** *В. М. Истрин.* Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (11–13 вв.). Пг., 1922.
- Јовановић, 1911.** *В. С. Јовановић.* Гаврило Стефановић Венцловић // Српски дијалектолошки зборник. Београд, 1911. Књ. II.
- ЈФ.** Јужнословенски филолог. Београд.
- Карадић, 1894.** *Вук Стеф. Карадић.* Главне разлике између данашњега славенскога и српског језика // Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Карадића. Београд, 1894. Књ. II.
- Карадић, 1908.** *Вук Стеф. Карадић.* Преписка. Београд, 1908. Књ. II.

- Карадић, Ј. Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Карадића.** Београд, 1894. Књ. I.
- Кашанин, 1975.** *М. Кашанин.* Српска књижевност у средњем веку. Београд, 1975.
- Кашић, 1968.** *Ј. Кашић.* Језик Милована Видаковића. Нови Сад, 1968.
- Кириловић, 1956.** *Д. Кириловић.* Буквар Теофана Прокоповића код Срба // Зборник Матице српске за књижевност и језик. Нови Сад. 1956. Књ. 3.
- Копыленко, 1966.** *М. М. Копыленко.* Как следует называть язык древнейших памятников славянской письменности // Советское славяноведение. М., 1966, № 1.
- Королюк, 1968.** *В. Д. Королюк.* К вопросу о славянском самосознании в Киевской Руси и у западных славян в X–XII вв. // История, культура, фольклор и этнография славянских народов. VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1968, с. 98–113.
- Костић, 1952.** *М. Костић.* Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века. Београд, 1952.
- Кулаковский, 1903.** *П. А. Кулаковский.* Начало русской школы у сербов в XVIII веке // Известия ОРЯС, 1903. Т. VIII. Кн. 2, с. 246–311; Кн. 3, с. 190–297 (тоже – отд. оттиск).
- Курс історії, 1958.** Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. Київ, 1958.
- Ларин, 1975.** *Б. А. Ларин.* Лекции по истории русского литературного языка (Х – середина XVIII в.). М., 1975.
- Латышев и Малицкий, 1934.** *В. В. Латышев, Н. В. Малицкий.* Сочинение Константина Багрянородного «Об управлении государством» // Известия ГАИМК. 1934. Вып. 91.
- ЛГУ – Ленинградский государственный университет.
- МАПРЯЛ – Международная ассоциация преподавателей русского языка и литературы.
- МГУ – Московский государственный университет
- Лесковац, 1955.** *М. Лесковац.* Антологија старије српске поезије. Нови Сад, 1955.
- Лихачев, 1963.** *Д. С. Лихачев.* Система литературных жанров древней Руси // Славянские литературы. V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1963, с. 47–70.
- Мещерский, 1960.** *Н. А. Мещерский.* Ответ на анкету ВЯ // ВЯ. 1960, № 1.
- Милошевић, 1970.** *Д. Милошевић.* Срби светитељи у старом српском сликарству // О Срблјаку. Београд, 1970, с. 143–268.
- Михаиловић, 1964.** *Г. Михаиловић.* Српска библиографија XVIII века. Београд, 1964.
- Михаиловић, I-II.** *В. Михаиловић.* Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду. Нови Сад, 1973–1974. Књ. I-II.
- Младеновић, 1960.** *А. Младеновић.* Прилог проучавању Орфелиновог језика // ЗФЛ. 1960. III, с. 153–174.

Младеновић, 1964. А. Младеновић. О народном језику Јована Рајића. Нови Сад, 1964.

Младеновић, 1969. А. Младеновић. Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове вуковске стандардизације // ЗФЛ. 1969. XII, с. 43–51.

Младеновић, 1970. А. Младеновић. О неким рускословенским и српскохрватским језичким особинама у Орфелиновом «Магазину» // ЗФЛ. 1970. XIII/I, с. 103–118.

Младеновић, 1971. А. Младеновић. Народни језик у песми «Љубосава и Радован» митрополита Стевана Стратимировића // ЗФЛ. 1971. XIV/2, с. 71–121.

Младеновић, 1973. А. Младеновић. Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII и почетком XIX века // Реферати за VII међународни конгрес слависта у Варшави. Нови Сад, 1973, с. 39–53.

Младеновић, 1974. А. Младеновић. Језичка кодификација и књижевни језик код Срба друге половине XVIII и првих деценија XIX века // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. Тезисы докладов. М., 1974, с. 27–28.

Младеновић, 1984. А. Младеновић. Речник текстова славеносрпског периода и нека питања његове израде // Лексикографија и лексикологија. Нови Сад – Београд, 1984, с. 97–101.

Мокутер, 1972. И. Мокутер. Русско-сербские литературные связи в XVIII веке (общий обзор) // Studia Slavica. Budapest, 1972. Т. XVIII. F. 1–2.

Новаковић, 1869. С. Новаковић. Српска библиографија за новију књижевност. 1741–1867. У Биограду, 1869.

Новаковић, 1898. С. Новаковић. Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354. Београд, 1898.

Обнорский, 1946. С. П. Обнорский. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.–Л., 1946.

Обрадовић, 1961. Д. Обрадовић. Сабрана дела. Београд, 1961.

ОЛДП – Общество любителей древней письменности.

Орлов, 1937. А. С. Орлов. Древняя русская литература XI–XVI вв. М.–Л., 1937.

ОРЯС – Отделение русского языка и словесности Академии наук.

Остојић, 1923. Т. Остојић. Захарије Орфелин. Живот и рад му. Београд, 1923.

Остојић и Ђордовић, 1926. Т. Остојић, В. Ђордовић. Српска грађанска лирика XVIII века. Из старијих песмарница. Београд–Ср. Карловци, 1926.

Павић, 1963. М. Павић. Предговор ненаписаној историји књижевности // Књижевност. Београд, 1963. Год. XVIII, фебруар. № 2.

Павић, 1970. М. Павић Историја српске књижевности барокног доба (XVII–XVIII век). Београд, 1970.

Павић, 1972. М. Павић. Гаврил Стефановић Венцловић. Београд, 1972.

ПДП(И). Памятники древней письменности (и искусства).

Поповић, 1973. М. Поповић. Романтизам код Срба. Београд, 1973. Т. I–II.

ППЈ. Прилози проучавању језика. Нови Сад.

Прение, 1859. Прение литовского протопопа Лаврентия Зизания с игуменом Илиею и справщиком Григорием по поводу исправления составленного Лаврентием Катехизиса // Летописи русской литературы и древности, издаваемые Николаем Тихонравовым. М., 1859. Т. 2. Книжка четвертая, с. 80–100.

Радойичич, 1966. Г. С. Радойичич. Отражение реформ Петра I в сербской письменности XVIII в. // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. К 70-летию со дня рождения И. В. Беркова. М.–Л., 1966. [XVIII век. Сб. 7.], с. 54–60.

Радојчић, 1931. Н. Радојчић. О троношком родослову. Београд, 1931.

Радојчић, 1952. Н. Радојчић. Српски историчар Јован Рајић. Београд, 1952.

Радојчић, 1956. Н. Радојчић. Из прошлости Војводине. Нови Сад, 1956.

Радојчић, 1963. Ђ. С. Радојчић. Творци и дела старе српске књижевности. Титоград, 1963.

Реметић, 1975. С. Реметић. Језик пјесама Гаврила Ковачевића // ППЈ. 1975. Књ. 11, с. 51–91.

РЭС, 1982. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982.

РЭС, 1989. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. М., 1989.

СБЯ, 1979. Славянское и балканское языкознание. История славянских литературных языков и письменность. М., 1979.

Сводный каталог, 1984. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. М., 1984.

Селищев, 1968. А. М. Селищев. О языке «Русской правды» в связи с вопросом о древнейшем типе русского литературного языка //А. М. Селищев. Избранные труды. М., 1968, с. 129–140.

Симпозиум, 1970. Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. Скопје, 1970. Кн. 2.

СКА – Српска краљевска академија. Београд.

Скерлић, 1923. Ј. Скерлић. Српска књижевност у XVIII веку. Београд, 1923.

Скерлић, 1953. Ј. Скерлић. Историја нове српске књижевности. Београд, 1953.

Соболевский, 1894. А. И. Соболевский. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках. СПб., 1894.

Соболевский, 1903. А. И. Соболевский. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Библиографические материалы. СПб., 1903. [Сборник ОРЯС. Т. LXXIV. № 1.]

Соболевский, 1908. А. И. Соболевский. Славяно-русская палеография. СПб., 1908. Изд. 2-е.

Сперанский, 1904. М. Н. Сперанский. Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. Исследование и тексты. М., 1904.

Станојевић, 1933. Ст. Станојевић. Студије о српској дипломатици. ХХ и XXI // Глас СКА. CLVII. Београд, 1933. Књ. 80.

- Стијовић, 1970.** С. Стијовић. О међусобном односу неких рускословенских и српскохрватских особина у Орфелиновим песмама // ППЛ. 1970. Књ. 6.
- Стојановић, 1901.** Љ. Стојановић. Каталог рукописа и старих штампаних књига. Београд, 1901.
- Стојановић, 1924.** Љ. Стојановић. Живот и рад Вука Стеф. Карадића. Београд, 1924.
- Сучевић, 1956.** М. Сучевић. Неколико примера српске грађанске лирике XVIII века // Зборник Матице Српске за књижевност и језик. Нови Сад, 1956. Књ. 3, с. 167–170.
- Толстой, 1961.** Н. И. Толстой. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян // ВЯ. 1961, № 1, с. 52–66.
- Толстой, 1962.** Н. И. Толстой. Роль древнеславянского литературного языка в истории русского, сербского и болгарского литературных языков в XVII–XVIII вв. // Вопросы образования восточнославянских национальных языков. М., 1962, с. 5–21.
- Толстой, 1963.** Н. И. Толстой. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII вв.) // Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1963, с. 230–272.
- Толстой, 1963а.** Н. И. Толстой. Роль кирилло-мефодиевской традиции в истории восточно- и южнославянской письменности // Краткие сообщения Института славяноведения. М., 1963. Вып. 39, с. 27–38.
- Толстой, 1963б.** Н. И. Толстой. Ответ на вопрос «Създаване на койне в славянските езици и неговото влияние върху литературните езици» // Славянска филология: Материалы за V Междунар. конгрес на славистите. София, 1963. Т. 1, с. 44–46.
- Толстой, 1965.** Н. И. Толстой. О последней попытке применения «общеславянской азбуки» к словенскому литературному языку // Проблемы современной филологии. М., 1965, с. 260–266.
- Толстой, 1969.** Н. И. Толстой. Славянские региональные литературные языки и их функции в современный и донациональный период // Славянские литературные языки в донациональный период. Тезисы докладов. М., 1969, с. 14–16.
- Толстой, 1977.** Н. И. Толстой. К историко-культурной характеристики «славяно-сербского» литературного языка // Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1977, с. 267–281.
- Толстой, 1978а.** Н. И. Толстой. Литературный язык у сербов в конце XVIII – начале XIX века // Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. М., 1978, с. 269–328.
- Толстой, 1979.** Н. И. Толстой. Литературный язык у сербов в XVIII в. (до 1780 г.) // Славянское и балканское языкознание. История литературных языков и письменность. М., 1979, с. 154–197.
- Толстой, 1988.** Н. И. Толстой. История и структура славянских литературных языков. М., 1988.

Толстой, 1996. Н. И. Толстой. Как называли сербы свой литературный язык в XVIII и начале XIX века? // Славяноведение. 1996, № 1, с. 32–38.

Толстој, 1966. Н. И. Толстој. Архаизам и новаторство у језичкој реформи Вука Каракића // Анали Филолошког факултета Београдског универзитета. Београд, 1966. Год. 1965. Св. 5, с. 227–234.

Толстој, 1976. Н. И. Толстој. Ђура Даничић као историјски лексикограф и руска лексикографија XIX века // Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд, 1976. Књ. 5, с. 495–503.

Толстој, 1982. Н. И. Толстој. Однос старог српског књишког језика према старом словенском језику // Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд, 1982. Књ. 8. Св. 1, с. 15–25.

Толстой, История. Н. И. Толстой. История и структура славянских литературных языков. Москва (Академия наук СССР. Отделение литературы и языка), 1988.

Толстой, II. Н. И. Толстой. Избранные труды. Том II. Славянская литературно-языковая ситуация. Москва («Языки русской культуры»), 1998.

Томашевский, 1959. Б. В. Томашевский. Стилистика и стихосложение. Л., 1959.

Трифуновић, 1970. Б. Трифуновић. Стара српска црквена поезија // О Србљаку. Београд, 1970, с. 9–93.

Трубецкой, 1927. Н. С. Трубецкой. К проблеме русского самопознания. [Париж], 1927.

Ђирковић, 1969. С. М. Ђирковић. Православна црква у средњовековној српској држави // Српска православна црква 1219–1969. Београд, 1969.

Успенский, 1968. Б. А. Успенский. Архаическая система церковнославянского произношения. М., 1968.

Успенский, 1985. Б. А. Успенский. Из истории русского литературного языка XVIII – начала XIX века. Языковая программа Карамзина и ее исторические корни. М., 1985.

Успенский, 1987. Б. А. Успенский. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). München, 1987.

Шакун, 1960. Л. М. Шакун. Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1960.

Шафарик, 1853. [Янко Шафарикъ]. Србскіі лѣтописацъ изъ почетка XVI–гъ столѣтія // Гласник Друштва србске словесности. У Београду, 1853. Св. V, с. 17–113 отд. пагинации.

Шахматов, 1941. А. А. Шахматов. Очерк современного русского литературного языка. М., 1941. Изд. 4-е.

Щеглова, 1910. С. А. Щеглова. «Пчела» по рукописям киевских библиотек. [СПб.], 1910.

Цонсон, 1966. Б. Цонсон. Неки видови песништва Захарија Орфелина // Од барока до класицизма. Београд, 1966, с. 135–195.

Ягич, 1885–1895. И. В. Ягич. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке // Исследования по русскому языку. СПб., 1885–1895. Т. 1.

Aspects, 1984. Aspects of the Slavonic Language Question. Vol. I. Church Slavonic – South Slavic – West Slavic; Vol. II. East Slavic / Ed. by Riccardo Picchio and Harvey Goldblatt. New Haven, 1984.

Costantini, 1972. L. Costantini. Note sulla questione della lingua presso i Serbi tra il XVIII e il XIX secolo // Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi a cura di Riccardo Picchio. Roma, 1972, p. 163–224.

Costantini, 1976. L. Costantini. Slavo ecclesiastico e volgare nella *Grammatika italijskaja* di Vikentije Ljuština. Firenze, 1976.

Čizevsky, 1954. D. Čizevsky. On the Question of Genres in Old Russian Literature // Harvard Slavic Studies 2. Cambridge, Mass., 1954, p. 105–115.

Dostál, 1959. A. Dostál. Staroslověština jako spisovný jazyk // Bull. Vysoké skoly ruského jazyka a literatury. III. Praha, 1959.

Herrity, 1972. P. Herrity. Језик Емануела Јанковића // Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења. Београд, 1972. Књ. 2, с. 55–63.

Jagoditsch, 1957–1958. R. Jagoditsch. Zum Begriff der «Gattungen» in der altrussischen Literatur // Wiener slavistisches Jahrbuch. Wien, 1957–1958. Bd. VI, s. 112–137.

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.

Kuna, 1970. H. Kuna. Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića. Sarajevo, 1970.

Kurz, 1958. J. Kurz. Církevněslavanský jazyk jako mezinárodní kulturní (literární) jazyk Slovanstva // Československé přednášky pro IV Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha, 1958.

Mokuter, 1965. J. Mokuter. Petar Veliki u srpskoj književnosti XVIII veka // Studia Slavica. Budapest, 1965. T. XI. F. 3–4.

Naumow, 1973. A. E. Naumow. Literatura cerkiewnosłowińska a komparatystyka literacka // Slavia. Praha, 1973. Roč. XLII, č. 2, s. 149–156.

Naumow, 1976. A. E. Naumow. Apokryfy w systemie literatury cerkiewnosłowińskiej. Wrocław etc., 1976.

Picchio, 1958. R. Picchio. La «Istorija slavenobolgarskaja» sullo sfondo linguistico-culturale della Slavia ortodossa // Ricerche Slavistiche. Roma, 1958. Vol. VI, p. 103–118.

Sadnik und Aitzetmüller, 1955. L. Sadnik, R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.

Sørensen, 1957. H. Ch. Sørensen. Die stylistische Verwendung kirchenslavischer Sprachelemente in der Autobiographie Avvakums. Kopenhagen, 1957.

Unbegaun, 1935. B. Unbegaun. Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes. Paris, 1935.

Vaillant, 1958. A. Vaillant. L'homélie d'Épiphanie sur l'ensevelissement du Christ // Radovi Staroslavenskog instituta. Zagreb, 1958. Knj. 3.

Vince, 1978. Z. Vince. Putovima hrvatskoga književnog jezika. Zagreb, 1978.

Wolman, 1968. S. Wolman. Žánrová struktura slovanských literatur // Československé přednášky pro VI mezinárodní sjezd slavistů. Praha, 1968, s. 215–223.

Živković, 1957. D. Živković. Počeci srpske književne kritike (1817–1860). Beograd, 1957.

НАПОМЕНА РЕДАКТОРА

Едиција *Студије о Србима* у којој се објављују, као што је познато, радови страних слависта о нашем народу, уврстила је и ову књигу академика Никите Иљича Толстоја (1923–1996) кога, у српској средини, тешко да можемо сматрати странцем. Он је, наравно, Рус, али је рођен у Србији, у Вршцу, од оба родитеља руских избеглица; праунук је великог руског и светског писца Лава Николајевича Толстоја.

Н. И. Толстој се школовао у Београду, а за време II светског рата био је припадник илегалног (партизанског) покрета у којем се, заједно с нашим људима, борио против немачког окупатора Србије и Југославије (1941–1945). Када је октобра 1944. г. совјетска Црвена армија, у свом победничком походу против Немачке и њене вишегодишње окупације низа европских земаља, преšла на територију наше земље и ослободила Београд заједно са јединицама Народно-ослободилачке војске Југославије – Н. И. Толстој је добровољно ступио у Црвену Армију. Учествовао је у борбама против Немаца на терену Југославије, као и Мађарске и Аустрије. Негде код аустријског града Линца, као црвеноармејац, Н. И. Толстој је завршио своје активно учешће у Великом отаџбинском рату. После тога вратио се у Београд да би убрзо отпутовао у Москву где су му се, дошавши из Србије, родитељи већ налазили. Касније, као формирани научни радник, слависта, Н. И. Толстој је редовно одржавао пријатељске и научне везе с Београдом и Србијом боравећи много пута овде, у својој некадашњој средини. А како руски језик за појам *отаџбина* има две речи: *родина* и *отечество*, Н. И. Толстој је, не само у нашем ужем пријатељском кругу, него и јавно (нпр. на радију у Београду, у новинама и др.) говорио да је Србија његова *родина* јер је у њој рођен, а Русија – његово *отечество* јер су Руси сви његови преци: и отац, и деда, и чувени прадеда, и чукундела... На крају је додавао: «Мислим да сам човек са две отаџбине». Није ретко истицао да Србију сматра својим завичајем.

Својим научним радом, врло продуктивним, а уз то и врло значајним, задужио је целокупну славистику а посебно науку о српском језику. Резултате својих истраживања саопштавао је и у Русији, и у Србији, а и у другим земљама на многим међународним конференцијама, склоповима и конгресима, као и, наравно, у својим објављеним радовима и књигама. Био је члан Руске академије наука (од 1984), Српске академије наука и уметности (од 1985), а такође и других академија. Умро је у Москви 1996. а сахрањен је југозападно од ове руске престонице, близу града Туле, у чувеној Јасној Пољани (на породичном гробљу Толстојевих, у оближњем месту Кочаковско) где почива и чувени Лав Н. Толстој.

У књизи која је пред нама објављује се један број радова Н. И. Толстоја, који се односе на ближу и даљу историју српског књижевног језика. То су радови који за србистику имају посебан значај. Настајали су у временском раздобљу од неколико деценија (1961–1996), што значи да су могли корисно утицати на одговарајућу научну мисао у српској средини, што представља њихов не мали

допринос науци о српском језику. Ево списка радова Н. И. Толстоја, који се доносе у овој књизи.

1. Уз питање о старом словенском језику као заједничком књижевном језику Јужних и Источних Словена (К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян. – Толстой II, 66–89).
2. Улога старог словенског књижевног језика у историји руског, српског и бугарског књижевног језика у XVII–XVIII веку (Роль древнеславянского литературного языка в истории русского, сербского и болгарского литературных языков в XVII–XVIII вв. – Толстой, История, 87–108).
3. Архаизам и новаторство у језичкој реформи Вука Караджића (Архаизм и новаторство в языковой реформе Вука Караджича. – Толстой, История, 194–201).
4. О историјско-културној карактеристици «славеносрпског» књижевног језика (К историко-культурной характеристики «славяно-сербского» литературного языка. – Толстой II, 212–228).
5. Књижевни језик Срба у XVIII и почетком XIX века (Литературный язык сербов в XVIII – начале XIX в. – Толстой II, 239–344).
6. Однос старог српског књишког (писаног) језика према старом словенском језику (у вези с развојем жанрова у старој српској књижевности) (Отношение древнесербского книжного языка к древнеславянскому языку (в связи с развитием жанров в древнесербской литературе). – Толстой II, 200–211).
7. Конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику XVIII века код Срба (Конкуренция и сосуществование норм в литературном языке XVIII века у сербов. – Толстой, История, 186–194).
8. Културно-историјске и књижевно-историјске претпоставке формирања националних књижевних језика (на материјалу српскохрватског, бугарског и словеначког језика) (Культурно- и литературно-исторические предпосылки образования национальных литературных языков (на материале сербскохорватского, болгарского и словенского языков). – Толстой, История, 154–164).
9. Етничка и културна самосвест Срба у вези с развојем писмености (књижевности) и књижевног језика од XII до XIV века (Этническое и культурное самосознание сербов в связи с развитием письменности (литературы) и литературного языка в XII–XIV вв. – Толстой II, 184–199).
10. Уз питање о историографском стилу српског («славеносрпског») књижевног језика (Сава Владиславић – Јован Рајић – Милован Видаковић) (К вопросу об историографическом стиле сербского («славеносербского») литературного языка (Савва Владиславич – Иоанн Раич – Милован Видакович). – Толстой II, 229–238).
11. Нека размишљања о словенским књижевним језицима, књижевнојезичким ситуацијама и концепцијама (Несколько размышлений о славянских литературных языках, литературно-языковых ситуациях и концепциях. – Толстой II, 22–29).
12. Како су Срби називали свој књижевни језик у XVIII и почетком XIX века? (Как называли сербы свой литературный язык в XVIII и начале XIX века? – Славяноведение, Москва, 1996, № 1, 32–38).

Сви наведени радови овде су дати хронолошким редом. Полазило се од године првог појављивања у научној јавности сваког од ових радова. Пошто су, међутим, многи од њих више пута прештампавани, за превођење на српски језик узимана је последња штампана верзија њиховог текста. Ово се показало исправним јер је Н. И. Толстој, док је био жив, понекад интервенисао, у овом или оном правцу, у најмлађој објављеној верзији понеког од горњих радова.

Као што је то уобичајено, и Н. И. Толстој се у цитирању делом низа аутора служио разним скраћеницама, што је редовно чинио у својој књизи: *Избранные труды. Том II. Славянская литературно-языковая ситуация*, Москва («Языки русской культуры»), 1998. Све те скраћенице из овог II тома задржане су и у књизи која је пред нама, и то, наравно, с оним њиховим разрешењима која им је дао сам аутор. А навођење неких радова у напоменама под текстом није мењано у преведеним чланцима с руског у овој књизи, већ је задржан онај начин цитирања којим се служио Н. И. Толстој.

На крају ове белешке желим да захвалим преводиоцу с руског на српски језик горњих радова Н. И. Толстоја, колегиници Људмили Јоксимовић која је уложила не мали труд да и најсложеније мисли овог аутора што боље и што јасније приближи српском читаоцу.

Александар Младеновић

САДРЖАЈ

УЗ ПИТАЊЕ О СТАРОМ СЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ КАО ЗАЈЕДНИЧКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ ЈУЖНИХ И ИСТОЧНИХ СЛОВЕНА	5
УЛОГА СТАРОГ СЛОВЕНСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА У ИСТОРИЈИ РУСКОГ, СРПСКОГ И БУГАРСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА У XVII–XVIII ВЕКУ	23
АРХАИЗАМ И НОВАТОРСТВО У ЈЕЗИЧКОЈ РЕФОРМИ ВУКА КАРАЦИЋА	45
О ИСТОРИЈСКО-КУЛТУРНОЈ КАРАКТЕРИСТИЦИ „СЛАВЕНОСРПСКОГ“ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА	53
КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК СРБА У XVIII И ПОЧЕТКОМ XIX ВЕКА	65
Опште поставке	65
Проблем периодизације књижевног језика XVIII века	68
Књижевни језик код Срба до 1740. године	69
Језик Јеротеја Рачанина	70
Језик Гаврила Стефановића Венцловића	71
Руске школе код Срба	74
Језик пословне и приватне преписке код Срба почетком XVIII века ..	76
Књижевни језик од 1740. до 1760. године	78
Делатност Христофора Жефаровића и Симеона Симоновића	79
Огледи нормализације пословног црквеног и грађанског језика средином XVIII века	81
Усмена сфера функционисања књижевног језика.	
Језик проповеди и драме	83
Књижевни језик код Срба од 1760. до 1780. године	86
Уџбеници и грађанске одлуке, њихов карактер и језик	88
Историјски стил код Срба	92
Прозни преводи П. Јулинца и њихов језик	94
Делатност и језичка пракса Захарија Орфелина	95
Књижевни и језик код Срба од 1780. до 1800. године	104
Језик школско-теолошке и житијне књижевности	106
Историографски стил код Срба крајем XVIII века	108
Административно-правна документа и њихов језик	110
Језик српске журналистике крајем XVIII века	111
Уџбеници, речници, школска и друга похвална слова и њихова језичка карактеристика	113
Дитирамбска и „грађанска“ поезија и њен језик	116
Народност језика преведених комедија	121
Природно-научни и моралистички текстови и њихове језичке особине	123

Књижевнојезичка делатност Доситеја Обрадовића	124
Језички систем делâ Јована Рајића	128
Конкуренција, супротстављеност и нестабилност норми крајем XVIII века. Настанак „средњег“ језика	130
Метод језичке карактеристике текста проф. А. Младеновића	135
Ширење сфере функционисања народног језика	136
Књижевни језик код Срба почетком XIX века (до 1825. г.)	137
Конкуренција језичких норми и књижевних праваца	
почетком XIX века	138
Видаковићева дела	139
Учвршћење позиције народног језика у драматургији (Ј. Вујић)	141
Језик позног класицизма. Оде Л. Мушицког	142
Народни језик као стил поетског говора почетком XIX века	143
Рани период делатности Вука Карадића	144
Вук и српски књижевни језик	146
ОДНОС СТАРОГ СРПСКОГ КЊИШКОГ (ПИСАНОГ) ЈЕЗИКА ПРЕМА СТАРОМ СЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ (у вези с развојем жанрова у старој српској књижевности)	148
КОНКУРЕНЦИЈА И КОЕГЗИСТЕЊА НОРМИ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ XVIII ВЕКА КОД СРБА	157
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ И КЊИЖЕВНО-ИСТОРИЈСКЕ ПРЕТ- ПОСТАВКЕ ФОРМИРАЊА НАЦИОНАЛНИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА (на материјалу српскохрватског, бугарског и словеначког језика)	165
ЕТИЧКА И КУЛТУРНА САМОСВЕСТ СРБА У ВЕЗИ С РАЗВОЈЕМ ПИСМЕНОСТИ (КЊИЖЕВНОСТИ) И КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА ОД XII ДО XIV ВЕКА	175
УЗ ПИТАЊЕ О ИСТОРИОГРАФСКОМ СТИЛУ СРПСКОГ „СЛАВЕНОСРПСКОГ“ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА (Сава Владиславић – Јован Рајић – Милован Видаковић)	186
НЕКА РАЗМИШЉАЊА О СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНИМ ЈЕЗИЦIMA, КЊИЖЕВНОЈЕЗИЧКИМ СИТУАЦИЈАМА И КОНЦЕПЦИЈАМА	193
КАКО СУ СРБИ НАЗИВАЛИ СВОЈ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК У XVIII И ПОЧЕТКОМ XIX ВЕКА?	199
СКРАЋЕНИЦЕ	208
НАПОМЕНА РЕДАКТОРА	217

СТУДИЈЕ О СРБИМА
Свеска 16
Никита И. Толстој
СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ
ЈЕЗИКА
Прво издање, 2004. година

Издавачи

Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, Обилићев венац 5
Вукова задужбина, Београд, Краља Милана 2
Матива српска, Нови Сад, Матице српске 1

За издаваче

Радош Љушић
Слађана Млађен
Павле Станојевић

Одговорни уредник

Завода за уџбенике и наставна средства
Небојша Јовановић

Уредник

Драган Хамовић

Ликовни уредник

Тамара Поповић-Новаковић

Коректор

Верица Драгићевић

Графички уредник

Стеван Паковић

Слог и прелом

HILL, Земун

Тираж: 500 примерака

Обим: 14 штампарских табака

Формат: 16,5 × 23,5 cm

Рукопис предат у штампу септембра 2004. године.

Штампање завршено децембра 2004. године.

Штампа „Colorgrafix“ Београд

CIP -Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.19 (091) : 81-29

811.163.1 (091)

811.163.41 (091)

ТОЛСТОЈ, Никита И.

Студије и чланци из српског књижевног
језика / Никита И. Толстој. 1. изд.-
Београд : Завод за уџбенике и наставна
средства, : Вукова задужбина ; Нови Сад :
Матица српска, 2004 (Београд :
Colorgrafix). - 216 стр.; 24 см. -
(Студије о Србима ; св. 16)

Тираж 500. - Напомене и библиографске
референце уз текст.

ISBN 86-17-12099-1 (Завод за уџбенике и
наставна средства)

а) Старословенски језик - Историја б)
Српскословенски језик ц) Српски језик,
књижевни - Историја
COBISS.SR-ID 118865164

Библиотека СТУДИЈЕ О СРБИМА

Објављени наслови

1. Борис Унбегаун: ПОЧЕЦИ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА КОД СРБА
2. Манфред Јенихен: ЈУГОСЛАВИСТИЧКЕ ТЕМЕ
3. Иштван Пот: СРПСКО-МАЂАРСКИ ОДНОСИ У XIX ВЕКУ
4. Јозеф Шиц: СРПСКОХРВАТСКА ГЕОГРАФСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА
5. Предраг Степановић: ГОВОР СРБА И ХРВАТА У МАЂАРСКОЈ
6. Казимјеж Фелешко: ЗНАЧЕЊЕ И СИНТАКСА
СРПСКОХРВАТСКОГ ГЕНИТИВА
7. Александар Ронел: СТРУКТУРА ПОЕЗИЈЕ ВАСКА ПОПЕ
8. Павел Рудјаков: ИСТОРИЈА КАО РОМАН (Иво Андрић, Меша Селимовић
Милош Црњански, Милорад Павић)
9. Питер Херити: ЛИНГВИСТИЧКА РАЗМАТРАЊА
10. Асмус Серенсен: ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ РАЗВОЈА СРПСКОГ ЈУНАЧКОМ
ПЕСНИШТВА
11. Станислав Хафнер: СРПСКИ СРЕДЊИ ВЕК
12. Герхард Геземан: СТУДИЈЕ О ЈУЖНОСЛОВЕНСКОЈ НАРОДНОЈ
ЕПИЦИ
13. Владислав Лубаш: СТУДИЈЕ ИЗ СРПСКЕ И ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ
ОНОМАСТИКЕ И СОЦИОЛИНГВИСТИКЕ
14. Максимилијан Браун: СРПСКОХРВАТСКА ЈУНАЧКА ПЕСМА
15. Павел Јозеф Шафарик: ИСТОРИЈА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
16. Никита И. Толстој: СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКОЈ
КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

Са много разлога, научници из разних земаља посвећују пажњу нашем језику и књижевности, нашој култури и историји. Дошли су до значајних резултата, написали драгоцене књиге. Њихови доприноси допуњују оно што су остварили домаћи истраживачи.

Циљ је едиције „Студије о Србима“ да приближи нашој јавности достигнућа страних слависта и да помогне нашој науци да их уврсти у фонд својих знања.

Уједно се тиме ова средина одужује ауторима, нашим пријатељима и амбасадорима разумевања.

Наша публика наћи ће у књигама ове едиције изванредно привлачно штиво, чију драж повећава несвакидашња визура: наши људи и наше прилике појављују се ту виђени очима других.

www.zavod.co.yu

9 788617 345028

К.Б. 34502